

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН
ИНСТИТУТ

КНИГА ШЕСТА

СЪЮЗ НА ТРАКИЙСКИТЕ ДРУЖЕСТВА В БЪЛГАРИЯ
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

ИЗВЕСТИЯ
НА
ТРАКИЙСКИЯ
НАУЧЕН
ИНСТИТУТ

КНИГА ШЕСТА

СОФИЯ • 2005

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. д-р Иван Филчев — главен редактор
Доц. д-р Ангел Капсъзов — зам. гл. редактор
Н.с. д-р Ваня Стоянова — секретар
Проф. д-р Георги Хаджиев, н.с. Стефан Шивачев,
доц. д-р Христо Ганев, доц. д-р Цонка Каснакова-Иванова

© Съюз на тракийските дружества в България, Тракийски научен институт, 2005
ISSN 1312-6741

СТУДИИ И СТАТИИ

ДА ПРОЧЕТЕМ ГОЛЕМИТЕ УРОЦИ НА ТРАКИЙСКОТО ДВИЖЕНИЕ

ГЕОРГИ ПЪРВАНОВ, президент на Република България

(Слово на Петрова нива по повод 102-годишнината
на Илинденско-Преображенското въстание)

Събрали сме се отново тук на това свято за всеки тракиец, за всеки българин място, за да сведем глави в знак на признателност към нашите родолюбиви предци, да се преклоним пред тяхната саможертва в името на Отечеството.

Бил съм на почти всички светини на Илинден и Преображение. И винаги съм бил дълбоко впечатлен от начина, по който ние, българите, умеем да почитаме паметта на героите от 1903 година, героите на най-голямото въстание на Балканите не само за XX век. Но няма да звучи пресилено, ако кажа, че Петрова нива е един от най-ярките символи на нашата национална признателност.

Затова впрочем призовавам да не скверним това свято място с политическите ни препирни и разпри.

Това място, драги сънародници, е един голям национален олтар, на който всяка година много честни българи и достойни патриоти идват да се поклонят пред паметта на ръководителите и дейците на въстаническото движение от 1903 г. — Михаил Герджиков, Лазар Маджаров, Стамат Икономов, Георги Кондолов, Пеньо Шиваров, Димитър Халачев и много други техни съратници, пред паметта на хилядите герои, на знайните и незнайни тракийци, които дадоха живота си за свободата и независимостта на родината.

Отдавна вече в науката е казано и тук е повтаряно десетки пъти: Илинденско-Преображенското въстание е своеобразно продълже-

ние, нов връх в развитието на националноосвободителните борби на българския народ отпреди 1878 г.

Знаем, че въстанието беше потушено. Знаем трагичната, кървава равностетка. И помним тази равностетка. Но знаем също така, че разгромът беше в основата, беше първопричината за голямата политическа и дипломатическа победа, която България и нейните съюзници извоюваха по време на Балканската война, освобождавайки част от нашите сънародници.

Въстанието беше една „чисто българска работа“, ако трябва да перифразирам казаното далеч преди това от Захари Стоянов по повод на Априлското въстание. Въстанието показва на дело какво можем ние, българите, когато възплъгнем в реалност този забележителен девиз „Съединението прави силата“. Въстанието показва, че националната кауза има шанс за успех тогава, когато сме в състояние да оставим националните, религиозните, социалните и другите различия.

Впрочем и в тези драматични, трудни за много българи мигове, свързани с природните бедствия, видяхме какво значи национално единение. И би било много добре да го постигаме не само когато бедата ни обединява.

Прави чест на тракийци, на Съюза на тракийските дружества в България, както Впрочем и на ВМРО, които са срещу мене, че винаги са били реалните, истинските, автентичните носители на националната идея. Независимо от това, че е имало волунтаризъм и политическо късогледство.

И аз вярвам, че сега, когато имаме обновление на изпълнителната и на законодателната власт, ще можем още по-настойчиво — така, както аз съм го правил многократно, да поставяме законните, справедливите искания на наследниците и потомците на тракийските бежанци. Защото, ако искаме да успеем, можем да го постигнем само със съединените усилия на всички български институции, на всички партии и граждански структури.

Иска ми се да кажа две думи по въпрос, по който преди мене са говорили много знатни, забележителни тракийци.

В основата на революционната идеология, на нашата националноосвободителна идеология винаги е стоял принципът на етническата толерантност. Нека да си спомним какво беше казал Апостола на свободата Васил Левски: българи, турци, евреи ще бъдат равноправни във всяко отношение — във вяра, в народност, равноправни в гражданско отношение, равноправни било и в каквото и да било.

Нека да си спомним какво правеше забележителният, легендарният тракийски войвода Капитан Петко войвода, чиито чети водиха битки в Дедеагачко и Гюмюрджинско за правата и свободите на българи, гърци, арменци, но и за правата на онеправданите турски селяни.

И тази традиция беше приета и беше реализирана в основните документи на въстанието от 1903 година.

Нека да четем историята. Защото така ще си припомним главния призив на въстанието. Ние, казват ръководителите на въстаническите действия, ратуваме за свобода и човештина, издигаме се над националните и племенните различия.

А не беше ли Михаил Герджиков — лидерът на въстанието, този, който преди атаката пред Василико заяви, че иска да види българи и турци да живеят в мир и съгласие. Нека онези, които произнасят гръмки речи, да прочетат и това.

И ето, сега е време да прочетем големите уроци на тракийското движение.

Урок първи: „Не забравяй, но не отмъщавай!“

Виждате ли, драги съотечественици, колко много воля, сила, енергия, интелект и толерантност има в тези няколко думи. И това го казва организацията — наследник на хилядите прокудени и избити бежанци, организацията — наследник на онези кървани от жени, старци и деца, които бяха изклани край Маджарово. Организацията, която е наследник на онези десетки, може би стотици, български деца, избити край Илиева нива.

Ето това е голямото послание на Тракийската организация. То има не само общобългарско, но и общоевропейско значение. Това е послание, което ни дава разумния, мъдрия, отговорния прочит на историята, но то е обърнато и напред, към нашето европейско бъдеще.

Впрочем сега, когато европейските ни партньори спорят за бъдещето на нашия регион, може би е добре да осмислят и другия голям урок, възпътен в също така забележителен призив на Тракийската организация — „За Тракия без граници“. Защото в една обединена Европа, когато ще паднат границите, ще се реализират идеите на ръководителите на въстанието. За да има по-интензивно икономическо и духовно общуване между населението на трите части на Тракия, които днес са разделени между три държави.

Да, България е на прага на Европейския съюз. И България ще влезе в Европа достойно, със своята съхранена и развита национална идентичност.

Но не е достатъчно само да гледаме гордо назад в миналото, за да бъдем добри българи и добри европейци. Силният, модерният патриотизъм предполага добре да разберем, да осмислим и гордо да отстояваме онова, което постигат съвременната българска култура и наука, политика и управление, бизнес, спорт. Онова, което кара днес нашите сънародници да скандират: „Българи-юнаци!“. Онова, което наистина ще ни помогне да реализираме другия голям завет на Апостола — да бъдем равни европейски народи.

И прави чест на Тракийската организация, че с тържествата и честванията, които организира, даде тон не за традиционните разпръвки и спорове около историческите дати и годишнини, а за това — с аргументите от миналото да градим мостове, да отваряме граници, да даваме простор за инициативи и за инвестиции.

Ето това ще ни направи фактор на мира, сигурността и стабилността на Балканите. Ето това, драги сънародници, ще ни направи лидер на Балканите. Онази изстрадала, поробена, потъпкана България ще може сега да реализира мечтите на апостолите, на комитите, на въстаниците да бъде един от лидерите на региона, да дели равна нога с другите европейски народи.

Поклон, дълбок поклон пред светлата памет на героите от Илинден и Преображение!

ОДРИНСКИЯТ ОКРЪЖЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ — РЪКОВОДИТЕЛ НА ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ НА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

Проф. д-р ИВАН ФИЛЧЕВ

Вековната мечта и десетилетните борби на българския народ за свобода се увенча с успех в резултат на освободителната за България Руско-турска война от 1877—1878 г. Подписаният в Сан Стефано мирен договор осигуряваше обединяването на почти всички български земи. Радостта обаче бе за кратко. Берлинският конгрес от 13 юли 1878 г. разпокъса българската територия на няколко части, като Македония и Южна Тракия оставаха отново под турско владичество. Българите следва да запомнят завинаги злокобните думи на германския канцлер Бисмарк, произнесени в конгресната зала: „Ние не се събрахме за обсъждане щастието на българите, а да осигурим мир на Европа.“¹

Капка надежда даваха чл. 23 и 62 на Берлинския договор, които задължаваха османската власт да извърши административни реформи в своите европейски провинции и да осигури свобода на религията, граждански и политически права и представителство на немюсюлманското население в местната власт². Годишите обаче минаваха, а турската администрация не предприемаше никакви реформи. Тогава патриотите от поробените земи се обърнаха към опита от недалечното минало, когато Васил Левски ратуваше за Вътрешна революционна организация, която да обедини и мобилизира народните маси за освобождаване със собствени сили.

Така, през есента на 1893 г., група смели македонски българи постави началото на такава организация в Солун с председател д-р

Христо Татарчев и главен организатор Дамян (Даме) Груев. Територията на Македония е разделена на 6 революционни окръга, а цяла Южна Тракия, обхваната от Одринския вилает — за самостоятелен (седми) окръг. Оттук произлезе и възприетото название „Одринско“ за Тракия и „одринци“ за тракийските българи.

Още в началото следва да подчертаем, че Централното ръководство в Солун е разглеждало борбата на македонските и тракийските българи като единна, която се подчинява на единни организационни форми и структури. Ето защо наред със създаването на революционната мрежа в македонските области се пристъпва към организационното строителство и в Одринско.

1. СЪЗДАВАНЕ НА ОДРИНСКИЯ ОКРЪЖЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ (ООРК) И ОСНОВНИ ПРИНЦИПИ И МЕТОДИ НА НЕГОВАТА ДЕЙНОСТ

Един от първите строители на революционните структури в Одринско е **Христо Коцев (Попкоцев)**. В своите просторни спомени, публикувани през 1922 г. в списание „Македония“, год. I, кн. VII, VIII, IX и X под заглавие „Страници из спомените ми“, авторът споделя своите впечатления и дейност през периода 1893—1898 г., останали като завет за поколенията.

Христо Коцев е роден в с. Ново село, Щипско, на 5 януари 1869 г. Учил е в Белград, а след това завършва Висшето училище в София. Назначен е за учител в Скопие. През лятната ваканция на учебната 1893/1894 г. в Щип се среща с Даме Груев и провеждат дълъг разговор за безправното положение на българите в Македония. Даме изложил своите възгледи за изход — въстание с оръжие, вместо да се чака милостта на султана. Хр. Коцев задълго запомнил фразата: „По-добре край, пълен с ужаси, отколкото ужаси безкрай.“³ Неговото убеждение за легална борба на културна почва започва да се изменя в революционно. За учебната 1894/1895 г. Хр. Коцев е преместен за учител в Одрин.

Междувременно революционните вълни в Македония се засилват, чети начело с офицери преминават границата, временно е взет Мелник. През лятото Хр. Коцев е в София, отново се среща с Д.

Груев, присъства на събрание, на което се обсъжда въпросът за автономията на Македония и пътищата за нейното постигане. Участва и на сбирка в едно дефиле на Витоша, където двама офицери ги запознават с използването на манлихерови пушки, динамит и бомби.

Преди началото на новата учебна година (1895/1896) Хр. Коцев, намирайки се в Солун, заедно с Д. Груев отиват в дома на Иван Николов, книжар и член на Централния революционен комитет. Тук са също и д-р Христо Татарчев, и Христо Матов, учител в Сяр. Даме Груев разкрива своята идея Хр. Коцев да се заеме със създаването на революционна организация в Одринския край, където българщината е по-слаба и разреждана от турци и гърци. Разкрива по-широко и конкретно целите и формите на организацията и ролята му в нейното изграждане. Накрая Хр. Коцев и Хр. Матов полагат клетва пред поставените на маса кама, револвер и евангелие. Тържествената обстановка, сериозността на Д. Груев, който изрича думите на клетвата, потрисат душата и карат човека да признае, че това не е формалност, а свещенодействие, споделя Хр. Коцев⁴.

В своите спомени Хр. Коцев не дава подробно описание на конкретната организационна работа, която е извършил в Одрин. Той е посветил и направил съпричастни няколко души, предимно из учителските среди. Изградил е таен революционен комитет в града, използвал е шифъра за изпращане на информация до ЦК на вътрешната организация в Солун. Освен провеждането на сбирки и беседи, Хр. Коцев предавал на посветените вестници и революционна литература. Като негов пръв помощник е бил първоначалният учител Антон Арнаудов от одринската махала „Каик“. В него се намирал печатът на ООРК, печатни разписки за събиране на помощи и симпатично мастило за водене на кореспонденцията с ЦК. В учителя от четирикласното училище „Д-р П. Берон“ Георги Петров от Кавадарци имало на съхранение 2—3 кг динамит. Посветен в делото е бил учителят в Мустафалаша (Свиленград) Павел Генадиев, който развивал активна дейност в града.

Хр. Коцев е бил в Одрин до първата половина на 1896 г. Като учител в четирикласното училище се ползвал с обаяние и обич от учениците си. Бъдещият забележителен организатор на ООРК Георги Василев, като ученик на Хр. Коцев, в своите спомени пише: „Той бе обичан от учениците. Неговата фигура извикваше във въображението ни лика на Хр. Ботев, па и така го титулуваха всички ученици. С жив интерес следяхме неговите прояви в клас и често прощавахме всичките му недостатъци, защото го тачехме като общественик“⁵.

От втората половина на 1896 г. в Одрин е назначен за учител в гимназията **Лазар Димитров**. Същият е роден през 1869 г. в с. Дренок, Дебърско. Завършва Солунската българска гимназия, а по-късно и Висшето училище в София. Бил е учител в Дебър, Солун и Семинарията в Цариград. Свързва се с революционната организация, става член на местния комитет. Изпращането му в Одрин е подчинено и на задачата да продължи организирането на революционното движение в Одринския вилает. За своята организационна дейност Л. Димитров е оставил обширни спомени, поместени в сп. „Илюстрация Илинден“, год. X, кн. 3, 4, 5 и 6 от 1938 г., които са и основен източник на настоящата публикация.

Лазар Димитров не е имал физическата възможност да приеме по същество наследството на Хр. Коцев и се опира главно на учителя Антон Арнаудов. Но Л. Димитров се задържа пет години в Одрин като учител и председател на ООРК и има най-голяма заслуга за утвърждаването на комитета като ръководен орган.

Обикновено Окръжният революционен комитет се е състоял от 4—6 души. Съставът се еменял почти всяка година, тъй като в него участват главно учители, които често се разместват служебно. Така през следващите 3—4 години членове на ООРК са били учителите Панайот Манов от Щип, Янаки Игнатов от Кратово, Владимир Бояджиев от Охрид, Васил Йотов от Пазарджик, Петър Мартулков от Велес, Христо Генчев от Шумен, Васил Шанов от Костурско, Петър Васков от Велес и Георги Василев от Мустафаша. За една година в него влиза и вилаетският инспектор Георги Фотев от Мустафаша⁶.

Силен тласък в революционното дело дава Петър Васков, голям идеалист, крайно честен и предан до смърт на борбата за свобода. Особена е и заслугата на Георги Василев като секретар на комитета. За тях ще се говори и по-нататък. Георги Василев е оставил в ръкопис обширен спомен, недовършен поради внезапна смърт.

По признание на Л. Димитров в Одринския комитет е имало винаги разбирателство и добра атмосфера. Въпреки честата промяна на състава, приемствеността се е запазвала, а това е стимулирало успеха. Васил Шанов, учител по турски език и член на комитета, споделя: „ООРК работеше тактично: предимно гледаше да върви просветата и покрай нея и революционната работа. Избягваха се поводи за разстройство и противопоставяне на делото на Българската екзархия.“⁷

От голямо значение за правилната организационна постройка е било посещението на Даме Груев. Това става през есента на 1897 г. и

се оценява като събитие, като импулс за успешна дейност. Неговото вдъхновено, пламенно слово и убедителни беседи стигат дълбоко до сърцата на всички, окрилят надеждите на борците. Д. Груев престоюва в Одрин три дни и в Дедеагач два дни. Има пълната възможност да се запознае със състоянието на революционното движение, да даде необходимите препоръки, да събере информация за ЦК⁸.

Одринската организация се строи и действа напълно в съответствие с Устава и Правилника, приети от конгреса в Солун през пролетта на 1896 г. А конгресните решения стават здравето начало на организационното строителство и живота на всяка структурна единица. Тогава е утвърдено и названието Вътрешна македоно-одринска революционна организация (ВМОРО).

Съгласно чл. 1 на Устава, целта на организацията се определя така: „Да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско, без разлика на народност, за извоюване чрез революция на пълна политическа автономия на тия две области“. С новия устав се разширява и социалната база на организацията, защото „неин член може да бъде всеки македонец и одринец, който не е компрометиран с нещо нечестно пред обществото и който обещава и се задължава да бъде полезен на освободителното дело“⁹.

Уставното положение, че освободението ще се осъществи по пътя на „общо и повсеместно въстание“, заляга в основата на новата стратегия и тактика. А това означава, че ще се разчита преди всичко на вътрешните фактори, а не да се чака отвън. Одринският комитет напълно възприема и прилага на практика изискванията на Устава и Правилника. Той се съобразява с утвърдената йерархическа структура: начело е Централният комитет на ВМОРО, следват окръжните, околийските и селските (местните) комитети. По-нисшите комитети са подчинени на по-горните¹⁰.

Една от основните форми в организацията е ядката (групата). Същата се състои от до десет души, начело с десетник. Той ръководи групата, грижи се за нейната всестранна подготовка и строга дисциплина, повишава революционния дух, изпробва решителността и готовността за саможертва. Десетникът се грижи за просветата на своите подчинени, за четенето на вестници и книги и общата политическа информираност.

Всеки революционер полага клетва за вярност на делото, а запазването на тайната се въздига в основен принцип. Освен това се възпитават другарски взаимоотношения в групата, подчинение на де-

сетника и уважение на всеки член, примерно поведение в обществото и семейството. Във взаимоотношенията между структурите и ръководните лица широко се практикува използването на псевдоними. Например седалището на ЦК в Солун се обозначава със „Света гора“, а на Одринския комитет — „Енос“, по-късно „Орлеан“, Малко Търново — „Странджа“ и т.н. Л. Димитров има псевдоним „Витанов“, Г. Василев — „Селвие“, В. Думев — „Кадров“, П. Васков — „Новак“, Кл. Шапкарев — „Август“ и т. н.

По отношение на вътрешноорганизационния живот могат да се подчертаят няколко особености.

Първо. Кореспонденцията на Окръжния комитет с Централния комитет на ВМОРО се води задължително с химическо (симпатично) мастило и с шифър. По същия начин кореспондират и околийските комитети с окръжния комитет. Допуска се обаче кореспонденцията между съседните комитети да се води с обикновено мастило, но задължително с шифър. Разбира се, писането с химическо мастило създава голямо напрежение, защото веднага изсъхва и трудно се поддържа мисълта на изложение.

Шифърът, с който се кореспондира с ЦК, е различен от този на околийските и селските комитети. Но и при двата шифъра се използват латински букви. В първите години кореспонденцията с шифър се води само от Л. Димитров и му отнема много време и усилия. След включването на П. Васков и Г. Василев в Окръжния комитет работата се разпределя между тримата.

Второ. Организацията си урежда и своя поща, чрез която се изпращат писма, вестници, книги, револвери и други материали до околийските и селските комитети. Това също съдържа редица рискове от евентуално попадане на материали не по предназначение. Получаването на вестниците „Право“ и „Реформи“ става чрез служителите от Българските железници, които идват до Мустафаша и Одрин. Това са Райчо Гавазов от Габрово и Попов от София. За пренасянето на вестници и пратки от гара Караагач до Одрин се използва католическият свещеник Неофит от Щип.

За изпълнение на смъртни присъди над шпиони и предатели Окръжният комитет разполага с терористи. Това са предимно млади и много смели революционери. Решенията за смъртни присъди се утвърждават като правило от ЦК. Изключение се допуска само когато трябва да се действа бързо и при явна заплаха.

Трето. Правилното функциониране на организацията е свързано със значителни средства. Особено когато се формират чети и се до-

ставя оръжие. В такъв случай се прибегва и до отвличане на заможни граждани или техни близки, като се предявяват искания за откуп срещу тяхното освобождаване. Този метод обаче е свързан с големи опасности за разкриване на покушението и последващ разгром на революционната мрежа.

За набиране на средства са прилагани и доброволни вноски на заможни българи, които са събирани като правило без инциденти. Със значителна сума е бил обложен и Одринският митрополит Софроний, която е внасяна не принудено. Учителите и другите български чиновници внасят в комитетската каса определен процент от получаваната заплата.

Четвърто. Уредено е и дописничество до в. „Реформи“. Давани са сведения и са помествани във вестника материали във връзка с тежкото положение на българите във вилаета и общо в Турската империя. Правен е опит за издаване на хектографиран вестник на Одринския комитет под названието „Бунт“. След 3—4 броя обаче работата се преустановява поради липса на средства и материали¹¹.

Пето. Голям проблем и рискована грижа е пазенето на окръжния архив. Първоначално той се съхранява от председателя на комитета, а по-късно за тази цел се използва гавазинът при българското посолство в Одрин Васил Николов. Впоследствие същият предал архива на Гьорче Петров за съхраняване в София.

Шесто. Вътрешната организация в Одринско има своите погранични пунктове от България към поробените земи, в които служат доверени пунктови началници. Те са винаги във връзка с Върховния македоно-одрински комитет и Вътрешната организация и подпомагат разгръщането на революционното движение. Така например в с. Хибибчево (Любимец) началник на пункта е Янаки Гочев, жител на същото село. Чрез него се предават ценни материали и вестници, които стигат до Одрин. В Лозенград службата на пунктов началник се изпълнява от Лазар Маджаров. Той своевременно отбива всички опити за външно вмешателство в работата на Вътрешната организация. В Малкотърновско няма пунктов началник, поради отдалечеността на района от Одрин и поради зависимостта от Бургас и Варна. В Ахъчелебийско пунктов началник е Вълчо Сарафов, а край Мустафашанско се подвизава Александър Кипров. Върховният македонски комитет от София полага големи усилия да влияе върху тези пунктове и особено в Чепеларе.

Одринският окръжен комитет, посредством пограничните пунктове, осъществява по-успешно своята организаторска дейност във

връзка с главната цел — повдигане на въоръжено въстание и освобождение на поробените братя.

Седмо. Когато говорим за дейността на ООРК, не може да не подчертаем значението и ролята на Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“. Началото се поставя от одринското основно училище, което през 1885 г. става четвъртокласно. Постепенно класността се увеличава и от 1896 г. се превръща в пълна мъжка гимназия. Това предполага и увеличаване броя на преподавателите, на тяхната квалификация и съответно политико-патриотична насоченост с оглед на голямата освободителна мисия.

От тази позиция конкретната роля на гимназията се проявява главно в две направления.

а) От учителския състав на гимназията като правило се формира ръководството на ООРК. Не е случайно, че като се започне от Христо Коцев всички следващи председатели са били преподаватели от гимназията.

б) Одринската гимназия не само дава знания на своите възпитаници, но тя ги формира като смели участници в бъдещата революционна борба. По този въпрос в своите спомени Анастас Разбойников съобщава: „В Одринската гимназия бе основан „Революционен ученически кръжок“, ръководен от учителя по турски език Васил Шанов. През 1901 г. в него участват: Анастас Разбойников, Спас Добрев, Георги Вълков, Христо Хаджиатанасов, Илия Михов. Кръжокът води агитация между учениците в пансиона, подготвя вечеринки, избира стихотворения и песни, които да се изпълняват на тържествата и т.н.

Учениците от кръжока обслужват като куриери Окръжния комитет за връзки с революционните комитети в родните им места. Същите са полагали клетва за вярност и преданост към свещеното дело. Кръжокът се сдобил с безгласна пушка, с която се учили да стрелят.“¹²

По този въпрос Георги Василев потвърждава следното: „Младият учител от Одринската гимназия Петър Стоев си поставил задача да подбира ученици и да ги включва в ученическия кръжок. Там попадат Георги Василев и Димитър Катерински от Мустафалаша, Димитър Груев от Лозенград, Георги Попатанасов от с. Петково, Ахъчелебийско, Бойко Чавдаров от с. Домуздере, Димитър Дяков от Малко Търново и др.“¹³ Всички по-късно се изявяват като местни функционери.

2. ОРГАНИЗАЦИОННО-РЕВОЛЮЦИОННА МРЕЖА В ОТДЕЛНИТЕ РАЙОНИ И НАСЕЛЕНИ МЕСТА

По признанис на Лазар Димитров най-благоприятна за революционна дейност в Одрин е махала „Каик“. Там българите не само са преобладавали числено, но са имали по-висок дух и национално съзнание. В този квартал е било възможно незабелязано да се извършват срещи със селяните от съседните села, които идвали на пазар в града. Първоначално се изявяват Мате Бъчваров (Куция) и братя Курукови. Григор Куруков държал кръчма, удобна за срещи с посетителите.

Постепенно се засилва работата и в махалите Киршиханата, Илдърма и Сарък мегдан. В махала Илдърма е бил посветен учителят Сава Попов, станал по-късно свещеник. Към църквата имало метох, в който живеели две калугерки, активни помощнички на борците. В стаята на едната, на име Вакла, са ставали много срещи с нелегални дейци на организацията като войводата Коста Нунков от Чирпан, Петко Напетов от Малкотърновско и др. В махала Сарък мегдан особено дейни са учителите Никола Лулчев и братя Ночеви.

Като силна и масова революционна база се очертава районът източно от Одрин, наречен Чокето. В него се намирали 14 чисто български села, 3 села със смесено население и 6 турски села. Почти във всички български села са основани революционни комитети. Например в с. Тъшлъмюселим с около 150 къщи, комитетът е създаден през 1896 г. от учителя Димитър Даков. В него влизат: свещ. Петър Янов, Стоян Дойнов, Димитър Симеонов и Ангел Недялков. През учебната 1902—1903 г. тук е учител Петко Напетов, който става главен организатор в района и оставя трайни спомени сред населението¹⁴.

В Гечкенли, село със 150 къщи, учител и организатор на комитета е Христо Костов и членове: Тодор Корухолов, Стоян Назъров, свещ. Никола Костов и Атанас Терзиев. Така е и в селата Татарла, Селиоли и др. За разрастване на революционните комитети в Одринско Г. Василев сочи и заслугата на Константин Антонов (Сечинката) от Стара Загора, който от есента на 1899 г. е учител в с. Ахъркьой. Той организира и селата Кемал, Карахадър, Камкьой¹⁵.

Неслучайно по-късно, при разпределение на революционните райони на конгреса на Петрова нива, Одринският район е наречен Чокенски.

Мустафаша (Свиленград). Характерно за града и околията е, че населението е почти българско със запазен национален дух, с многобройна интелигенция, готова да служи на борбата за свобода. През 1896—1897 г. учителят Павел Генадиев от Битоля развива в града усилена революционна дейност. Под негово ръководство е основан комитет в състав: Петър Стоев, Иван Варсанов, Янаки Илиев, Христо Хаджиколев, Христо Марашлиев и Тодор Иванов¹⁶. Комитетът планомерно и целенасочено работи с посветените граждани и се грижи за по-широко разпространение на идеята. Уредена е и комитетска поща за пренасяне на кореспонденция, революционна литература и други материали. За набиране на финансови средства по-заможните граждани са обложени парично и срещу формени разписки от ЦК на ВМОРО са получавани парите. За редовност и сигурност на комитетската поща от Одрин е нает със средствата на организацията файтон. Файтонджията Васил Николов е млад и решителен, предан на делото.

В края на учебната 1896—1897 г. П. Генадиев напуска града и за председател на комитета е избран Петър Стоев. На следващата година той е освободен и за по-дълъг период председател става Янаки Илиев, общар, но природно интелигентен, предпазлив и изпълнителен. През 1899 г. Г. Василев завършва гимназия и е назначен за учител в родния си град. Едновременно е включен в революционния комитет като секретар.

В с. Кемал революционният комитет е създаден от учителя Козма Погончев. Малко по-късно със съдействието на Г. Василев и П. Стоев комитети са образувани в почти всички села на района.

Лозенград. През 1897 г. в града идват учителите Илия Томов от Прилеп, Крум Прокопов от Либяхово (Серско) и Лазар Маджаров от с. Негован, Солунско. И тримата са посветени в делото. За учители са назначени и местните младежи Яни Читаков и Димитър Груев. С техните усилия наскоро възникват революционни комитети в Лозенград, в с. Ениджия, а постепенно и в другите села. Между всички дейци обаче се извисява личността на Лазар Маджаров. По характер скромнен, отдаден изцяло на освободителната идея, той умело съчетава учителската професия и организаторската работа. Не случайно по-късно преминава в нелегалност, става войвода и организатор на революционното движение в Странджанско. През 1898/1899 г. Лозенградският комитет е в състав: председател Яни Читаков, секретар-касиер Димитър Груев и член съветник Илия Тошев. За

да привличат младежта и издигат духа на хората, Д. Груев създава струнен оркестър. С него участва на тържества в града, в Бунархисар, с. Яна и др. Под такова прикритие посвещават набеязани хора за революционни действия. В с. Пирок революционният комитет е образуван от местния учител Иван Потиров през 1898 г. В комитета влизат още Стоян Козарев и Никола Фудулов.

През пролетта на 1900 г. в Лозенград идва Гоце Делчев заедно със Стоян Лазов и Лазар Маджаров. Това посещение дава нов импулс за разгръщане на организационната работа¹⁷.

В Бунархисар от август 1899 г. със съдействието на ООРК за главен учител е назначен Христо Настев. Същевременно той е определен за легален ръководител на революционния комитет в града и околията. Първо посвещава в делото колегите си Димитър Спириков, Костадин Г. Буруджиев, Георги Д. Кехайов и няколко от по-грамотните жени. Постепенно посещава селата Урумбеглия, Курудере, Яна, Чонгора, Колибите и Пенеска. В тях започват да функционират революционни комитети. Например комитетът в с. Колибите е в състав: председател Иван Граматиков Котков, учител, касиер Димитър Ташев и членове Киряза Димов, Димитър Стоянов и Стоян Касабов. В с. Пенеска в революционния комитет влизат: Георги Найденов, учител, Петко Алексков, Георги Хаджийкин и Георги Шишманов¹⁸.

Малко Търново и околията. Доколкото градът е твърде отдалечен от Одрин и в близост до границата с България, връзките с Окръжния комитет са силно затруднени. Но тук се чувства по-силно влиянието на Варна и Бургас, на тракийското дружество „Странджа“, начело с адвоката Петър Драгулев, родом от Малко Търново. В града обаче своевременно е изграден революционен комитет, подчинен на Одринския окръжен комитет. По-скоро това се извършва посредством Лозенград. За основател на комитета се счита учителят Атанас Калфов. Той е роден в Лозенград, завършил е Солунската българска гимназия заедно с Гоце Делчев и Лазар Маджаров. Четири години е учител в родния си град, където е посветен в революционните дела от Павел Генадиев. През учебната 1896—1897 г. е назначен за главен учител в гр. Малко Търново. Първоначално посвещава колегите си Димо Янков, Райко Петров, Стамо Сталев, Иван Попов и някои граждани като Иван Дяков, Димо Бояджиев, Иван Берберов и Георги Чепов. Председател на комитета е Атанас Калфов, секретар Райко Петров и касиер Димо Янков¹⁹. Но дейността на комитета е твърде слаба и постепенно замира. От учебната 1899 г.

като организатор на града и околията е изпратен от Лозенград учителят Стефан Добрев. Той проявява голяма активност и наред с увеличаване броя на посветените граждани, установява връзки с околните села: Стоилово, Граматиково, Велика, Дерекьово и др. Като местни ръководители се очертават свещ. Георги Саров от с. Паспалово, Стоян Добрев от с. Мокрошево, Атанас Вълчанов от с. Камила, Русин Димитров от с. Цикнихор, Лазар Томов от с. Кладара, Петър Горов от с. Заберново и др.²⁰

След напускането на Стефан Добрев, комитетът се оглавява напълно от местни дейци. Някои от тях като търговци свободно обикалят селата и извършват революционна пропаганда. Усилват се и ръководните връзки на Одринския окръжен комитет. В началото на октомври 1902 г. е избран нов комитет в града с председател Райко Петров, касиер Димо Янков и секретар Георги Попаянов, учител, и съветници Търпен Марков (Върбанов) и Георги Тодоров, учител в с. Велика²¹.

Димотика и околията, гр. Софлу и районът. В тези краища изграждането на революционни огнища се спъва от силното влияние и числения превес на гърците. В гр. Димотика се води ожесточена борба между българи и гърци главно по църковна линия. Първите посещения на Л. Димитров и Г. Василев не дават съществени резултати. По-късно Г. Василев, посредством учителката Василка Хр. Гачева, успява да сформира първата комитетска ядка в състав: Георги Хаджиев, хаджи Атанас Панайотов, касапите Драгия и Танато и Малей Малеев, ученик от Одринската гимназия. Привличат се и свещениците Даков и поп Дойчин.

През зимата на 1900 г. Г. Василев провежда събрание с младежи от с. Кояджик, а с помощта на учителя Богдан Велев от Охрид на 1 януари 1901 г. заклева 14 младежи от с. Малък Дервент²².

Узункюпрю и околията. Условиата за работа са били твърде неблагоприятни, тъй като българите са били малцинство сред многобройния чужд елемент — гърци, турци и арменци. Изпратеният член на ООРК Яким Игнатиев все пак успява да основе комитет на чело с главния учител в града Манасий Лучански, родом от Крива Паланка, но завършил Одринската гимназия.

Кешанско и Малгарско. И в тези райони се срещат големи трудности поради по-малобройното българско население. Но и тук се намира самоотвержен българин патриот — Ламбо Мърдев, учител в Булгаркьой. Той успява да изгради комитети в Булгаркьой, Теслим и в други села. Освен това взема най-активно участие в организационните работи на окръга като член на комисии, делегат на събори и др.

За да се усили организационната мрежа в района, от август 1901 г. Г. Василев е назначен за учител под чуждо име в Кешанско. С негово съдействие възникват първите комитети в селата Кемал, Карахадър, Дуганджа, Кадъкьой, Махмудкьой и др. Това са села, които признават Българската екзархия и имат български учители²³.

Дедеагач и Фере. В Дедеагач и околията българският елемент е силен и многоброен, с крепък дух и здраво национално съзнание, подчертава Л. Димитров. В града са преобладавали гърците, но имало и една значителна чисто българска махала. Начало на революционното движение е поставено от Георги Маринов и Ангел Лафчиев, търговци от близките села Дервент и Еникьой. Под ръководството на главния учител Кирил Христов е създаден комитет, който постепенно обхваща всички села от Дедеагачка и Ференска околия. Голямо съдействие оказва и учителят препаратор Шумлянски, поляк, преместен в Дедеагач да препарира животни за Одринската гимназия. За укрепване на революционната работа в региона и особено за засилване на влиянието на ООРК над Ахъчелебийско, тук през учебната 1901—1902 г. е назначен за учител Георги Василев. С неговото идване е изграден комитет в състав: председател Г. Василев, подпредседател Петко Г. Бобев от Дедеагач, касиер Димитър Гогалов от Дедеагач, секретар Никола Лулчев, учител в Дедеагач, и съветници: Александър Вулев от с. Еникьой, Ксантийско, Никола Табаков от Дедеагач и свещ. М. Калайджиев от с. Дервент, Дедеагачко.

Главната задача пред районния комитет е била да се игнорира влиянието на върховизма в района, като Ксантийско, Ахъчелебийско и Гюмюрджийско се поставят под ръководството на ООРК. Наскоро са изградени революционни комитети в селата Еникьой, Домуздере, Доганхисар²⁴.

Специално внимание е отделено на с. Голям Дервент, което е кръстопът и с планинския си релеф и множеството колиби по Балкана е подходящо за революционни действия. Ръководител на комитета става свещ. Ангел Вълков и членове: Стамат Ангелов, Чанко Николов, Стою Бимбалов, Тодор Пелтеков и др.²⁵

В гр. Фере комитетът се основава от свещ. Димитър Ст. Даков през есента на 1901 г. В него влизат Никола Лулчев, секретар, Яни Караманов, касиер, Харалампи Михов, Димитър Кочков и Станко Добрев. Посветени хора има в селата Окуф, Балъкьой, Пишманкьой и Тахтаджи.

Според Г. Василев укрепването на революционната мрежа в западната част на Одринския окръг през 1899—1901 г. е било силно възпрепятствано от съществуването на т.нар. Беломорски окръг. Това образувание възниква в резултат на някакво споразумение между ВМОРО и ВМОК през 1899 г., за да се разкрие поле за действие на върховистите в поробената част на Тракия. За целта са използвани главно Чепеларският пункт и неговият началник Коста Сарафов, братовчед на председателя на ВМОК. Но съществуването на този самостоятелен окръг разделя Македония от Одринско и затруднява дейността на ООРК, защото Гюмюрджина, Ксанти и особено Ахъчелебийско са откъснати от Одрин и напълно попадат под диктата на върховистите. Това определено се засилва, когато за началник на пункта е изпратен Константин (Вълчо) Антонов, властолюбив и отмъстителен човек. Именно с неговото участие се извършва кървавото злодеяние, свързано с безпричинното убийство на преданите дейци на ВМОРО Атанас Шапарданов и Дечо Стоев на 3 февруари 1903 г.

В тази светлина трябва да се разглежда и организационното състояние на югозападните райони на Одринския окръг.

Гюмюрджина и околията. До 1901 г. съществена революционна дейност не се проявява. Борбата се води предимно за църковни и училищни права. Но революционната идея, макар и бавно, обхваща все повече селища. Изявяват се самоотвержени дейци, учители и свещеници, които посяват семето, посвещават все повече хора в делото. Такива са Чавдар Д. Чавдаров от с. Чадърли, който под формата на архиерейски представител свободно обхожда селата. С такава мисия се нагърбва и учителят Владимир Бочуков. Независимо от липсата на пътища и тук прониква нелегалната литература, брошури, апели, вестници, които се четат с интерес и пробуждат патриотичното съзнание. Така към края на 1901 г. революционни ядра са изградени в 18 села: Кушанли, Хаджилар, Чадърли, Караачкьой, Калайджидере, Казлар, Съчанли и др.²⁶ През декември 1901 г. е сформиран и революционен комитет в Гюмюрджина начело с Димитър Знаменов Киречията.

Ксантийски район. Революционната работа е затруднена твърде много, тъй като Ксантийска околия е обградена от турски и българо-мохамедански селища и е откъсната от българските центрове. Достъпна е от страна на обширни и ненаселени планински площи. Революционната идея прониква посредством преселени българи от Македония и учениците, учили в Чепеларското трикласно училище. Най-изявени са селата Еникьой и Габрово.

В средата на 1900 г. в Ксанти е образуван комитет с ръководител Васил Тодоров Докторов и членове: Наки Паскалев, Димитър Кудев и Тодор Георгиев Калчев²⁷.

Ахъчелебийски революционен район. Този край е много отдалечен от Одрин и почти няма никакви съобщителни връзки. Революционната идея прониква главно отвън чрез Пловдив, където е бил установен Павел Генадиев. Едва след назначаването на учителя Атанас Шапарданов се съживява и революционната дейност в Ахъчелебийско. Според Хр. Караманджуков основите на революционната организация в Ахъчелебийско се поставят към 1898 г. Първият комитет в с. Райково е образуван от Владимир Ат. Бочуков, родом от същото село и завършил гимназия в София. Той посвещава и включва в революционната мрежа: свещ. Д. Маврев, свещ. В. Мавродиев, В. Данаилов, К. Николов, Ил. Робев, Т. Стоев, Хр. Лакугата, Хр. Караманджуков и др.²⁸

В Устово началото на революционното движение поставя главният учител Илия Хаджитотев, родом от Прилеп. В местната организация влизат: свещ. Атанас Келпетков, учителят Христо Шишков, Вранчо Хаджичанев, Харалампи Костов, Владимир Корув и др.²⁹ Постепенно се оформят ръководства и в селата Аламидере, Левочев, Соколовци, Петково, Фатово, Арда. В с. Карлуково се изявяват Вълко и Пею Шишманови, в с. Чокманово — Христо Караманджуков, в с. Долно Дирене — Петър Кузманов.

Дъръдере (Златоград) и околията. Дъръдери се отличават с голямо трудолюбие и предприемчивост, а също с народностен дух. За разлика от други селища, тук много по-рано е решен църковният въпрос, имат своя църква и добре уредено училище. Начало на революционното движение се поставя от учителя Атанас П. Чешмеджиев, но не се чувства необходимият размах. Поврат в движението се извършва при поп Ангел Инджев. Той успява да разшири обхвата, като привлича повече жени: Елена Крахтева, Мария Хаджиниколова, учителката Евгения Евгениева, Василка Пачилова, презвитера Калина Инджева. Проявяват се и двама ревностни куриери: Петър Ст. Шулев и Костадин Стоянов. Силен тласък на революционния дух дава посещението на града от четата на Христо Арнаудов. Дъръдери се отличават също така със солидарно събиране на пари за оръжие. Тук се набавя и облекло за четниците³⁰.

Ортакьой (Ивайловград) и Кушукавак (Тополовград). В съответните околии не е било възможно да се провежда революционна

работа. Гърците в Ортакьой имали пълен превес, а техният владика е бил всемоутилен. Революционен дух се чувствал само в две села — Дребишна и Долно Суванли. През 1901 г., по настояване на ООРК, в с. Драбишна е изпратен учителят Спас Добрев от Мустафапаша. Той създава в селото много деен комитет и намира предан помощник в лицето на униатския свещеник Иван Бонев от с. Покровен. Постепенно подготвя условия за образуване на революционни ядра в селата: Гьокчебунар, Горно и Долно Суванли, Арнауткьой и др. Устройва и редовна куриерска служба с Одрин за получаване на поща, вестници, книги³¹. В Кушукавашко обаче населението е предимно турско и помашко с много ниско образование и съзнание и не предлага никаква почва за революционна дейност.

Организиране на чети в Одринско

На 25 февруари 1900 г. ЦК на ВМОРО изпраща Окръжно до районните комитети относно създаването на чети. В него се подчертава следното:

1. Във всеки район се организира по една чета, подчинена на местния комитет; 2. Главната длъжност на четата е да организира военните сили в района. За целта тя обучава във всяко село младежи на военно изкуство — стрелба и дисциплина. Четата води агитация за въстание, създава местни комитети, подпомага въоръжаването на местните борци; 3. При нужда четата изпълнява и длъжността на тайна полиция в съгласие с местния комитет; 4. Помага за пренасяне на оръжие за даден район; 5. Четата се състои от 3—5 души, начело с войвода и секретар, който води писмената част³². По спомени на Г. Василев Одринският комитет разгледал Окръжното и взел съответно решение. След възприемането на революционния курс и създаването на мрежа от комитети по села и градове естествено се появява и необходимостта от тяхното доказване в по-малък или в по-голям мащаб. Това би изиграло голямо въздействие за повдигане на духа на българите, за респектиране на турската власт и за възбуждане на европейското обществено мнение. В четите се включват първоначално български граждани, които са заподозрени от турската власт. Издръжката им обаче изисква големи материални средства и ангажиране на значителен брой патриоти. Ето защо стремежът е да се разчита на вътрешни чети, а не на приходящи външни чети.

Първата чета, организирана със знанието и съдействието на Окръжния комитет, е тая на Лазар Маджаров в Лозенградско. Известно е, че Л. Маджаров няколко години е учител в Лозенград и е здравосъвързан с революционното движение. През 1899 г. той не се съгласява със заповедта за преместването му в Пехчево и става нелегален деец. Поема трудния път на четничеството. През пролетта на 1901 г. Л. Димитров образува първата постоянна агитационна чета, в която влизат Лазо Лазов от Лозенград, Яни Попов от Карахадър, Янко Стоянов от Малко Търново и Коста Тенишев от Лозенград³³. Четата на Л. Маджаров развива огромна народополезна дейност, като посещава повечето села в Лозенградско. Това не само повдига духа на българите, но и привлича хората за масово включване в борбата за свобода. Четата се заема и с ликвидиране на разбойническите банди, които постоянно ограбват населението.

Друга по-значителна чета е тази на Вълчо Антонов, която действа в района на Ахъчелеби, а преди това в Мустафапашанско е съдействала при доставката на оръжие. Имало е и по-малки и кратковременни чети, като тази на Тодор Шишманов, подвизаваща се в Лозенградско и Бунархисарско.

В същото време в Странджанско е действала четата на Георги Кондолов (май 1901 г.). Но както тази, така и следващите чети на Кондолов се ръководят главно от Бургас със съдействието на тамошното македоно-одринско дружество.

Одринският комитет е преценил, че в равнинните райони (източно и западно от Одрин), където всичко е открито и без гори, четите не могат нито да се заслонят, нито да се укрият. Освен това в този район е съсредоточена многобройна турска войска.

Одринският комитет се е обявявал против навлизането на чети от България, които често пъти са преследвали и по-ограничени интереси — например за придобиване на финансови средства. А техните набези са били свързани често пъти с афери и много тежки последици за съответните региони. Така върховистката чета на Георги Тенев през юни 1900 г. навлиза в Тракия и стига до Родосто без знанието на Окръжния комитет. На връщане четата отвлеча на 2 юли гръцкия лекар Керемидчиоглу от Лозенград и за освобождаването му получава откуп от 800 златни турски лири. Това дава повод на турските власти да предприемат драстични мерки срещу българите. Арестувани са почти всички ръководни членове на революционните комитети в Лозенградско и Бунархисарско, над 70 души са изпратени

в затвора и на заточение, а двойно повече са принудени да избягат зад граница. Дълго време тези два района не могат да възстановят революционните структури³⁴.

Макар и в по-малки размери, такива са били последиците и при опита за залавянето на хаджи Нурия на 24 май 1901 г. при завоя на р. Арда край с. Фатово. Турските арести и преследвания разстройват напълно неукрепналата революционна мрежа в Ахъчелебийско.

Много по-трагично завършва и походът на четата на Слави Мерджанов от 4 юли 1901 г. при залавянето на Нури бей край Одрин. От всичко 10 души четници 6 падат убити при сражение с обградилата ги турска войска, а четирима, включително и Слави Мерджанов, са заловени живи и впоследствие обесени публично в Одрин. Безсмислено жертвоприношение.

Одринският революционен комитет и неговият председател Л. Димитров са протестирали остро срещу своеволията на ВМОК, като са настоявали да се спре изпращането на чети без тяхното съгласие. Но като правило протестите им са оставали без отговор.

Лазар Димитров напуска Одрин и съответно председателството на ООРК през септември 1901 г. На негово място като учител в Одринската гимназия и за председател на ООРК е изпратен **Спас Мартинов**. По преценка на Г. Василев след напускането на Л. Димитров Одринският комитет фактически престанал да съществува. Някои от членовете също са били преместени. Останал Панайот Манов, но той се чувствал пренебрегнат от ЦК на ВМОРО и се отдръпнал от работа. Спас Мартинов се оказал недеен и необщителен във всяко отношение. Вместо да привлича хората около себе си, той по-скоро ги отблъсквал. Г. Василев също скъсал отношенията си със Спас Мартинов, още повече, че през същата година бил назначен за учител в Дедеагач и напуснал Одрин. Слабото и неоперативно ръководство се отразява много зле върху районите, особено на Лозенград. Чувства се общо отслабване на влиянието на Одрин върху областта.

При такава обстановка у Г. Василев назрява мисълта за свикване на специална сбирка, която да разгледа положението в Одринско и в ООРК. Същият споделя тази идея с Хр. Караманджуков, който от 29 ноември до 8 декември му гостувал в Дедеагач. Двамата написват Окръжно до Одринската организация с предложение за провеждане на сбирка на Коледа 1901 г. в Търново Сеймен (Марица). Хр. Караманджуков тръгва за предаване на Окръжното в Гюмюрджинско, Ксантийско и Ахъчелебийско, а също и до К. Антонов в Чепеларе. Г.

Василев поема отговорността за останалите райони: Мустафаша, Лозенград и Одрин.

Сбирката в Търново Сеймен не се е състояла, защото са се явили само пет души. Проведено е само едно заседание и е взето решение: сбирката да бъде по-добре проагитирана и да се проведе в Пловдив през Великденските празници на 1902 г. Да бъде поканен и Гоце Делчев³⁵.

Оценявайки зачестилите афери и произвола на ВМОК — София, се стига до извод, че трябва да се скъсат всякакви връзки с него. Г. Василев твърди, че за това е съобщено с Окръжно до всички околийски комитети.

Наскоро е проведено специално заседание на ООРК, на което присъстват, освен членовете на комитета, Янаки Илиев от Мустафаша, Ламбо Мърдев от Булгаркьой, Лазар Маджаров от Лозенград и Петко Бобев от Дедеагач. Очертани са организационните граници на Одринския окръг от Черно море до р. Места, защото Гюмюрджинско, Ксантийско и Ахъчелебийско са били фактически откъснати от Одрин и чрез Чепеларския пункт напълно попаднали под диктата на върховистите. Следователно трябвало да се премахне този пункт в лицето на В. Антонов и целият Родопски край да бъде обхванат от Одринския комитет. Решено било също така Одринско да бъде разделено административно на три района: Лозенградски — от Странджа до Одринска околия; Дедеагачки — от Марица до Места, а останалите територии да се включат към Одринския район. Ръководителите на Лозенградския и Дедеагачкия район да се смятат по право за членове на Одринския комитет³⁶.

3. КОНГРЕСИТЕ НА ООРК И ТЯХНОТО ЗНАЧЕНИЕ

В сравнение с другите окръзи Одринският комитет провежда най-много конгреси — два преди Илинденско-Преображенското въстание и два след въстанието. Това покрай всичко друго свидетелства и за по-високия демократичен дух на тракийци, потребността да се съобразява с общественото мнение, да се търси подкрепата на по-широк кръг от хора при решаване на кардиналните проблеми.

Пловдивският конгрес от 1902 г.

Три са главните предпоставки за свикване на конгреса в Пловдив.

Първо. Общото разпадане и отслабване на дейността на ООРК след напускането на Л. Димитров и други членове на комитета. Вече говорихме за тревогата и инициативата на Г. Василев и Хр. Караманджуков по този въпрос.

Второ. Липсата на единство и координиращи органи, които да обединяват усилията на отделните организации и региони. Стигнало се е до там, по думите на М. Герджиков, че един войвода да забранява през района му пренасянето на каквото и да било за друг район. Работело се е на своя глава, а у населението се е създавало впечатление за раздори и ежби между войводите³⁷.

Трето. Необходимо е било да се сложи окончателно край на домогванията на върховистите в Одринско и особено на Чепеларския пункт и неговия началник В. Антонов³⁸.

Следователно свикването на конгреса е една осъзната необходимост както от одринските дейци, така и от ЦК на ВМОРО в лицето на Гоце Делчев.

Конгресът се провежда на 13—15 април 1902 г. в Пловдив в бащината къща на М. Герджиков. Присъстват 16—17 души. От ЦК на ВМОРО Гоце Делчев и Михаил Герджиков, от ООРК — Спас Мартинов и Георги Василев, нелегални дейци и войводи като Лазар Маджаров, П. Напетов, Г. Кондолов, Т. Шишманов и др., както и легални функционери. Лазар Димитров е бил в Пловдив, но по съвета на Г. Делчев не е участвал в заседанията, тъй като е бил вече освободен от председателството на Одринския комитет³⁹.

Заседанията се ръководят от Гоце Делчев. Пред делегатите са изнесени два доклада: 1. „За начина на организиране в Одринско“ от Гоце Делчев и 2. „Как да се агитира между населението“ от М. Герджиков. В първия доклад се обосновава силата на организираността и се изтъква необходимостта от промени в разпределението на революционните райони в Одринския вилает. Това би допринесло за нарастване и укрепване на революционното движение. Във втория доклад, покрай общите постановки, се сочат много примери и практически препоръки за масовото въвличане на селяните във въоръжената борба. На тази основа са проведени и широки обсъждания. Тъй като протоколи не са запазени (а вероятно не са и водени), за съдържанието и характера съдим главно по спомените на участниците.

Според Хр. Караманджуков кратки доклади са направени и от представителите на различните краища в Одринско. От тях се виждало неудовлетворителното състояние на организацията, въпреки благоприятните природни и социални условия. Разискванията протичали много бурно. Повдигали се парливи въпроси по организационното състояние, за отношението на Вътрешната организация към върховизма, за разногласията между отделните дейци и т.н. Особено ярко изказване направил Л. Маджаров. Критикуван е ЦК на ВМОРО за малкото внимание, което отделя на Одринско.

В крайна сметка се стига до някои общи разбирания: идеологическите различия не бива да бъдат пречка за единството на борбата; че главната цел е революционизиране на населението, като не се изключват и терористични акции; да не се допуска вмешателство на Върховния комитет и т.н.⁴⁰

На конгреса се решават и важни организационни въпроси. Решено е Одринският окръг да бъде разделен на две инспекционни области — Източна и Западна, с разграничителна линия течението на р. Марица. Начело на всяка област застава ревизор-инспектор с правата на подвижен нелегален член на Окръжния комитет. Утвърждаването им става от ЦК на ВМОРО. Единодушно е предложението на Източната област инспектор да бъде Михаил Герджиков, а за Западната — Вълчо Антонов, в зависимост от резултата на преговорите, които ще проведе с него Гоце Делчев.

Отделните революционни райони в Одринско се очертават така: Лозенградски, Малкотърновски, Бунархисарски, Чокенски-Мустафашански, Узункюприйски, Дедеагачки и Гюмюрджински. Определени са и някои от войводите на райони: за Лозенградски — Л. Маджаров, за Малкотърновски — Г. Кондолов, за Бунархисарски — Т. Шишманов.

Конгресът разглежда и въпроса за нов състав на Одринския комитет, но до окончателно решение не се стига. Във временния комитет са включени Г. Василев и С. Мартинов.

Конгресът успешно завършва своята работа, като основните изводи се проявяват в две насоки: организационното укрепване на различните райони и засилване на четническото движение в областта.

В потвърждение можем да посочим, че в началото на октомври 1902 г. М. Герджиков предприема широка инспекционна обиколка, като посещава Малкотърновско, Бунархисарско, Лозенградско и Мустафашанско. Вълчо Антонов също така с малка чета посещава

ва Гюмюрджинско, Дедеагачко, Ференско и Ортакойско. Георги Кондолов с чета навлиза през май в Странджанско. В постоянна обиколка с малки чети са Лазар Маджаров в Лозенградско и Стефан (Марин) Чолаков в Западна Тракия.

В началото на септември 1902 г. в Одрин се получава писмо от ЦК на ВМОРО, с което се съобщава, че **Велко Думев**, родом от Воден, е назначен за учител в Одринската гимназия и същевременно е определен за председател на ООРК. С неговото пристигане комитетът се конструира така: В. Думев — председател, Павел Ковачев — касиер, Георги Василев — секретар, съветници: Панайот Манов и Никола Стоенчев. Към тези членове се включват и двамата инспектори Михаил Герджиков и Вълчо Антонов⁴¹.

Конгресът на Петрова нива — „Странджанското Оборище“

В сравнение с другите конгреси на ООРК конгресът на Петрова нива бележи своеобразен връх в организаторската и идейно-политическата работа на комитета.

Първо. Той се провежда на територията на поробена Тракия край с. Стоилово, Малкотърновско, и е възможно най-масовият и по броя на делегатите, и по състава на охранителните органи (присъствалите чети). Общият брой на хората е около 350—400 души. А това предполага сериозни мерки и грижи за придвижване (значителна част преминават нелегално през българо-турската граница), прехраната, реда и дисциплината, опазването на тайната.

Второ. По важността на обсъжданите въпроси: провеждане на въоръжено въстание и готовността на Одринско да въстане заедно с Македония, т.е. реализиране на дело смисълът и същността на борбата за свобода. М. Герджиков признава: „През май получих решението на Смилевския конгрес за въстание в Западна Македония. Изненадах се. Понеже сам не посмях да взема становище по въпроса, свиках конгрес на Петрова нива от всички войводи, четници, окръжни и околийски пунктови началници.“⁴²

Трето. Решенията на конгреса са целенасочени, конкретни, свързани с боевата дейност на всеки район. Те насочват и войводите, и местните ръководители към мобилизация на всички сили за успешното осъществяване на въстанието в Одринско.

Като делегати на конгреса пристигат 47 души: представители на ООРК, на околийските комитети, войводи и видни революционни дейци. Трябва да се отбележи, че от Западнотракийската област има само един делегат — Христо Караманджуков, а дори и инспекторът на областта Вълчо Антонов не присъства.

Конгресът е открит от Михаил Герджиков на 28 юни 1903 г. (11 юли нов стил). Избрано е ръководно бюро в състав: председател Васил Пасков, представител на ЦК на ВМОРО, зам.-председател Велко Думев, председател на ООРК, секретари: Христо Силянов и Анастас Разбойников.

Първият въпрос, който се обсъжда на конгреса, е за провеждането на предстоящото въстание в Одринско. Обширно изложение прави М. Герджиков и доказва единната съдба на Македония и Тракия и че ако македонци и тракийци не се вдигнат заедно, едва ли ще има по-благоприятен момент. Пръв се изказва делегатът от Мустафаша Димитър Катерински, който се обявява против вдигането на въстание в настоящия момент. Той се позовава на недостатъчната готовност на неговия район към въоръжени действия. Всички други делегати обаче единодушно се съгласяват за вдигане на въстание в близко бъдеще заедно с македонците.

По втора точка делегатите правят кратка характеристика на съответния район, съобразно състава на населението и наличието на въоръжени сили. Заседанието се провежда на 29 юни и с оглед на запазване на тайната е закрито (с ограничено присъствие). Общият извод е, че въоръжаването на населението е неудовлетворително, а в някои райони крайно недостатъчно. Предложенията са за внасяне на повече оръжие и активизиране на задграничните представителства на ВМОРО и на ООРК.

Обсъден е и е приет план за въоръжените сили и военните действия. Одринският окръг е разделен на пет въстанически района: 1. Малкотърновско, Лозенградско и Бунархисарско образуват един район; 2. Чокенски, обхващащ Одринска околия; 3. Мустафашански; 4. Дедеагачка и Гюмюрджинска околия; 5. Ахъчелебийска и Ксантийска околия⁴³.

Очертава се, че най-добре е подготвен първият район, към който трябва да се насочат основните усилия и където се предвиждат решаващите сражения. Същият е разделен на 12 участъка, като са посочени и съответните войводи, а именно: 1. Пенешки — Коста Калканджиев; 2. Велички — Стоян Петков; 3. Цикнихорски — Стоян Ка-

милски; 4. Ениядски — Цено Куртев; 5. Пиргопулски — Петър Ангелов; 6. Граматиковски — Пеньо Шиваров; 7. Кладарски — Димитър Халачев; 8. Стоиловски — Дико Желебов; 9. Гьоптепски — Киро Узунов; 10. Дерекьовски — Лазо Лазов; 11. Паспаловски — Георги Кондолов; 12. Лозенградски — Янко Стоянов, Яни Попов⁴⁴.

По отношение на революционната дейност, в зависимост от конкретните условия, се предвижда тя да бъде бойна и саботажна. Избрано е и Главно ръководно боево тяло (ГРБТ) в състав: Михайл Герджиков, Лазар Маджаров и кап. Стамат Икономов. То обединява военната и политическата власт и отговаря за въоръжението и революционното състояние на окръга. На него е предоставено и правото да обяви датата на въстанието.

На конгреса е избрано и Задгранично представително тяло от трима души: Васил Пасков, Велко Думев и Павел Ковачев. То е подчинено на ГРБТ и има задача да събира материална помощ за въстанието: пари, въоръжение, продоволствие.

Във връзка с някои по-късни спекулации относно функциите и ролята на М. Герджиков, би следвало да се подчертае следното. На конгреса М. Герджиков не е избран за главен ръководител. Но самата обстановка и динамиката на събитията налагат неговото изтъкване. По този въпрос М. Герджиков пише: „През всичкото време на въстанието другарите ми Маджаров и Икономов са избягвали да вземат каквато и да било пряка отговорност. Маджаров по темперамент не обича да се разправя с много хора, а Икономов се извинява, че е нов. Те бяха прекалено скромни, а аз не исках да играя ролята на главнокомандващ. Но сетне видях, че не мога да не взема отговорност върху себе си и така аз по неволя се налагах.“⁴⁵ Следователно, независимо от липсата на конкретно решение, имаме всички основания да признаваме М. Герджиков като главен ръководител на Преображенското въстание.

Колкото до твърденията на някои автори, че Георги Кондолов е назначен за началник на всички въоръжени сили, такава постановка в конгресните решения няма. В своите спомени М. Герджиков споделя: „Кап. Ст. Икономов дойде на конгреса и беше за нас ценна придобивка като военен, особено защото е малкотърновец... Той веднага спечели симпатиите на всички и биде избран в Боевото тяло. Отстъпи му мястото си Кондолов.“⁴⁶ А в спомените на Ан. Разбойников се уточнява, че Г. Кондолов е „избран от конгреса за началник на всички въстанически чети и войводи на Паспаловския участък.“⁴⁷

След закриването на конгреса всички участници заминават за своите райони и пристъпват към конкретната работа по изпълнение на взетите решения.

Конгресът във Варна 1904 г. — „Отпор на отчаянието“

Илинденско-Преображенското въстание в Тракия завършва с поражение, а последиците за населението са ужасяващи. Всеки търси отговор на причините за разгрома и за бъдещите перспективи. Голяма част от оцелелите намират спасение на територията на свободното отечество. Под напора на масовото отчаяние М. Герджиков провежда съвещание с ръководители и войводи на 3 октомври 1903 г. в гората край с. Аланкайряк (Ясна поляна), Бургаско. Изказват се най-различни становища, при това пряко противоположни. Накрая се обединяват около предложението в недалечно бъдеще да се направи задълбочена и реална оценка на обстановката и да се вземе окончателно решение⁴⁸.

Такава оценка се дава именно на поредния конгрес на ООРК, проведен на 14—17 февруари 1904 г. във Варна. На конгреса присъстват членовете на Боевото тяло, представители на Окръжния комитет, районни войводи, членове на революционни комитети. В спомените на войводата Димитър Ташев поименно се изброяват 35 делегати⁴⁹. Други съобщават за общо 50 души.

В бюрото на конгреса са избрани М. Герджиков, Л. Маджаров и кап. Ст. Икономов, а за секретари — Христо Силянов и Христо Караманджуков.

Конгресът е открит от М. Герджиков, който, след приканване да се отдаде почит на падналите в борбата, прави кратък отчет за извършеното по време на въстанието, причините за неговото поражение и отражението му в Турция, Европа и България. Велко Думев говори за дейността на Окръжния комитет, а П. Ковачев дава подробен финансов отчет. Хр. Караманджуков и Георги Калоянов информират за участието и състоянието на Ахъчелебийско и Дедеагачко.

Разискванията са сериозни, задълбочени, понякога твърде бурни и остри, като се стига до вадене на пистолети и заплахи. Делегатите очакват да чуят правдивото слово за все още живата трагедия, за голямата отговорност, която присъстващите чувстват върху себе си. Очертават се няколко доминиращи позиции.

Първо. Остро се реагира и осъжда преждевременното вдигане на въстанието, което довежда до много човешки и материални жертви. Набляга се на недостатъчната въоръженост и на отговорността на ЦК на ВМОРО по този въпрос.

Второ. На сериозна критика са поставени тактиката и ходът на въстанието. След прогонване на турските гарнизони от малките селища би следвало въстаническите сили да се съсредоточат срещу административните центрове Малко Търново, Лозенград и Бунархисар. Неправилно всяка чета се заема със самостоятелна отбрана, вместо да се създаде общ фронт срещу силния и настъпващ противник.

Трето. Много от делегатите се спират на своеволията и нарушенията на устава и морала от някои войводи като Таньо Николов, неговия помощник дядо Петър, Кръстю Българията и др. Много остро и критично се изказват Лазар Маджаров, Коста Нунков и Георги Калоянов. Поставен е и въпросът за отношенията между външни и вътрешни дейци и др.⁵⁰

Независимо от остротата на споровете, надмошие вземат трезвите гласове, които приемат въстанието за необходимост, тактиката, общо взето, за правилна, а дадените жертви — за оправдани. Липсвала е обаче по-осезателна подкрепа от свободното Княжество и благосклонност от Великите сили.

Заключението е: борбата да продължи с нова сила. Отхвърля се използването на малки терористични групи, а се препоръчва по-широка агитация и подготовка, която да обхване всички райони. Одринският комитет следва да стегне редиците и да възстанови разпокъсаната революционна мрежа. Конгресът избира и ново Главно ръководно боево тяло. Като се уважава молбата за самоотвод на М. Герджиков, в новия състав влизат Лазар Маджаров, кап. Стамат Икономов и Лазо Лазов. Препоръчва се на всеки войвода да се завърне в района си и да повдига духа на народа за нови битки с поробителя.

След Преображенското въстание през учебната 1903—1904 г. председател на ООРК само за една година става гимназиалният учител по химия **Андрей Мацанов** от Велес. Той влязъл своевременно във връзка с новото ГРБТ, избрано на Варненския конгрес, и с членовете на Задграничното представителство Велко Думев и Павел Ковачев⁵¹.

От учебната 1904/1905 г. председател на ООРК става гимназиалният учител по математика **Петър Васков** от Велес, а секретар —

Климент Шапкарев. П. Васков е завършил Солунската българска гимназия и Физико-математическия отдел на Висшето училище в София. По-късно завършва и Школата за запасни офицери в Княжевото. Учителствал е в различни градове, а също и две години в Одринската гимназия, където е бил член на ООРК. По характер е общителен, предан на освободителната идея, добър организатор. На него се е разчитало много при затягане на революционната организация в Одринско.

На 5 май 1905 г. П. Васков подписва пълномощно на Л. Маджаров да ревизира делата на всички ръководители, ръководни тела и войводи на чети и да взема мерки за подобреното им⁵².

През юни 1906 г. в Одрин е проведено съвещание с представители от различни организации (комитети) за избиране на делегати за предстоящ конгрес на ВМОРО. В началото на учебната 1907/1908 г. П. Васков е уволнен поради противопоставяне на Екзархията относно революционните действия в Одринско и поема трудния път на нелегален функционер.

В края на октомври 1907 г. П. Васков, Л. Маджаров и още трима заминават за Дедеагачко със задача да укрепват революционните комитети. На 10 ноември в с. Лъджакьой групата е открита от турския аскер и в кървава схватка падат убити П. Васков, Л. Маджаров и трима четници.

Конгресът в Одрин от 1908 г. — „Конгрес на последната надежда“

На 10 юли 1908 г. младотурците извършват преврат в Турция и оповестяват демократични реформи, известни под името „Хуриет“. Това повдига духа на тракийските българи и поражда надеждата да се проведе конгрес на Одринската революционна организация за затягане на нейните редици.

Конгресът е насрочен за 31 август 1908 г. в Одрин. Делегатите са около 50 души от Лозенградско, Малкотърновско, Бунархисарско, Мустафашанско, Кешанско, Ксантийско и др. От тях 13—14 души са взели участие в Преображенското въстание⁵³. На 31 август се открива първото заседание на конгреса в салона на българското училище, в двора на църквата „Св. св. Константин и Елена“. Уточняват се дневният ред и основните доклади. Изслушват се и кратки инфор-

мации за състоянието на революционните комитети в различните райони. Изводът е, че се засилва единството, увеличава се съставът на звената и има разбиране за новата обстановка.

На второто заседание (1 септември) М. Герджиков прави анализ на турския преврат и констатира, че това е по-скоро бунт, а не революция с коренни промени. Младотурците не са готови с програма, те търсят помощта на ВМОРО. Положението в Тракия не се е променило много. Поради това Одринската организация засега остава революционна, а средствата на борбата ще се определят от поведението на младотурците.

Голям интерес предизвиква рефератът на Ан. Разбойников „Революционната организация и националният въпрос“. В приетата резолюция се настоява за премахването на всякакви национални привилегии, даване права и свобода на всички нации, отхвърляне на вмешателството на държавата в живота на отделните народности. Д. Катерински в своя реферат пледира за обединяване на различните организации — македонска, тракийска, арменска и др., за да се води съвместна борба, ръководена от Международен комитет в Цариград. В реферата на Д. Груев се формулират редица политически и икономически искания, които да се поставят пред новите турски ръководители и да залегнат в новата турска конституция. На конгреса по всички реферати се водят оживени дискусии и се набелязват конкретни решения⁵⁴.

Конгресът решава да се вземе участие в предстоящите избори за народни представители в Одринския вилает, като се излезе със самостоятелна листа или се потърсят компромисни варианти. Обсъждан е и въпросът за издаване на печатен орган на ООРК под названието „Одринска заря“ и е избрана редколегия в състав: Д. Катерински, Ан. Разбойников, Дим. Нашев и Анг. Попкиров.

Избрано е и окръжно ръководно тяло в състав: Ст. Икономов, д-р Стр. Дочков, Георги Попаянов, Ан. Разбойников и Кл. Шапкарев. Избрани са също така представители в Постоянното присъствие на ВМОРО—Солун и делегати за предстоящия конгрес на ВМОРО⁵⁵.

След конгреса е избрана група в състав: М. Герджиков, Ст. Икономов, Д. Катерински и Ан. Разбойников, се среща с младотурския комитет в Одрин. Делегацията излага чрез М. Герджиков исканията и предложенията на тракийските българи. Приемът е любезен, но видими резултати няма.

Срещат се и редица трудности в осъществяването на добрите конгресни решения. В Одрин остават само двама души от ръководството. Поради липса на финансови и материални средства и на печатница от вестника не излиза нито един брой. Катерински и Раз-

бойников не получават учителски места и се прибират в Мустафаша. От проектираната библиотека „Възраждане“ излизат само три брошури. Постепенно замира дейността на ООРК.

Очакванията от младотурската революция не се оправдават. Засилва се турският национализъм и потискането на другите националности с подчертана агресивност спрямо българското население. Всичко това показва, че трайното и радикално решение на тракийския проблем трябва да се търси в друго направление. Започва да се чувства полътът на Балканската война.

* * *

От изложеното е видно, че ООРК достойно е изпълнявал своите отговорни задачи, въпреки трудните условия, свързани с обширната територия и липсата на съобщителни средства, разнородността на населението и репресивните мерки на турската власт. Защото тракийци водеха борбата на подстъпите пред Проливната зона и столицата Истанбул, което турското правителство в никакъв случай не можеше да допусне. През всичките години на своето съществуване Одринското окръжно ръководство е проявявало завидна настойчивост, постоянство и организаторски способности. Издигнати са ценни кадри, които самоотвержено са работили за създаване и укрепване на революционната мрежа, обхванала всички райони на окръга. Окръжното ръководство, неговите подвижни членове, войводите на чети, местните функционери организираха и проведоха величавото Илинденско-Преображенско въстание в Тракия, записано със златни букви в Пантеона на родината. Със стоицизъм бе посрещнато и поражението, принудителното напускане на родните огнища и поемането на нерадостната съдба на клети бежанци в своето отечество България.

Със започването на Балканската война от 5 октомври 1912 г. по същество ООРК преустановява своята дейност. След края на войната една част от поробените тракийски земи, а именно Беломорска Тракия, се включва в свободната българска територия. Другата по-голяма част — Източна Тракия, е отново реокупирана от Турция, а населението е подложено на терор и принудително изселване. Установява се режим, който изключва всякаква революционна дейност. Практически Одринско излиза и от състава на Вътрешната революционна организация.

В следващите години се появяват нови форми на тракийско обединение и на борба за радикално разрешаване на тракийския проблем.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Тейлър, А. Дж. П. Бисмарк, човекът и държавникът. С., 2000, с. 184.
- ² Берлинският договор. Виена, 1878, 25—26, 46—47.
- ³ Коцев, Хр. Страници из спомените ми. — Македония, 1922, кн. VII, с. 47.
- ⁴ Пак там, кн. VIII, с. 40, 45.
- ⁵ Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ — Български исторически архив (НБКМ—БИА), ф. 641, а.е. 33, л. 78.
- ⁶ Димитров, Л. Развоят на революционното движение в Одринския вилает. — Илюстрация Македония. С., 1938, год. X, кн. 3, с. 5.
- ⁷ НБКМ—БИА, ф. 641, а.е. 16, л. 220.
- ⁸ Димитров, Л. Цит. сп., кн. 4, с. 5.
- ⁹ Пандев, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878—1903. С., 1979, с. 130.
- ¹⁰ Димитров, Л. Цит. сп., кн. 4, с. 5.
- ¹¹ Пак там, с. 7.
- ¹² НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 10^а, л. 183—184.
- ¹³ Пак там, а. е. 33, л. 79.
- ¹⁴ Пак там, а. е. 10^а, л. 258—259.
- ¹⁵ Пак там, л. 275.
- ¹⁶ Пак там, а. е. 33, л. 78.
- ¹⁷ Орманджиев, Ив. Приноси към историята на въстаническото движение в Тракия (1895—1903). Кн. IV. Освободителната борба в Лозенградския район. С., 1941, 19—20.
- ¹⁸ Пак там, с. 114.
- ¹⁹ Пак там, кн. III. Революционното движение в Малкотърновския район. С., 1933, с. 14.
- ²⁰ НБКМ—БИА, ф. 641, а. е. 11, л. 180.
- ²¹ Попаянов, Г. Малко Търново и неговата покрайнина. Бургас, 1939, с. 3.
- ²² НБКМ—БИА, ф. 641, а. е. 16, л. 139.
- ²³ Пак там, л. 118.
- ²⁴ Пак там, л. 165.
- ²⁵ Пак там, а. е. 14, л. 82.
- ²⁶ Пак там, л. 289.
- ²⁷ Краманджук, Хр. Западнотракийските българи в своето културно-историческо минало, с особен поглед към тяхното политико-революционно движение. С., 1934, с. 162.
- ²⁸ Пак там, с. 101.
- ²⁹ НБКМ—БИА, ф. 641, а. е. 14, л. 147.
- ³⁰ Краманджук, Хр. Цит. съч., с. 145.
- ³¹ Пак там, 298—299.
- ³² НБКМ—БИА, ф. 840, а. е. 1, л. 8—9.
- ³³ Орманджиев, Ив. Цит. съч., с. 96.
- ³⁴ Пак там, с. 60.
- ³⁵ Краманджук, Хр. Цит. съч., с. 266.

- ³⁶ НБКМ—БИА, ф. 641, а. е. 16, л. 162—163.
- ³⁷ Михаил Герджиков и подвигът на тракийци. Документален сборник. С., 2002, с. 17.
- ³⁸ НБКМ—БИА, ф. 641, а. е. 16, л. 175.
- ³⁹ Димитров, Л. Цит. съч. Кн. 6, с. 6.
- ⁴⁰ Краманджук, Хр. Подготовка на Илинденско-Преображенското въстание в Странджа — Малкотърновски район 1902—1903. С., 1966, 35—36.
- ⁴¹ НБКМ—БИА, ф. 641, а. е. 16, л. 182.
- ⁴² М. Герджиков и подвигът..., с. 19.
- ⁴³ Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Т. 1. С., 1933, с. 324.
- ⁴⁴ Преображенското въстание 1903. Сборник. С., 1955, с. 65.
- ⁴⁵ Герджиков, М. Спомени, документи, материали. С., 1984, с. 44.
- ⁴⁶ Материали за историята на македонското освободително движение. Кн. IX. С., 1928, с. 59.
- ⁴⁷ Преображенското въстание 1903..., с. 56.
- ⁴⁸ М. Герджиков и подвигът..., 227—230.
- ⁴⁹ НБКМ—БИА, ф. 641, а. е. 15, л. 230—231.
- ⁵⁰ Пак там, а. е. 16, л. 230—231.
- ⁵¹ Пак там, а. е. 81, л. 27.
- ⁵² Пак там, а. е. 16, л. 278.
- ⁵³ Пак там, л. 337.
- ⁵⁴ Пак там, л. 343—344.
- ⁵⁵ Пак там, л. 345.

БЪЛГАРСКИТЕ ДУХОВНИ И ПРОСВЕТНИ ИНСТИТУЦИИ В ТУРЦИЯ (1913–1945)

Н.с. д-р ВАНЯ СТОЯНОВА

След Балканските войни българският малцинствен въпрос в българо-турските отношения се концентрира главно върху тракийските бежанци, възможностите за връщането им по родните места и удовлетворяването на техните имуществени и други претенции към турската държава¹. Но макар и значително по-малобройни или почти незабележими като количество, в границите на турската държава остават няколко хиляди българи — родени в Османската империя или в Република Турция, извън постоянния, но по-слаб поток от политически емигранти от България, които при смяната на всеки политически режим в ново време периодично „захранват“ българската колония в най-големия турски град. Местоположението им в една близка и съседна държава, тясно свързана с българската история, обречена да играе съществена роля в нейните международни контакти и сама оставила значителна част от своя етнос отвъд северната си граница, придава допълнителен смисъл на вниманието към тях. Българската общност в Турция след 1913 г. запазва в течение на десетилетия, макар и със затихващи функции, своите признати религиозни и учебни заведения, от които нито тя, нито българската държава могат да се откажат — не само и единствено с оглед на актуалното им за времето значение и стойност, а и в качеството им на културно и историческо наследство със свое място в българската национална памет и самочувствие. Всичко това мотивира изследователския интерес към тяхната съдба и е повод за настоящото кратко съобщение.

ДЕМОГРАФСКО СЪСТОЯНИЕ И ПРАВЕН СТАТУТ НА БЪЛГАРСКАТА ОБЩНОСТ В ТУРЦИЯ

В навечерието на Балканските войни в шестте санджака на Одринския вилает, който обхваща Източна и Западна Тракия, в Чорленската каза и селата около Цариград (без самата столица) живеят около 1 000 000 жители с до голяма степен изравнено българско, гръцко и турско представителство. Българите в Тракия (298 720 според статистиката на Л. Милетич) по своето вероизповедание се делят на християни (в преобладаващата си част) и мюсюлмани. Християните от своя страна, в мнозинството си ортодоксални, принадлежат или към Българската екзархия, чийто диоцез в Тракия остава официално непризнат от османските власти, или към Константинополската патриаршия, която в края на първото десетилетие на XX в. държи в лоното си едва 25 000 българи християни в Одринския вилает. Освен тях в областта живеят и неголям брой спрямо останалата маса българи униати (1700 души)². Само в районите, които Цариградският договор оставя в границите на империята, броят на българите е приблизително 100 000 (без живеещите в Цариград)³ и без малоазийските българи, чийто брой е приблизително 7000 души⁴. През лятото на 1913 г. само от селата на Източна Тракия са прогонени над 50 000 българи (без бежанците от градовете и от Цариградския вилает, за които няма точна статистика). Изследването продължава и през следващите месеци, след подписването на Цариградския мирен договор (16/29 септември 1913 г.) и последвалото го Одринско съглашение (2/15 ноември 1913 г.), което фактически узаконява обезбългаряването на основната част от Източна Тракия. В началото на октомври 1913 г., т.е. след подписването на договора, от Източна Тракия са прогонени още 15 000 души⁵. Същевременно, по турски сведения, от отстъпените на България бивши османски територии се изселват в Турция 6822 турски семейства, които се настаняват в Източна Тракия⁶. Етнодемографските процеси по време и след война са по правило двупосочни и в човешки план засягат мирното население от двете страни на фронта. В конкретния случай, извън претърпените човешки, материални и морални загуби, за българското присъствие в Източна Тракия и Цариград те са фатални и необратими и имат за цел и резултат планомерното им обезбългаряване и лишаването на България от етнодемографски аргументи за бъдещи териториални претенции в региона.

Одринското съглашение възприема размяната на българските села в санджаците Одрин и Лозенград срещу турските села от териториите, отстъпени на България от Турция. То формално гарантира завръщането на българските бежанци в градовете, както и в селата на Галиполския и Родостенския санджак⁷. В действителност обаче, споразумението не се прилага. През пролетта на 1914 г. са принудени да се изселят и българите от Чаталджанските села в Цариградския вилает, около 10—12 хиляди души. През първата половина на 1914 г., със съдействието на българската държава, се изселват и българите от Мала Азия. За да настанят бежанците мюсюлмани, в началото на 1916 г. турските власти принудително изселват и все още наза segнатите до този момент патриаршистки и гагаузки села в Източна Тракия. В резултат на това, в началото на 1914 г. по сведения на Одринската митрополия, в района ѝ са останали 5251 българи, основно в градовете Лозенград и Одрин. Към средата на 1917 г. техният брой достига едва 2120, съсредоточени в Лозенград, Одрин и столицата Цариград. Единственото все още неизселено по това време българско село е Курфалъ, близо до Цариград⁸.

По данни на българската Дирекция за настаняване на бежанците, основаващи се на подадените молби от селскостопански собственици към 1 май 1928 г., до края на Първата световна война от Източна Тракия, останала в границите на Османската империя, са изселени общо 12 660 семейства. Разпределени по години, те са, както следва: за 1912 г. — 213 семейства; за 1913 г. — 11 749; за 1914 г. — 589; за 1915 г. — 36; за 1916—1917 г. — 73 семейства. Данните са приблизителни и непълни, защото визират само земеделското население, което има право да се ползват от Бежанския заем. Установилите се в градовете бежанци остават извън цитираната статистика⁹.

Мнозина от останалите в Турция българи след Междусъюзническата и през Първата световна война се сдобиват с българско поданство. Една част от тях получават български паспорти по време на участието си във войната в българската армия. Други, главно македонски българи, съставляващи огромното мнозинство от колонията в Цариград, още в края на 1913 и началото на 1914 г., без никога да са били в България, по свое желание и по съкратена процедура се сдобиват чрез българската легация в Цариград с временен документ за българско поданство. Причината за решението им е натискът, който оказват върху тях сръбските и гръцките власти, за да приемат заедно със семействата си гръцко или сръбско поданство, тъй като

родните им места в разпокъсана Македония са останали на територията на съответната държава¹⁰.

Правата на „българското“ и на „мюсюлманското“ население, останали съответно на територията на България и Турция, се регламентират в мирните споразумения между договарящите се страни. Според чл. 9 на Цариградския договор „Българските общини в Турция се ползват от същите права, от които се ползват понастоящем и другите християнски общини в Отоманската империя...“¹¹. Под преднамерено търсената обща формулировка „други християнски общини“ българската страна разбира най-вече Вселенската патриаршия — и Екзарх Йосиф, и Светият синод не желаят да „закрият“ Екзархийското представителство в Цариград, докато не се реши проблемът със схизмата между Екзархията и Патриаршията. За Високата порта проблемът е временно отложен, без да е изоставена първоначалната идея, изложена в хода на разговорите — на мястото на Екзарха в Цариград да остане един архиепископ за българите в Турция, избран от тях и признат с берат¹².

Първата световна война завършва с поражение и за България, и за Турция. Със Севърския мирен договор (10 август 1920 г.) Източна Тракия е отстъпена на Гърция. Гръцката окупация през 1920—1922 г. ускорява изселването на българите и предизвиква бягството в България на няколко десетки хиляди турски бежанци от Източна Тракия. Гръцкото правителство цели бърза етническа промяна на района и предприема мерки за неговото интензивно колонизиране. Настъпилият в края на лятото на 1922 г. прелом в гръцко-турската война е последван от военния разгром на Гърция в Мала Азия и оттеглянето ѝ от Източна Тракия. От района панически побягват настанените в областта гръцки бежанци и местни гърци — около 200 000 души¹³. Изследването на българите от Източна Тракия продължава и през следващите години, въпреки опитите на българските дипломатически представители и екзархийски служби да ги задържат в областта. През септември 1923 г. Българското генерално консулство в Одрин уведомява МВРИ, че съгласно дадените от София нареждания то отказва да визира паспорти на българи от Лозенград и Одрин, желаещи да заминат за България. С тази мярка то се опитва да спре обезбългаряването на региона в момент, когато въпросът за съдбата на бежанците все още е предмет на преговори между България и Турция¹⁴. Страхът за собствената им сигурност и невъзможността да надмогнат материалната мизерия кара мнозина от тях да търсят

своето бъдеще в България. Малкото останали българи са концентрирани в няколко града в европейската част на страната, за разлика от периода преди Балканските войни, когато многочислеността на българския етнос в Тракия зависи преди всичко от селското население. Българите в градовете се занимават предимно с дребна търговия и занаятчийство (повече от половината български жители на Цариград през 1923 г. се препитават с млекоарство); донякъде — със земеделие (напр. Лозенград) и само малцина от тях — с дребно и средно предприемачество. Единици са и упражняващите свободни професии. Занятието им позволява по-скоро беден, отколкото задоволителен в материално отношение живот¹⁵.

Лозанският договор (1923 г.) връща Източна Тракия на Турция. Българо-турският Ангорски договор (1925 г.) с приложения към него Протокол потвърждава извършените етнодемографски промени в региона. Статут на малцинство в Турция, според б. А от Протокола, получават само християните, чийто майчин език е българският. На „българските малцинства в Турция“, респективно на „мюсюлманските малцинства в България“, се гарантира „ползуването от всички разпореждания за покровителството на малцинствата“, уговорени респективно в Ньойския договор — за България, и в Лозанския договор — за Турция¹⁶. В самия Лозански договор сред малцинствата, чиито права Турция се задължава да спазва, българското не е споменато, но договорот става правна основа за уреждане на двустранните българо-турски отношения, касаещи миноритарните права и в този смисъл неговите клаузи добиват сила и за българското малцинство. Правата на немюсюлманските малцинства са защитени от чл. 37—44 в Лозанския договор. С чл. 38 турското правителство поема задължение да гарантира живота и свободата на всички турски граждани, независимо от техния произход, националност, език, раса и религия. Според чл. 40 турците, принадлежащи към немюсюлмански малцинства, могат да създават и управляват свои благотворителни, религиозни и социални институции, училища и други просветни организации с образователна цел, да използват своя език и упражняват своята религия¹⁷. С Ньойския договор (чл. 50—57) българската държава се задължава да закриля малцинствата на своя територия, като зачита техните общочовешки, граждански и политически права и им осигурява безпрепятственото упражняване на техните специфични права, отнасящи се до правото им на начално образование на роден език и свобода на вероизповеданията¹⁸.

По български дипломатически сведения в края на 1923 г. българите християни, подчинени на Екзархийското заместничество, наброяват 3320 души. Те са съсредоточени почти изцяло в Одрин — 370; Лозенград — 950; Караагач — 160 и Цариград — 1840¹⁹. През 1929 г. броят на българите в Лозенград е само 133²⁰, а на тези в Одрин — 282²¹. Нов, чувствителен отлив на българи от Цариград настъпва през 1932 г. — след влизането в сила на известния „Закон № 2007“, с който професиите и занаятите, които могат да се упражняват от чуждите поданици, се свеждат до минимум. Засегнати от закона, над 1000 българи са принудени да се изселят от Турция и да потърсят прехраната си в България или на друго място. В началото на Втората световна война някои от по-будните българи са интернирани във вътрешността на Анадола. Други български семейства са експулсирани от Турция по политически причини. Това е последното по-масабно обезкръвяване на българската колония в Цариград²². През следващите години числеността ѝ продължава да намалява поради изселване или асимилиране. През 1958 г. като българи в Турция се идентифицират 1218 души в Истанбул, а понастоящем те не надвишават 500—550 души²³. Етническият облик на Източна Тракия е изцяло турцизиран за сметка на принудително изселеното българско и гръцко население след войните от 1912—1918 г. и 1920—1922 г. и настаняването в областта на изселници-мюсюлмани от балканските страни, главно от България и Гърция.

ЕКЗАРХИЙСКИЯТ ИНСТИТУТ

Съгласно постигнатото споразумение с Високата порта, след оттеглянето си от Цариград в края на ноември 1913 г. Екзарх Йосиф оставя за свой заместник Велешкия митрополит Мелетий, когото сърбите са изгонили от Македония. Основанието на Екзарха за отлагане на окончателното решение на Екзархийския въпрос в исканата от турската страна посока — превръщане на общобългарското духовно представителство в Цариград в архиепископия за българите в Турция — Екзархът мотивира с незавършения спор около Схизмата и с нуждата от споразумение с Вселенската патриаршия, че ще зачита българския език и народност²⁴. На Екзархийското заместничество в Цариград са подчинени още Одринската и Лозенградската епархия в Източна Тракия, които обаче турската власт не признава

официално. Високата порта отказва да приеме и определения от Светия синод в София предстоятел на Одринската митрополия Неофит Скопски заради ангажираността му с българската кауза в близкото минало²⁵. По отношение на Мелетий османските власти проявяват необходимото уважение като към наследник на Екзарха и оказват нужните за ранга му почести. Решението на Светия синод да изтегли в началото на 1916 г. оставения от Екзарх Йосиф заместник и да го върне начело на титулярната му епархия в Македония, като вместо него, без съгласието на Портата, изпрати в Цариград архимандрит Харитон в качеството му на „Представител на българската църква“ има необратими последици за статута и съдбата на Екзархийския институт. Османските власти отказват да приемат Харитон като официално духовно лице и след около година Светият синод го отзовава обратно в София. Мелетий се връща в Цариград в края на 1917 г., но Високата порта не пожелава да му даде предишния статут на Екзархийски заместник с аргументите, че през 1915 г. е напуснал поста си в Цариград, за да отиде в Македония по поръка на една чужда власт и че като представител на една национална църква (българската) няма място в османската столица, след като паството му се намира почти изцяло извън пределите на Турция²⁶. След дълги преговори през август 1918 г. митрополит Мелетий е признат за Архиепископ на българите в Османската империя, положение, което Светият синод на БПЦ категорично не приема. Българската изпълнителна власт в лицето на няколко последователни външни министри и дипломатически представители с различен ранг в Турция, след колебания и промени в становищата, на свой ред също продължава да нарича българското духовно представителство в Цариград „Екзархия“ или „Екзархийско замесничество“. В решаващите българо-турски разговори в Ангора през 1924–1925 г. българският представител Симеон Радев преговаря за правата на „Българската Екзархия“, чисто съхраняване и възстановяване в предишното ѝ значение той счита за първостепенен по важност въпрос. За това Радев „смята за оправдано, ако се окаже нужно, да се направят по други точки, предмет на преговорите, важни отстъпки“. Дипломатът очертава една възможна според него перспектива за бъдещото развитие на Екзархийския институт като пръв и най-важен сред другите български църковни учреждения орган; в своите разсъждения той подробно описва какви биха могли да бъдат взаимоотношенията му с българската държава — открити и тайни, възможната му роля

пред външния свят на модел на автономно културно учреждение на едно българско национално малцинство в чужда държава. Радев счита, че Екзархията би могла да продължи да играе ролята на покровител на българските малцинства не само на територията на Турция, но и в други държави²⁷. В неговите планове и намерения личат замах и амбиция, които обаче не са защитени от демографските реалности и текущата балканска практика за решаване на малцинствените проблеми. Това ги превръща в абстрактни начертания и ги лишава от действителна перспектива.

В хода на преговорите в Ангора българска страна предлага освен текста в мирния договор, уреждащ правата на малцинствата, да се извърши размяна на ноти, които да консолидират съществуващото статукво, но среща енергичния турски отпор. „Ние не искаме за мюсюлманите в България повече от това, което дава клаузата на Ньойския договор за мир. Не даваме на българите повече, отколкото им е обезпечил Лозанският мирен договор“ — заявява на 4 май 1925 г. турският външен министър²⁸.

Екзархийският институт не е изрично споменат в текста на Протокола към Ангорския договор, визиращ правата на българското малцинство в Турция²⁹. Този пропуск дава основание за тълкувания, че с новото споразумение нейният статут е принизен. В действителност обаче, в Цариградския договор (1913 г.) тя също не е изрично спомената, а на българските общини в Турция се предоставят права, равни на тези на останалите немюсюмански общини в империята. Протоколът към Ангорския договор, с препратката към Лозанските споразумения, обещава на българите като немюсюлманско малцинство правото „да създават и управляват свои благотворителни, религиозни и социални институции, училища и други просветни организации с образователна цел, да използват своя език и упражняват своята религия“ (чл. 40 от Лозанския договор). Така, без да са изрично посочени в Лозанския договор (за разлика от гърците, евреите и арменците), което от някои български изследователи и дипломати се тълкува като основание за пренебрегване правата на българското малцинство в Турция³⁰, сключеният две години по-късно с България Ангорски договор фактически изравнява статута на българите като немюсюлманско малцинство с този на останалите немюсюлмански общности в Турция. Решаващи за зачитането или не-зачитането на българските духовни институции, на тяхното достойнство и роля в живота на българското малцинство (т.е. на хрис-

тияни-екзархисти) са не пропускайте в Лозанския договор, а политическата воля за приложението на постигнатите в Ангора споразумения от страна на националната светска държава, в каквато бързо се превръща турската република. Режимът на ограничения спрямо националните и духовните учреждения на немюсюлманските общности, останали в наследство от имперския период, засягат и българското духовно представителство, като стесняват обхвата на дейността му в чисто религиозната област. Малобройността на българската общност, организационно-административното и финансовото състояние на нейните духовни институции и подкрепата, която директно или не получават от българската дипломация, са от съществено значение за тежестта, която те имат пред турските власти при отстояване правата на българското малцинство.

Велешкият митрополит Мелетий остава начело на българското църковно дело в Цариград до смъртта си през август 1924 г. Замества го Охридският митрополит Борис, който поема поста си след избор от клира на новото си служение. Протоколът от този акт е изпратен за одобрение от турското правителство и без последствие, което да покаже, че е признат в качеството му на Екзархийски заместник³¹. Митрополит Борис остава на този пост до 1936 г., заместен от ръкоположения през 1932 г. за негов епископ-помощник Климент Главицики, а след смъртта му — от Великия епископ Андрей.

За турското правителство в Цариград официално продължава да пребивава не „Българската Екзархия“ или „Българското екзархийско заместничество“, както се нарича то от българската държава и църква, а българска архиепископия за българите в Турция, чието ведомство не надхвърля границите на турската държава. Българската дипломация е твърде внимателна в поведението си, за да не дава явни поводи за обвинение за намеса в работите на чужда държава, а Заместничеството и подведомственият му клир се стараят да действат в рамките на турската постановка на въпроса. Те ограничават юрисдикцията ѝ в границите на Турция, не демонстрират зависимост от чужда духовна и финансова държавна подкрепа и съблюдают изискването българските духовни лица в Турция да са турски поданици. Резервираното и на моменти явно враждебно отношение на турските власти към разширяване функциите на Екзархията постепенно ограничава действието ѝ до енорийите в Цариград. Не се разрешава назначаването на редовен енорийски свещеник в единственото българско село Курфалъ. С обструкции е съпътствана и дей-

ността на Нишавския епископ Иларион, изпратен за завеждащ Лозенградската епархия (до края на 1924 г.), когато го замества Скопският владика Неофит), както и на Тивериополския епископ Никодим в Одрин³².

На 21 ноември 1928 г., по заповед на Одринския валия, епископ Никодим е отстранен от служба и поканен да напусне града под предлог, че на 3 октомври, по покана на българското консулство е отслужил пред чиновниците молебен за здравето на Н. Величество цар Борис III. Никодим заминава временно в Цариград при Екзархийския заместник митрополит Борис и едва в началото на май 1929 г., след петмесечно отсъствие, му е позволено да се върне в Одрин като обикновен гражданин³³. По нареждане от София българските дипломати в Турция се въздържат от намеса, „за да не се дразнят турците“ и оставят на Екзархията да защити своя служител³⁴. След отправеното запитване от страна на Екзархийския заместник до Министерството на вътрешните работи, в Екзархията се явява представител на Дирекцията на полицията и устно заявява, че въпросът с отстраняването на Одринския епископ не е в компетенциите на Заместничеството. Това кара Екзархийския заместник митрополит Борис да съзри в атаката срещу Одринския епископ указание за постепенното ликвидране на българските духовни институции в страната. Тревогата си от развитието на проблема митрополит Борис излага в поверителен рапорт до българския министър на външните работи и изповеданията на 29 януари 1929 г.: „Да се каже, че Екзархията не може да действа пред надлежните власти, например за пуцането на свобода на някой невинно арестуван българин, да се каже, че същата няма право да се грижи и застъпва, където трябвало, за вдигането на ограниченията за движението на турскоподанните българи, и пр. — това може да бъде разбрано и обяснено като логическо последствие от новия ред на нещата в Републиката. Може да се каже, че принципът на пълното разделение на държавата от религията, който е легнал в основата на новото държавно устройство в Турция, изключва всякакво вмешателство на едно духовно учреждение в областта на държавните работи. С този аргумент републиканският режим отне много атрибути, които в миналото имаха патриаршиите и изобщо всички народностни духовни общности. Но да се каже, че Екзархията няма право да проговори или да се застъпи и тогава, когато властите отстраняват без сериозни основания от местослужението му един подведомствен ней архиерей и още по-произволно унищожават едно нейно поделение, като закриват една митрополия от

диоцеза ѝ, това не може да се обясни иначе, освен като се приеме, че турското правителство почва да не признава екзархийския институт, ако не повече, поне до толкова, колкото е длъжно да го признава като чисто духовно учреждение по силата на възприетия от републиканския строй принцип за свободата на вероизповеданията и е решило стъпка по стъпка да ликвидира с българското църковно-просветно дело.³⁵ През следващите три години епископ Никодим безуспешно се опитва да получи категоричен отговор за причината за отстраняването си и разрешение отново да свещенодейства. Прощенията му се прехвърлят от едно учреждение в друго, а обясненията за репресивната мярка варират от познататото „нарушение“ с отслужения молебен до лична вражда с одринския валия³⁶. Тежкоболният епископ се прибира в България на лечение, където умира през април 1932 г. Месец преди това Светият синод взима решение да слее в едно Одринската и Лозенградската епархия със седалище Одрин, начело със Скопския митрополит Неофит, завеждащ дотогава Лозенградската катедра³⁷.

Като архиерейски наместник в Лозенград остава йеромонах Висарион. Митрополит Неофит управлява двете епархии около четири години и по здравословни причини през 1936 г. напуска службата си. За архиерейски наместник в Одрин е обявен свещеник Мартирий. Йеромонах Висарион е български гражданин и поради това в началото на 1938 г. трябва да напусне Лозенград и да замине за България. През ноември с.г. са заподозрени и арестувани като членове на „шпионска“ мрежа, действаща в полза на България, под директивите на българското разузнаване, свещеник Мартирий, учителят Михаил Димитров, църковният певец Кирил Илиев (от Одрин), прислужникът при българското консулство в същия град Ламбо Соколов и учителят от Лозенград Тодор Минков (починал при съмнителни обстоятелства в ареста). Свещеник Мартирий е осъден заедно с други обвиняеми и изпратен в затвор, а след излежаване на присъдата си заминава за България. Това слага край на българската църковна организация в Одрин и Лозенград (както и на училището в Лозенград)³⁸.

Вдигането на схизмата през февруари 1945 г. променя статута на българската църковна институция в Турция: Според т. „Д“ от Протокола българските църковни власти се изтеглят от Цариград, а „на българската православна община в Цариград и на всяка друга такава в пределите на турската република“ се дава вътрешно църковно самоуправление в рамките на свещените канони³⁹.

УЧИЛИЩНО ДЕЛО

В навечерието на Балканските войни (учебната 1909—1920 г.) в цялата Одринска епархия има 194 български училища, в които учат около 12 хиляди ученици и преподават 194 учители. Само в останалите в границите на Турция след Междусъюзническата война райони има 68 училища в 63 селища, в които учат повече от 3500 ученика със 107 преподаватели⁴⁰. В края на 1914 г. българските училища там са само девет — в Одрин, Лозенград и Цариград. Обучаващите се в тях ученици прогресивно намаляват съответно на общо намаляващия брой на българите, живеещи в Турция.

За нуждите на българското малцинство в Турция след Първата световна война остават да действат две начални училища с една прогимназия в Лозенград, две основни училища в Одрин (през 1919 г. и в Одрин, и в Лозенград има и по един гимназиален клас) и три училища в Цариград, в които през 1919—1920 г. се учат около 550 деца⁴¹. През учебната 1922—1923 г. в двете основни и в класното училище в Цариград се обучават 279 ученици със 17 преподаватели; в Одрин учениците са 49 с 10 учители; в Лозенград — 137 ученици със същия преподавателски персонал, или общо 475 ученици и 37 преподаватели⁴². През 1923 г. настъпва промяна в статута на българските училища — Одринските и Лозенградските остават малцинствени и турскоподанни, а училищата в Цариград се превръщат в чуждоподанни. В първите учителският персонал е задължително с турско гражданство, а в училищата от втория тип могат да преподават и учители с българско поданство⁴³. Програмите им не се различават съществено — във всички тях, наред с официалния турски език, задължително се изучават на турски турска история, турска география и гражданско учение⁴⁴. Превръщането на цариградските училища в българскоподанни облекчава както финансирането им от българския държавен бюджет, така и назначаването на квалифицирани български преподаватели в тях, каквито сред намаляващата по численост общност от българи — турски поданици, е все по-трудно да се подберат.

Стопяващата се българска общност в Турция обаче излъчва все по-малко ученици за българските просветни заведения. В тази посока действат и законодателните промени, които допълнително ограничават достъпа на децата от Цариградската колония в българските училища в града. Това са Законът за турското гражданство (1929 г.) и

Законът за задължително начално образование в турски училища (1931 г.)⁴⁵. В едно чуждестранно малцинствено училище могат да учат само деца на родители — чужди поданици, но не и децата на турските поданици. По тази причина през 1935 г. на 46 българчета, чиито родители са с турско гражданство, не е разрешено да постъпят в българските училища в Цариград⁴⁶. Училищата в Лозенград и Одрин първо се обединяват, а впоследствие се закриват⁴⁷. Сходна е съдбата и на училищата в Цариград. Между 1933 и 1937 г. се затварят началните училища в кварталите Вланга и Фенер и единственото българско училище в Цариград остава това в квартал Бейоглу (Пера)⁴⁸. През 1940 г. учениците в него са 94, а през 1944—1945 г. — едва 64⁴⁹.

Българските училища са местата, които събират в началото и в края на учебната година по-голямата част от общността в населеното място, също както и църквата по време на големите християнски празници. Като градско население, българите в Турция не формират компактни маси, а живеят пръснато из различни квартали и махали. Заети с ежедневно си оцеляване, без значителни материални възможности, те не са в състояние да издават свой печатен орган или да поддържат активен общностен живот. Единици са действителните и относително дълго просъществували обществени организации след Първата световна война. Сред тях е създаденото в Цариград женско благотворително дружество „Радост“, основано през 1927 г. и ръководено повече от две десетилетия от учителката Кира Александрова, сестра на Тодор Александров⁵⁰. Също в Цариград между 1920 и 1935 г. съществува и дружество „Подкрепа“ с различни секции — хор, танцова и спортна група⁵¹.

* * *

След извършените етнодемографски промени и узаконяването им в двустранни договори, властите и в Османска, и в републиканска Турция повече или по-малко мълчаливо приемат присъствието на българските духовни и просветни институции в Турция, като не пропускат да напомнят на ръководителите им, че съществуването и функционирането им зависят от тяхното благоразположение или лична преценка. Политиката на Република Турция по отношение на етническите и религиозните общности на нейна територия цели ограничаването на техните възможности за самостоеен живот и обособяване и като краен резултат от това — тяхното асимилиране. Чл. 88

от първата турска републиканска конституция от 1924 г. постановява, че всички жители на републиката, независимо от тяхната религиозна и национална принадлежност, са като граждани турци⁵². Същевременно Лозанският договор приема, че всички граждани, независимо от техния произход, език, раса и вероизповедание, са равноправни по отношение защитата на техния живот и свободи. В това косвено признато етнорелигиозно многообразие на турската нация се вмества и българското малцинство със своите религиозни и училищни институти. За разлика от значително по-многолюдните български общности в Македония и Западна Тракия в междувоенния период, които нямат признат статут на малцинство, българите християни в Турция са с фиксирани в договор малцинствени права. Като численост те са незначителни в рамките на турската република и не представляват реална заплаха за националната хомогенност и интегритет на турската държава. Въпреки това турските власти внимателно следят тяхната просветна, религиозна и обществена изјава и намират поводи за налагането на ограничителни мерки. Наред с естествените демографски процеси, те водят до постепенното заличаване на българското присъствие в Турция навсякъде, освен в Цариград. Там до 1945 г. продължава да съществува Българското екзархийско замесничество, което поддържа тънката нишка, свързваща спомена за миналото с тъжната равностетка на настоящето и смътната перспектива за бъдещето.

БЕЛЕЖКИ

¹ Манчев, К. Националномалцинственият въпрос в българско-турските отношения. — В: Турция, Балканите, Европа. История и култура. Изследвания в чест на професор Дженгиз Хаков. С., 2003, с. 101.

² Милетиц, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 година. Варна, 1991 (фототипно издание), 291—300.

³ Не разполагаме с точни данни за броя на българите в Цариград в навечерието на Балканските войни. В посочените от К. Карпат цифри за броя на мюсюлманското и немюсюлманското население на Османската империя българите мъже в Цариград през 1894 г. са 4377 — Karpat, K. Ottoman Population 1830—1914. Demographic and Social Characteristics. The University of Wisconsin Press, 1985, p. 155.

⁴ Трфонов, С. Бежанският въпрос в българо-турските отношения (1913—1918). — В: Известия на БИД, кн. XXXVII, 1985, с. 189. Данните от български, гръцки и турски произход за етническото и конфесионалното разграничаване на насе-

лението в Тракия се разминават поради различния принцип на отчитане на верските и националните общности, към които всяка една от статистиките прибягва. Подробен преглед на българските източници по въпроса вж. у Т р и ф о н о в, С. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912—1915. С., 1990, 15—18.

⁵ Т р и ф о н о в, С. Бежанският въпрос..., с. 185.

⁶ По въпроса на българските бежанци от Източна Тракия вж. подробно у: Т р и ф о н о в, С. Тракия, 161—236; 169—203.

⁷ Т р и ф о н о в, С. Тракия..., с. 169.

⁸ Т р и ф о н о в, С. Бежанският въпрос..., 185—203.

⁹ Д а н а и л о в, Г. Изследвания върху демографията на България. С., 1930, с. 2; История на България. Т. 8, с. 56.

¹⁰ В по-късни дипломатически доклади се твърди, че през 1916—1917 г. по силата на българо-турско споразумение, даващо право на България като съюзник на Турция да мобилизира в редовете на своята армия българи, живеещи на територията на Турция, за България заминават около 3000 души от Цариградската колония, част от които впоследствие са завръщат в Цариград с български паспорти, в които са вписани и членовете на семействата им. — АМВнР, оп. 11п, преписка 954, л. 4. Цитираният доклад е изготвен от секретаря на Българското генерално консулство в Истанбул И. Георгиев през март 1960 г. по данни от дипломатическия архив на МВнР. Въпреки усилията ни, до този момент не сме успели да открием оригиналния текст на споменатото българо-турско споразумение от Първата световна война.

¹¹ Цариградски договор между България и Турция от 1913 г. — В: Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения в документи 1913—1938. Анкара, 2002, с. 13.

¹² ЦДА на РБ, ф. 321к, оп. 1, а.е. 2502, л. 16.

¹³ Т р и ф о н о в, С. Съдбата на българите в Тракия (1919—1925). — В: ИИИ, т. 25, 1981, с. 212.

¹⁴ ЦДА на РБ, ф. 176к, оп. 4, а.е. 2983, л. 19.

¹⁵ Пак там, ф. 321к, оп. 1, а.е. 2761а, л. 120—121; а.е. 2809, л. 47; ф. 176к, оп. 1, а.е. 2574, л. 27; оп. 4, а.е. 2983, л. 8—10.

¹⁶ Протокол, приложен към Договора за приятелство, подписан между България и Турция — Приложения към стенографските дневници, 21 ОНС, III РС, 1925/26, с. 365.

¹⁷ Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923. — In: http://www.lib.byu.edu/_rdh/wwi/1918p/lausanne.html. Published from „The Treaties of Peace 1919—1923, Vol. II, Carnegie Endowment for International Peace, New York, 1924.

¹⁸ Х р и с и м о в а, С. Иден и реалности относно регулирането на малцинственния въпрос сред края на Първата световна война. Ролята на Обществото на народите. — В: Турция. Балканите, Европа. История и култура. Изследвания в чест на професор Дженгиз Хаков. С., 2003, 93—96.

¹⁹ ЦДА на РБ, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2574, л. 18.

²⁰ Пак там, ф. 246к, оп. 2, а.е. 41, л. 2.

²¹ Пак там, ф. 246, оп. 2, а.е. 40, л. 1.

²² АМВнР, опис 11 п, преписка 852, л. 7.

²³ П е т р о в, Д. Цариградските българи. С., 2000, с. 122.

²⁴ ЦДА на РБ, ф. 791к, оп. 1, а.е. 26, с. 783.

²⁵ Пак там, ф. 791к, оп. 1, а.е. 24, л. 644—645; ф. 321к, оп. 1, а.е. 226, л. 14—17.

²⁶ А л т ъ н о в, И. Съществува ли Екзархията в Цариград. — Църковен вестник, бр. 33, 6 окт. 1923 г.; С т о я н о в а, В. Статутът на Българската екзархия 1913—1925 г. — Известия на Тракийския научен институт, кн. 3, 62—65.

²⁷ ЦДА на РБ, ф. 176к, оп. 4, а.е. 2985, л. 17—20.

²⁸ Пак там, ф. 176к, оп. 4, а.е. 2974, л. 247.

²⁹ Според М. Куманов (Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Турция (1923—1926 г.). — Исторически преглед, 2, 1971, с. 80) може да се твърди, че по-късно турските власти фактически признават на българския митрополит и качеството му на Екзархийски наместник, без наличието на държавен акт. Такава е и преценката на някои български дипломати от средата на 30-те години. — АМВнР, оп. 11п, дело 67, преписка 589а, л. 3.

³⁰ П е т р о в а, Д. Цит. съч., 66—67.

³¹ Междуцърковното положение на Българската православна църква след Освобождението на България. — ГСУ, VI, Богосл. ф-т, X, 1932—1933, С., 1933, с. 101.

³² ЦДА на РБ, ф. 176к, оп. 4, а.е. 2980, л. 8—9; ф. 791, оп. 1, а.е. 35, л. 179—180; а.е. 39, л. 1361; а.е. 44, с. 964; Ц а н к о в, С. Българската православна църква от Освобождението до настояще време. — ГСУ, XVI, 1938—1939, С., 1939, с. 139.

³³ ЦДА на РБ, ф. 336к, оп. 1, а.е. 179, л. 18.

³⁴ АМВнР, опис 11п., дело 62, преписка 555, 49—52.

³⁵ АМВнР, оп. 11п., папка 65, пор. № 555а, 28—29.

³⁶ ЦДА на РБ, ф. 336к, оп. 1, а.е. 179, л. 24.

³⁷ Пак там, ф. 791, оп. 1, а.е. 48, с. 36; Църковен вестник, бр. 18—19, 30 април 1932 г.

³⁸ АМВнР, опис 11п., преписка 589, л. 21—22.

³⁹ Пак там, оп. 11п., преписка 559, л. 72.

⁴⁰ Данните са изведени от публикуваните от В. Божинов сведения във: Б о ж и н о в, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия (1878—1913). С., 1982, с. 327.

⁴¹ ЦДА на РБ, ф. 166к, оп. 1, а.е. 179, л. 22—23.

⁴² Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2574, л. 30—31.

⁴³ Пак там, ф. 166к, оп. 1, а.е. 184, л. 44—45.

⁴⁴ АМВнР, опис 11п., преписка 589а, л. 8—9.

⁴⁵ Пак там, оп. 11п., прл. 1043, л. 36—37.

⁴⁶ Пак там, опис 11п., преписка 589а, л. 9.

⁴⁷ Училището в Одрин е затворено през 1948 г. след арестуването на учителя М. Димитров по поредната шпионска афера. — АМВнР, опис 11п, дело 67, преписка 587, л. 46Н48.

⁴⁸ АМВнР, опис 11п., дело 103, преписка 1043, л. 36.

⁴⁹ Пак там, оп. 11п., а.е. 579, л. 9. Училището е закрито през 1972 г. поради недостиг на ученици. — П е т р о в а, Д. Цит. съч., с. 130.

⁵⁰ АМВнР, оп. 11п., а.е. 954, л. 17.

⁵¹ Пак там, опис 11п, дело 95, преписка 954, л. 17—18.

⁵² Х а к о в, Дж. Националният въпрос в републиканска Турция. — В: Аспекти на етнокултурната ситуация в България. С., 1991, с. 69.

БЕЛОМОРСКАТА ТЕМА НА КОНФЕРЕНЦИЯТА В ГЕНУА (1922 г.)

Ст.н.с. д-р РУМЕН КАРАГАНЕВ

България, непосредствено след обхваналото я всепроникващо отчаяние поради покрусителните за нея резултати от Първата световна война, успява относително бързо да открие своето място в твърде заплетените балкански дела. Констатацията най-вече се отнася до разразилия се гръко-турски военен конфликт. Той пулсира заедно с витаещата българска надежда, че при благоприятен за страната изход от него, частично, цялостно или по някакъв друг начин България ще успее да възстанови променената в нейна вреда през 1919 г. южна беломорска граница, т.е. преминаването на Западна Тракия към Гърция. В периода до срещата в Генуа силите на Съглашението по никакъв начин не допускат представител на засегнатата страна на международна конференция, в обсега на която попада съдбата на българския достъп до Бяло море. Ако не за друго, то поне да бъде информиран за взетите решения. В разкритата насока твърде показателен е случаят с проведената през март 1922 г. съглашенска конференция в Париж и по стечение на обстоятелствата предшествваща въпросната в Генуа. Определеното надмощие на кемалистките военни формирования и все по-катастрофалните поражения на гръцките войски налагат през ранната пролет на 1922 г. временното спиране на въоръжения конфликт и преразглеждане на статуквото в региона.

С наближаването на съглашенската конференция по близоизточната криза в България зачестяват протестните митинги и събрания. Участниците в тях се обединяват около темата за благоприятното решаване на тракийския проблем и националния излаз на Бяло

море. Едно от протестните събрания се провежда в началото на февруари 1922 г. във Военния клуб. Оратори са бившият министър-председател И. Евстр. Гешов, проф. Вл. Моллов и др.¹ По същото време в пресата се забелязва наличие на солидно количество материали, подлагащи на критика севърските постановления, съпроводени с настоявания за справедливо решение на българските проблеми.

Във френските ежедневници също видимо се увеличава количеството на статии и антрефилета, разкриващи некадърността на гръцкото управление в Западна Тракия. Неизменно присъстващото в тях заключение е за необходимостта южната българска граница да достигне до бреговете на Бяло море. Важното е в случая да се отбележи, че материалите се публикуват по страниците на влиятелните и реномирани вестници като „Тан“ и „Фигаро“².

България проявява подчертан интерес към започващата работа конференция в Париж³. За хода на дебатите, както и за резултатите от тях обаче достига прекалено оскъдна информация. В деня на закриване на срещата, от френската столица МВРИ получава твърде лаконично съобщение. То гласи: „С тракийския въпрос обаче сме зле и Гърция, изглежда, че ще остане там.“⁴ Няколко дни по-късно отлично осведоменият вестник „Победа“ съобщава на своите читатели, че на конференцията не са били разглеждани аспектите на българския беломорски излаз⁵.

Вниманието на участващите в срещата изцяло е погълнато от проблема по прекратяване на военните действия между Турция и Гърция. На 26.III.1922 г. конференцията оповестява 12 решения, които следва да регламентират спирането на огъня и маркират разграничителна линия между двете държави. Така Гърция се лишава от своите придобивки в Мала Азия и определени територии в Източна Тракия. Примирието обаче се оказва твърде краткотрайно⁶.

Според съглашенските представители, очертаните териториални промени не засягали България. Следва обаче да се отбележи, че четвъртата точка от решенията на конференцията съвсем пряко влиза в досег с интересите на страната. Тя потвърждава правата на Гърция спрямо територията на Западна Тракия. По същество този факт представлява пореден отказ на Съглашението да се вслуша в гласа на България и нежеланието на водещите държави от Алианса да пристъпят към изпълнение на задълженията си във връзка с 48-а клауза от Ньойския договор. Без резултат остава и изпратеният от българското правителство меморандум до конференцията⁷. При по-

ложение, че са известни възгледите на организаторите на парижкия политически форум, може да се предположи, че Великобритания оказва необходимото въздействие върху съюзниците си, за да не бъде включен проблемът за Западна Тракия в дневния ред на срещата.

Официален Лондон наистина твърде отдалеч пристъпва към осъществяване на своите намерения. Податки в тази посока се намират в поредица документи на Форин офис, които насърчават подобен тип поведение. Най-последователен в действията си обаче е самият премиер Л. Джордж. В едно свое интервю пред „Дейли телеграф“ от края на януари 1922 г. той изразява съмнение относно обсъждането на българските искания на очертаваща се по това време като предстояща мартенска конференцията в Париж⁸. Ръководителят на консервативния кабинет прави изказването си съответно след приключване на януарската среща на върха в Кан. В този френски град водещите съглашенски държави се споразумяват, няколко месеца по-късно в Генуа да бъде организиран финансово-икономически форум с участието на всички европейски страни⁹. За да успокои духовете в България и да отвлече нейното внимание от мартенската конференция във френската столица, Л. Джордж в същото интервю заявява, че смятал за най-уместно изясняването на въпросите за Тракия и българския излаз на Бяло море да стане в Генуа. Причината се дължала на това, че спецификата на тези проблеми попадала в обсега на тематиката на конференцията.

В навечерието на Генуезката конференция Балканският комитет в Лондон разпространява меморандум, с чието съдържание възроптава срещу следвоенното устройство в Югоизточна Европа. В отделен пасаж на документа се изразява солидарност с настояването на България за справедливо решение на член 48 от Ньойския договор¹⁰. Друг меморандум се приема на многохиляден митинг на тракийци в Пловдив. Прокудените от родните места българи протестират срещу взетите през март решения в Париж и настояват за установяването на автономен режим в двете части на Тракия¹¹. Активността на тракийската емиграция, или по-точно на нейните ръководители, е впечатляваща и по време на самата конференция¹².

Още в ранните пролетни дни на 1922 г. страната домакин на европейската среща засвидетелства добронамереното си отношение към българската кауза. Директорът по печата в Италианското външно министерство граф Д. Жианини издава брошура, проследяваща съдбата на Западна Тракия. Като взема под внимание редица ис-

торически закономерности и противоречивостта на балканската политическа практика, авторът достига до извода за необходимостта от преотстъпване областта на България¹³. Следва да се отбележи, че приведенят случай не е изолиран. Подобни желания се дочуват и от тамошната търговска гилдия. Най-вероятно определящ мотив за лансирането на подобно разбиране се дължи на оживения двустранен стоков оборот и възможността той да стане още по-перспективен при положение, че България успее да установи своите граници на Бяло море.

След като получава официална покана за участие в работата на Генуезката конференция, българското правителство пристъпва към изготвянето на обзорен доклад по финансовото и стопанското състояние на страната. В процеса на неговата подготовка се достига до решение, съгласно което българските представители следвало приоритетно да ангажират вниманието на пленарната зала с два важни въпроса. Става дума за безпрепятствения излаз на страната на Бяло море, тъй както и за съдбата на сънародниците в съседните държави. В хода на конференцията правилността на избраната линия се потвърждава¹⁴.

Генуезката конференция започва своята работа на 10.IV.1922 г. и следва да обсъди мерките за стопанското възстановяване на следвоенна Европа. Водач на българската делегация е министър-председателят Ал. Стамболийски. Още с пристигането си той е запитан от кореспондент на „Тан“ дали страната ще повдигне въпроса за своя беломорски достъп. Премиерът отговаря, че това ще зависи от насоката на предстоящите разисквания. Според неговото мнение обаче напълно резонно е конференцията да се занимае с проблема, „защото той (излазът — б.а., Р.К.) не се насочва срещу договорите, а обратно, той се основава върху тяхното изпълнение“¹⁵. По време на самата конференция ръководителят на българското правителство охотно се среща с журналисти. По тази причина негови изказвания намират място в редица западноевропейски вестници — италианските „Секоло“, „Ил Темпо“, френските — „Тан“, „Интранзижан“ и др. В интервютата си Стамболийски не пропуска да обърне внимание на необходимостта от решаване аспектите на беломорския проблем.

В официалните си заявления пред конференцията българската делегация неотменно поставя същата тема. Освен това в декларация от 22.IV.1922 г. до международната икономическа комисия предста-

вители на царството настояват „да бъде възвърнат на България нейният естествен излаз на Егейско море, обещан от договора за мир“¹⁶.

На 10.V.1922 г., т.е. месец след откриване на конференцията, настъпва ред българските представители да запознаят присъстващите със своите искания. Те са пет на брой, но триумвиратът (Л. Джордж, Л. Факта, Л. Барту) решава, че само две от тях могат да бъдат взети под внимание — за българските малцинства и излаза на Бяло море¹⁷. Същия ден Стамболийски представя кратки вариантни изложения по двата утвърдени проблема. Ръководителите на конференцията достигат до извода, че те следва да бъдат включени в дневния ред на някои от близките заседания на Първата (Политическа) комисия. На 16.V.1922 г. българският премиер официално депозира нотите за малцинствата и излаза, всяка от тях придружена със съответната реч. Вземайки под внимание зачестилите изявления за влошеното стопанско състояние на България като пряко следствие от заробващите икономически клаузи на Ньойския договор, Л. Джордж преценява, че председателят на конференцията (Л. Факта) следва по-обстойно да бъде въведен в проблематиката. С помощта на директора на държавните дългове Н. Стоянов ръководителят на българската делегация подготвя съответните разширени изложения. В края на същия ден (16.V.1922 г.) те са връчени на италианския министър-председател¹⁸.

Изложението по беломорския достъп започва с разкриването на прекомерните наказания, наложени на България в края на 1919 г. С едно от тях пред страната било поставено „непреодолимо препятствие по пътя към изхода на близко и открито море“, което затруднявало търговските ѝ връзки със западните индустриални държави. Привеждат се доказателства в полза на твърдението, че „други удобни изходи България няма и не може да има“. В ретроспективната част най-вече се обръща внимание на неправомерните решения от Сан Ремо (1920 г.), дошли „като гръм от ясно небе“, при това във време, „когато българският народ дал най-сериозни доказателства за разкаяние и лоялност“. „От този момент — се сочи в документа, — ние престанаме да вярваме, че имаме изход на Егея, ние разбрахме, че гарантираният от силите-победители изход е илюзорен, че той не може да бъде в никакъв случай действителен, ако остане така“¹⁹.

В следващите редове се посочват трудностите, с които се сблъсква царството при осъществяването на добронамерени съседски от-

ношения, особено що се отнася до тези с Гърция. Красноречива защита на тезата се постига чрез съпоставянето на българския излаз през гръцка или турска територия, с абсурдната ситуация, примерно като въображаемо дебуше на Франция през германски владения или обратното. Търговският излаз на България през гръцки земи в изложението се оприличава на „протегната гола ръка през гнездо от оси“.

За да бъде изпълнен член 48 от Ньойския договор и за да бъдат отстранени несправедливостите от взетото в Сан Ремо решение, в документа се настоява за създаване на условия, осигуряващи на царството действителен достъп до Бяло море. Сочи се и начинът за неговото осъществяване — „автономна, международна или неутрализирана територия“ под върховенството на ОН. Още веднъж се обръща внимание на необходимостта България пряко да кореспондира със западноевропейските пазари чрез „един открит и сигурен икономически прозорец“. Следва уверението, че с тези си искания страната не цели постигането на териториално разширение, а гарантирана възможност за търговски обмен с база на Бяло море. „Той (българският народ — б.а., Р.К.) не иска територия, а път и изход; той не иска земя, а въздух да диша и живее“. В посланието се предлага набелязаните функции да изпълнява дедеагачкото пристанище²⁰.

Нататък в документа се подчертава, че основанията за отправяне на подобни искания са свързани с обстоятелството, че пътят до Дедеагач минавал през селища с изявен български облик. По-късно, сочи се в изложението, този факт не бил взет под внимание, тъй като в крайна сметка с лека ръка същият ареал преминал във владение на Гърция. Неправомерността на взетото от победителите решение се аргументира с данни от етнически характер. Според тези показатели, в областта доминирали компактни маси от българско и турско население, на фона на рехавото гръцко представителство. Приведените статистики позволяват още веднъж да бъде припомнено, че предложеният начин на решаването на българския беломорски достъп предполагал внасянето на ред и спокойствие сред живеещите по тези места национални групи.

Във финалните абзаци на изложението се настоява дискутираният въпрос да получи адекватно на реалностите и съобразено с постановленията на Ньойския договор решение. „Ние искаме — се казва в документа, — член 48 от договора да се възобнови в онова положение, в което го подписахме, ний искаме той да се тури в изпълнение.“²¹

Като се изключат някои преекспонирани и излишни части²², изложението до председателя на Генуезката конференция мотивирано представя необходимостта, а също разкрива и възможностите за решаване аспектите на българския достъп на Бяло море. В документа честото споменаване на географската област Тракия е възможно да бъде оприличено като сборно понятие от източния и западния ѝ дял. Авторите обаче имат предвид само западната част. В текста периодично се прави уточнение: „Българска Тракия“ или „отнета Тракия“. Накрая, когато се говори за възможности, способни да доведат до регулиране на проблема, се споменава за „автономна, международна или неутрализирана територия“. При това положение тя (територията) придобива съвсем ясни очертания. Не остава съмнение, че се има предвид статутът на западния дял на областта, просъществувал няколко месеца след подписване на Ньойския договор.

За разлика от редица предишни документи, настоящият представява първото официално настояване на земеделското правителство за установяване автономен режим само на територията на Западна Тракия. По този начин българската делегация напуска традиционно поддържаната до тогава позиция, и оповестява по-реалистичното, съобразено със създалата се политическа ситуация виждане. То, само по себе си, поставя в по-благоприятни параметри и темата за националния достъп до Бяло море.

С депозирани ноти и изложения българските представители в Генуа далеч не изчерпват дейността си по запознаване участниците в конференцията с актуалните за страната проблеми. Устройват се също и срещи с видни политически лидери с ясното намерение те да бъдат лично информирани в същата насока. Неизменно присъстващата в разговорите тема се отнася до възможностите по решаване на българския беломорски излаз. Сред множеството събеседници се открояват имената на премиерите на Румъния — Й. Братиану, и на Чехословакия — Е. Бенеш; министрите на външните работи на Кр. СХС — М. Нинчич, на страната-домакин — К. Шанцер, и на Съветска Русия — Г. Чичерин; на министъра на финансите на Великобритания Р. Хорн и др.²³

На 19.V.1922 г. Ал. Стамболийски се среща с някои от най-отговорните съглашенски представители — с премиера на Великобритания Л. Джордж и външния министър на Франция Л. Барту. Дискусията обхваща отново темата около беломорския излаз, като земеделският водач се придържа към аргументите от предаденото изложе-

ние по въпроса. По време на беседата си с Л. Джордж обаче в определен момент Стамболийски напуска познатите рамки и отправя следното искане: „Тракия трябва да бъде автономна или наша, съгласно Лондонския договор“²⁴. При това положение става дума за далеч по-широк пространствен обхват — от р. Места на запад, та чак до линията Мидия—Енос на изток. Тази територия, по думите на лидера на земеделския кабинет, следвало да бъде предадена под международен контрол или приобщена към границите на България. Ако за база се вземе депозираният до председателя на конференцията доклад по българския излаз, то състояният се ден по-късно разговор с британския правителствен ръководител извежда наяве няколко основни несъответствия.

Така настояването за установяване на автономен режим в Западна Тракия е подменено и употребено в далеч по-обширни параметри. Пред Л. Джордж географското наименование Тракия е лансирано във варианта с включването и на голяма част от източния дял на целокупната област.

Очевидно се предлага съвсем ново, несподеляно виждане по проблема за българския достъп до Бяло море. Става дума за разширяване южните граници на страната чрез присъединяване на територията между р. Места и линията Мидия—Енос. Лансираната промяна изглежда напълно нереална по няколко причини. Твърде близката дистанция във времето от подписването на следвоенния мирен договор, съчетано с все още учестено пулсиращия близоизточен конфликт. Допълнително следва да се вземат под внимание негативите от съжителството с подчертано ревниви и подозрително настроени съседи, както и отмъстителните постулати в съглашенската философия.

Прави впечатление двузначната употреба на географското понятие Тракия с вероятната цел в конкретната ситуация да се лавира в изгодния за термина диапазон. Защото може да се има предвид само Западна Тракия, а може и целокупната област с източния и западния ѝ дял. И ако посоченото положение звучи като оправдание за ползване на ефекта от географския каламбур, то едва ли може да се открие резон в непоследователността, с която се предявяват исканията по решаването на проблема за беломорския излаз, при това само от отстъп от един ден.

Отбелязаните противоречия явно са резултат от все още неизбежната позиция на определен кръг от ангажирани с каузата хо-

ра. Съществуващата пъстрота от становища сред тях се отразява далеч не в най-благоотворна светлина върху дейността на най-отговорни правителствени фактори. Особено тревожно е обстоятелството, че техните заявления са лишени от последователност и унифицираност.

Генуезката конференция предоставя възможност България да представи редица свои следвоенни финансови, стопански и политически проблеми. На свой ред тяхното афиширане позволява държавите-организатори в по-целокупен вид да придобият впечатление за икономическото състояние на България. Участниците също така се запознават с аспектите на беломорския излаз, но без това българско очакване да може да стане предмет на обсъждане или преоценки. Единственото взето в Генуа решение по случая разпорежда, че специално изготвеното изложение следвало да бъде препратено до Посланическата конференция за проучване²⁵. Залагането на подобна процедура от силите-победителки звучи доста протоколно и нищо необещаващо, но от конференция с икономическа насоченост, и то проведена две години и половина след подписването на мирния договор, едва ли е възможно повече да се очаква. България в максимална степен се възползва от възможността да запознае най-широк кръг европейски държави с два неотложни проблема от външнополитическата си програма, които очевидно и напред ще осмислят присъствието на страната в международните дела. Освен това за нея Генуезката конференция означава трупане на опит от срещи с подобен ранг. Той несъмнено ще ѝ бъде необходим в бъдеще, вземайки само под внимание динамиката на гръко-турския конфликт и възможността да бъде възстановена една неправда.

БЕЛЕЖКИ

¹ Победа, 6 февруари 1922, 5.

² Победа, 1 февруари 1922, № 1.

³ По-подробно у Nicolson, H. Curzon: The Last Phase 1919—1925, London, 1937, p. 192, 193. Конференцията във френската столица се провежда от 22 до 26.III.1922 г.

⁴ НА—БАН, ф. 181к, оп. 1, а.е. 47, л. 8.

⁵ Победа, 29 март 1922 г. № 49.

⁶ Победа, 31 март 1922 г., № 50.

⁷ НА—БАН, ф. 141к, оп. 1, а.е. 47, л. 8.

⁸ Победа, 2 февруари 1922 г., № 2.

⁹ История на дипломатията, т. III, 143—145.

¹⁰ Победа, 12 април 1922 г., № 59.

¹¹ Победа, 22 април 1922 г., № 66.

¹² Те предават на делегатите на Великите сили мемоар от името на тракийските бежанци в България, придружен от етнографска карта на областта. Председателят на тракийския изпълнителен комитет д-р Тончев изнася в търговската палата на град Генуа доклад за традициите в търговските отношения между България и Италия. Победа, 29 април 1922 г. № 73; 23 май 1922 г., № 91.

¹³ Димитров, Г. В. Малцинствено-бежанският въпрос в българо-гръцките отношения 1919—1939. Благоевград, 1982, с. 107.

¹⁴ ЦДА, ф. 1067к, оп. 2, а.е. 1, л. 1, 17.

¹⁵ Победа, 20 април 1922 г. № 65.

¹⁶ Стенографски дневници на XIX ОНС, III извънредна сесия, 15.VI.1922. С., 1926, с. 356.

¹⁷ ЦДА, ф. 1067к, оп. 2, а.е. 4, л. 10.

¹⁸ Пак там, с. 1.

¹⁹ Пак там, с. 4.

²⁰ Пак там.

²¹ Пак там, с. 6.

²² Изненада предизвиква залегналата в изложението теза за духовния приоритет на западноевропейските народи над всички други. Високата култура на френския и немския народ се противопоставя на „некултурните и слабокултурни“ балкански нации. Върху подобна база се градят редица други постановки в документа.

²³ Димитров, Г. В. Цит. съч., с. 109, 110; Божинов, В. България на конференциите в Генуа и Лозана (1922—1923). — В: Сборник в чест на академик Хр. А. Христов. С., 1976, с. 318; Стенографски дневници на XIX ОНС, III извънредна сесия, 15.VI.1922. С., 1926, с. 353. Промемория от 14.IV.1922 г. за срещата между Р. Хорн и М. Турлаков.

²⁴ Божинов, В. България на конференциите, с. 319.

²⁵ Победа, 9 юни 1922, № 103.

УЧИТЕЛИ И СВЕЩЕНИЦИ — АПОСТОЛИ И РЕВОЛЮЦИОНЕРИ В ИВАЙЛОВГРАДСКИЯ КРАЙ

ДИМО ЧАНКОВ (Ивайловград)

Ивайловградският край заема особено място в историческия контекст на Одринска Тракия и Източните Родопи. В резултат от действието на цял комплекс от различни причини, обстоятелства, дадености и реалности той става организационен, координационен и ръководен център на църковно-националното, просветното и революционното движение в цялата Източнородопска област. По силата на политическата конюнктура Ивайловградска околия е освобождавана от турско робство два пъти — през февруари 1878 г. от Сборната Кавказка бригада на генерал-майор Пьотр Александрович Черевин и през октомври 1912 г. от Сборната конна бригада с командир полковник Александър Танев и специалния отряд на подполковник Никола Петров от частите на 8-а Тунджанска пехотна дивизия¹.

Националното движение за решаване на българския църковен въпрос и за българска просвета в Ивайловградския край започва през 40-те години на XIX в. Началото на това движение е поставено около 1840 г. от жителите на с. Драбишна². Постепенно борбата за изгонване на гръцките патриаршески свещеници и учители и за откриване на български килийни училища се активизира.

Най-ефективното и най-силно средство за запазване на българщината е откриването на български църкви и училища, в които богослужението да се води на църковнославянски език, а обучението на роден език — най-вече като учебни предмети да се застъпят българският език и отечествената история. Ето защо църквата и училището като национални консолидиращи институции и в Ивайловградския

край стават естественият, легалният център, който ръководи и координира движението за българска автокефална, независима църква и родна просвета, водещо се паралелно на двата фронта.

Според данните, с които разполагаме, първото българско училище в Ивайловградска околия е открито в с. Драбишна около 1840 г. (според някои изследователи дори и малко по-рано, но за това няма сигурни доказателства — б.а.). По своя характер то е типично килийно училище от ранния възрожденски период. Пръв учител тук е българинът даскал Генчев от Пирдопския край (някои краеведи приемат, че пръв български учител е даскал Иван от Хасково), сетне местният жител Иван³.

При една поредна продажба на възлища в Одрин през 1861 г. будни жители на с. Покрован, между които Димо Деликолев, Димо Стайков Кьосев и Панайот Димов Кьосев, научават от българи, че в църквата на квартала „Киришхането“ богослужението вече се извършва на български език. По-нататък в хода на разговора те са посъветвани какво е необходимо да направят, за да издействат изпращането на български свещеник в с. Покрован⁴. Родолубците се срещат с управляващия българската католическа епархия от източен обред. Според него покрованските старейшини след завръщането си трябва да направят списък на жителите, които искат да се откажат от Гръцката патриаршия и по този начин, приемайки унията, да припознаят Римокатолическата църква. На първо време само 12 семейства влизат в съставения списък, който е предаден на Одринския католически епископ Рафаил Попов. Придружен от брат си Продан, който е капукехая (т.е. припознат от турците да се грижи и защитава българите католици — б.а.), епископът представя молбата и списъка на одринския вилаетски управител Вали паша. Така през 1861 г. записаните в списъка 12 покровански семейства приемат унията, като са официално признати от турската власт⁵. За да бъде припознат и от останалите жители понтификатът на римския папа, в с. Покрован още през средата на 1861 г. е изпратен българският католически енорийски свещеник отец Методий, който престоява тук до 1864 г.⁶

Като енорийски свещеник отец Методий и неговите следовници работят и живеят в една стара паянтова сграда. По-голямото помещение е превърнато в параклис, а другите две — в училище и жилище на отца. Поп Методий води обучението на децата на български език, ревностно ги учи на четмо и писмо, а освен това и на черковнославянски песнопения⁷. Тези псалтове (черковни певци) в селото наричат „граматици“.

При съставянето на дългосрочната програма за развитието на католическата пропаганда в Тракия, Македония и Родопите важно място се отделя на широката подкрепа на българската просвета. Към края на 1861 г. български униатски училища има в селата Покрован, Горноселци и Аврен от Лютицката епархия⁸. Гръцките учители са заменени с български, без с това изведнъж да настъпят радикални положителни промени в учебния процес, а по-скоро по отношение на родолюбивото възпитание на българчетата ученици.

След поп Методий католически свещеник в с. Покрован за периода 1865—1866 г. е хаджи Панчо (Павел) Брайков, но до неговото официално ръкополагане селото е обслужвано от самия одрински епархийски епископ Рафаил Попов⁹. Две години по-късно се завръща хаджи Панчо Брайков, който служи заедно с отец Стоян. През 1877 г. отец Панчо е преместен в Одрин¹⁰. До 1879 г. енорийски свещеник е отец Стоян, а след него за постоянен енорийски свещеник е назначен отец Петър Марков¹¹.

По силата на историческите обстоятелства и последователността на възрожденските процеси българското население от Ивайловградска околия е принудено да води особено драматична и продължителна борба срещу фанариотите и техните местни поддръжници и креатури. Като втори неин равностоен център след с. Покрован се оформя с. Драбишна, чиито жители нанасят нови силни удари срещу денационализаторската и асимилаторската политика на пратениците на Фенер¹². При това тази роля на с. Драбишна като ръководен център на църковно-националното движение в Ивайловградския край и Източните Родопи се запазва чак до I Балканска война от 1912—1913 г. С оглед на обстоятелството, че те едва тогава са освободени окончателно от турско робство, поради което възрожденските процеси продължават и през този период съгласно неумолимата логика на българската национална история в контекста на Изтока, Европа и света.

В борбата за деелинизация на българското население от Ивайловградска околия голям принос имат и представителите на драбишенския род Стамболови, които стават всепризнати лидери на църковнонационалното движение в този източнородопски регион заедно със с. Долно Луково ведно с българския екзархийски учител Никола Лулчев от Одрин¹³. Тази борба действително има ожесточен, решаващ, съдбоносен характер, защото с. Драбишна се намира само на 4 км от околийския център Ивайловград и примерът на неговите

самоотвержени жители е твърде заразителен и обнадеждаващ за българите от другите села. Затова гръцкият владика, подведомственото му духовенство, неговите креатури и ренегатите провеждат такава твърда елинизаторска политика в Ивайловградския край, като при това използват в действията си срещу непокорните българи също и възможностите, и средствата на репресивния апарат на турските околийски власти. По сведения на българския екзархийски свещеник отец Никола Таралингов всички по-първи хора от с. Драбишна, които вземат участие в църковно-националното движение, по един или два пъти са лежали в турските затвори¹⁴.

През 1880 г. размирните и борбени драбишенци извикват за учител на децата в своето село ентусиазирания и енергичен просветен деец Атанас Бургуджиев от Лозенград¹⁵. Бургуджиев влиза в единомислие и единоействие с местния патриот Стамбол Димитров, който е не само влиятелен и имотен, но и корав, твърд и неподкупен българин с организаторски качества. Неговата личност е позната и тачена в цялата Ивайловградска околия, тъй като е член на турския казалийски (околийски) съвет и се ползва с неоспорим авторитет сред българи, турци и гърци.

Примерът на българите от с. Драбишна под ръководството на Никола Лулчев, Атанас Бургуджиев и Стамбол Димитров и по същество извоюваната от тях победа над Патриаршията дава отражение и силен патриотичен подем в цялата Ивайловградска околия. От Патриаршията последователно се откъсват българските села Сив кладенец, Камилски дол, Хухла, Долно и Горно Луково, Гугутка, Чукурите, Новата махала, Горноселци, Попско и др. — общо 16 на брой, въпреки яростната антибългарска контраофанзива на гръцкия Лютички митрополит¹⁶.

Самият благоприятен развой на нашето църковнонационално движение в Тракия и Родопите, което става все по-силно и организирано, дава възможност на Българската митрополия в Одрин около 1890 г. да назначи Стамбол Д. Вълков за български архиерейски наместник на Ивайловградска околия¹⁷. Неговото назначение е одобрено от екзарх Йосиф I и управляващия Одринската българска епархия архимандрит Софроний¹⁸.

Към 1890 г. екзархийските села в диоцеза на Одринската митрополия стават 377¹⁹. Успехите в църковно-националните борби окуражават българите от Ивайловградския край и ги мотивират за по-смели, по-активни действия. През 1896 г. жителите на с. Гьокчебунар

(Сив кладенец) направо изгонват гръцкия свещеник, като заявяват пред властите, че отсега нататък признават само Екзархията²⁰.

Като се разглеждат мисията и ролята на българските възрожденски свещеници и техните архиереи, изглежда най-добре ще им подхожда оценката, а и изказаното предупреждение, дадени от лукавия и прозорлив велик везир Кърбързъл Мехмед паша, който известно време е и управител на Одринския вилает: „Пашалар, зад тия черни раса и под тия калимавки се крият пушки и топове. Който остане жив, ще види“²¹. Друг велик везир в лицето на добре известния българомразец Мидхат паша предупреждава, че „зад Българската екзархия се очертава силуетът на българската държава“²². Цитираните двама висши турски сановници, втори след султана в йерархията на Османската империя, отлично прозират политическия характер на българското църковно-национално движение и са абсолютно прави в най-лошите си, смущаващи ги предвиждания в перспективата на времето.

Липсата на официална държавна помощ за развитието на българското училищно дело в предосвобожденския период (до 1878 г.) води до голяма амбицираност и своеобразно съревнование между българските градове и села да имат на територията си добре уредени училища, издържани от местните църковно-училищни общини²³.

Създаването на многобройна, патриотично настроена и борческа интелигенция дава възможност на екзархията, българските митрополии и църковно-училищните общини да рекрутират учители, административни служители (секретари на митрополияте, архиерейските наместничества и църковно-училищните общини, училищни инспектори), екзархийски и архиерейски наместници, протосингели и свещеници²⁴. Това е не само де юре, но и де факто превъплътената в истинско дело идея за народното самоуправление на българите във варварските условия на турското военнотираническо господство, същинска културна автономия на българския народ²⁵.

В Източните Родопи, и по-специално в Ивайловградския край (най-вече поради компактното и будно българско население — б.а.) за откриването и материално-финансовото обезпечаване на българските училища най-жизнеспособни, най-ефективни се оказват местните църковно-училищни настоятелства и дарителството на тукашните по-заможни будни патриоти спомоществователи, които освен това отделят средства за обучението на ученолюбиви българчета в Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“²⁶.

Освен в Драбишна и Покрован, просветни дейци с апостолска мисия работят още и в: с. Хухла — Костадин Мерджемеков и Коста Божинов²⁷, с. Камилски дол — Таньо Дерменджиев²⁸, Димитър Атанасов, Тодор Костов, Таньо Александров, Саранди Костов и др.²⁹, с. Сив кладенец — известният източнородопски просветен деятел и националреволюционер Руси Стамболов (завършил Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“, където приема своето революционно кръщение в борбата и по-сетне става организатор и функционер на ВМОРО в Източните Родопи — б.а.³⁰), с. Гугутка — Гиньо Кантарджиев и Никола Славов³¹, с. Попско — Тодор Костов³², с. Горно Луково — Георги П. Димов³³, Костадин Мерджемеков, Никола Папунчев, Радомир Ангелов, Панайот Лазаров, Костадин Гьорчев, Злата Трендафилова, Георги Ангелов и др.³⁴

Тогавашното българско население в Ивайловградска околия поначало е разположено в селата, следователно осигурява поминъка си единствено с животновъдство, дърводобив, въглищарство (хухленджийство, кюмюрджийство), бубарство, зеленчукопроизводство, овощарство и слабопроизводително земеделие³⁵. Битуващо в район с планински и полупланински ландшафт, едва ли не изолирано и откъснато от големите административни, културни, просветни центрове в Одринска и западна (Беломорска) Тракия, независимо от своето тежко съществуване и стоически отстояването си оцеляване върху картата на многоезичната и многоетническа Османска империя, българското население от Ивайловградско с патриотична ревност се грижи за своите училища, църкви, параклиси и манастири — светилищата на българското национално съзнание и на самопознанието ни. Така то с действителните ефективи на българската църква и училище успява да елиминира мощното гръцко етнополитическо и църковно влияние, насочено към ерозиране на неговата историческа памет, национална самоличност и духовна култура.

Руско-турската война от 1877—1878 г. донася освобождението на Източните Родопи, но решенията на Берлинския конгрес ги връщат на Османската империя с изключение на Кърджалийския край, който остава в пределите на Източна Румелия³⁶. За съжаление Ивайловградска околия отново попада под турско робство.

След Солунския конгрес през 1896 г. на ВМОРО в Тракия настъпва организационен и революционен подем в националноосвободителното движение. Още в края на август 1895 г. членове на ЦК на ВМОРО начело със секретаря Даме Груев възлагат на учителя Хри-

сто Коцев (Попкоцев) от Одринското четвъртокласно училище да създаде окръжен комитет като ръководен орган на националноосвободителното революционно движение в Тракия. През септември 1895 г. Христо Коцев основава Одринския окръжен революционен комитет (ООРК) и става негов председател, а за секретар е избран Антон Арnaudов, учител в българското начално училище в кв. „Каика“. След учредяването комитетът е снабден със съответните шифри и материали за секретната кореспонденция с ЦК на ВМОРО в Солун. Като окръжен комитетски център Одрин получава кодовото название „Орлеан“. Обаче през лятото на 1896 г. председателят на ООРК Христо Коцев е уволнен като учител по настояване пред Екзархията от управляващия Одринската българска митрополия архимандрит Софроний³⁷.

Втори председател на ООРК (в неговата структура влизат и Източните Родопи — б.а.) става авторитетният и енергичен организатор Лазар Димитров, учител в Одринската гимназия. Л. Димитров е председател на ООРК от есента на 1896 до 1901 г.³⁸ През този период революционната организация загубва своя съзаклятнически характер и започва да се масовизира³⁹.

Наред с другите райони от Тракия местни революционни комитети са създадени в Гюмюрджинско, Ференско, Софлийско, Димотишко и Ивайловградско⁴⁰. Налице са условия, които благоприятстват повсеместното разпространение на революционните идеи и идеали. Още повече че местното българско население се отличава с високо патриотично съзнание и неугасим борчески дух, а и многогодишната родолюбива мисия на Петко войвода действа като един от най-положителните фактори за разрастването и извисяването на революционното движение.

Дедеагачкият районен революционен комитет (ДРРК) обхваща територията по западния бряг от долното течение на р. Арда, т.е. околията Дедеагачка, Софлийска, Димотишка и Ивайловградска. Основател на ВМОРО в Дедеагачкия район е местният буден родолюбец Георги Маринов. В качеството си на търговец той има възможност не само да общува много с хората, но и да посещава свободна България. Г. Маринов се познава лично с войводата Петко Киряков⁴¹. При едно свое пътуване до София той се запознава с големите личности на ВМОРО — Гоце Делчев и Гьорче Петров, вдъхва се за революционни дела както от тяхното неповторимо обаяние, така и от идеите на Вътрешната организация⁴².

По решение на ООРК през 1900 г. секретарят на комитета Георги Василев получава задачата да се заеме със създаването на револю-

ционни комитети и да организира боеспособна мрежа на ВМОРО в околията Димотика и Софлу. С подобна тайна апостолска мисия е изпратен и учителят Спас Добрев в Ивалойвградска околия, която е част от обширната територия, подчинена организационно и политически на ДРРК⁴³. Необходимостта от създаването на революционни комитети в Ивайловградско произтича от обстоятелството, че околните села представляват важен път за пренасяне на оръжие, боеприпаси и агитационно-пропагандна литература за Беломорска Тракия. Освен това през Ивайловградския край преди и в навечерието на Илинденско-Преображенското въстание става прехвърлянето на нелегалните организатори на делото и цели чети при техните маршрути из Димотишка, Софлийска, Дедеагачка и Гюмюрджинска околия. Ето защо Спас Добрев е назначен за учител в с. Драбишна, имащо големи борчески традиции в църковно-националното движение за присъединяване на селото към Българската екзархия⁴⁴.

Но пълномощникът на ООРК Спас Добрев не работи на неизорана почва. Добрите условия за неговата тайна апостолска дейност са подготвени от местния млад родолюбец и учител Руси Стамболов. Още като ученик в Одринската гимназия „Д-р Петър Берон“ той е посветен в революционното дело. Завръщайки се в с. Драбишна, Руси Стамболов (един от синовете на архиерейския наместник Стамбол Димитров — б.а.) създава малка революционна група от местни жители, предимно млади и будни хора, готови да прегърнат за цял живот идеите и идеалите на ВМОРО. По-късно към драбишенската група са привлечени и младежи от близкото село Сив кладенец, а и от някои други селища в Ивайловградска околия⁴⁵.

Следвайки дадените му от ООРК указания, в началото на учебната 1901—1902 г. Спас Добрев разширява и укрепва създадената в с. Драбишна революционна група, която превръща в многочислен комитет. Едновременно с това до средата на 1902 г. под ръководството и с пряката помощ на Сп. Добрев са образувани революционни комитети в селата Сив кладенец, Горно Луково, Попско, Покрован и Гугутка. По същество това означава обхващането на почти всички български села от Ивайловградска околия в революционната мрежа на ВМОРО, ООРК и ДРРК⁴⁶. Основите на истинско, добре организирано революционно движение в Ивайловградско са положени именно през 1901 г., защото Сп. Добрев има организаторски опит от участието си в работата на Мустафашанската (Свиленградската) районна революционна организация⁴⁷, а Руси Стамболов и другите

млади дейци добре познават местните специфични условия за църковнонационална и националнореволюционна борба.

Едновременно със създаването на местни революционни комитети в селата на Ивайловградска околия под ръководството на ООРК се организира и действието на два изключително важни нелегални организационно-съобщителни канала на ВМОРО. Единият от тях започва от с. Малко градище и минава през ивайловградските села Камилски дол — р. Арда — Покрован — Драбишна — Сив кладенец — Долно и Горно Луково — и оттам за с. Каяджик, Софлийско, с посока Дедеагачка околия. Вторият идва от с. Тополово, Хасковско, пресича българо-турската граница при р. Арда, сетне минава последователно през селата Черничино, Новата махала, Попско, Гугутка, Долно Луково, Малък Дервент, Голям Дервент и оттам отива в направление на Беломорието⁴⁸.

Особено важни за ВМОРО стават ролята и значението на тия два нелегално-съобщителни канала след втората половина на 1902 г. и през почти цялата 1903 г. Тогава чрез тях се осъществява прехвърлянето на оръжие, боеприпаси, агитационна литература и голямо количество взривни материали за Дедеагачка и Гюмюрджинска околия. Паралелно с това по тях става нелегалното придвижване на български революционери и четници за Беломорска Тракия или завръщането им след съответните организационни обиколки и наказателни операции. По-голямо значение има вторият канал на ВМОРО по направлението с. Тополово — р. Арда — с. Долно Луково — Беломорска Тракия⁴⁹.

Революционен комитет е създаден и в едно от най-отдалечените села на Ивайловградско — Камилски дол. Той се състои от около десетина родолюбци, между които учителят Тодор Г. Костов, Кольо Налбантов, Коста Божинов, Стоил Колев, Кольо Арабаджията, Слав Чепаров и др.⁵⁰ Дейността и връзките на комитета в с. Камилски дол с дейците на ВМОРО карат турската власт да държи тук на гарнизон една рота войници чак до Младотурската революция от 1908 г.⁵¹

След Пловдивския конгрес на ВМОРО от април 1902 г. тракийският войвода и бивш екзархийски учител Константин-Вълчо Антонов—Сеченката дава обещание пред Гоце Делчев и Константин Нунков за лоялно сътрудничество. Впоследствие по предложение на Гоце Делчев Вълчо Антонов е утвърден от ЦК на ВМОРО за главен инспектор-ревизор (главен войвода) на Западната област⁵². Кратката обиколка на Одринско убеждава Гоце Делчев в слабата подготовка

на населението за въстание. Между организаторите съществуват разногласия. Най-зле стоят работите в района на Пашмакли (Смолян), който след споразумение с ВМОРО е оставен на ВМОК. Тук има съперничество и подозрения, довели до убийства на комитетски членове. Терористичните действия на Вълчо Антонов довеждат до репресии от страна на турските власти, а това застрашава съществуването на Вътрешната организация не само в този район, но и в Тракия⁵³.

Като главен инспектор-ревизор на ЦК на ВМОРО за Западната област Вълчо Антонов през лятото на 1902 г. извършва обширна и продължителна обиколка из Смолянско и Беломорието. В този случай той съгласува своите действия с указанията на ООРК след даденото лично пред самия Гоце Делчев обещание за лоялно сътрудничество⁵⁴. По време на тая обиколка Вълчо Антонов пристъпва към реорганизация на революционните комитети в посочените райони, а и едновременно с това затяга дисциплината. На 28.VIII.1902 г. начело на малка чета той навлиза в Крумовградска околия и след това в продължение на 2 месеца обикаля с организационна цел Гюмюрджинска, Дедеагачка и Ивайловградска околия⁵⁵.

При тая своя инспекционна обиколка Вълчо Антонов развива много активна организаторска и пропагандно-агитационна дейност, разяснява решенията на Пловдивския конгрес от април 1902 г., реорганизира някои революционни комитети и ръководства, създава разузнавателната и наказателната полиция и пощата при комитетите, каналите и начините за засекретяване на определени тайни съобщения и писма, дава указания около някои проблеми и др.⁵⁶ След това Вълчо Антонов отново обикаля Дедеагачкия революционен район и към средата на ноември 1902 г. през с. Голям Дервент, Софлийско, и селата на Ивайловградска околия преминава на българска територия, за да достави необходимото оръжие. Сформираната от него чета под ръководството на Марин Чолаков (четник и войвода на чета в Беломорска Тракия — б.а.) остава в района западно от р. Марица, за да продължи своята организационно-агитационна дейност с оглед на по-нататъшното активизиране на революционното движение в Западната инспекционна област преди Илинденско-Преображенското въстание⁵⁷.

Извършеното от Вълчо Антонов—Сеченката не е достатъчно, за да компенсира напълно последствията от неговите авантюристични и недообмислени акции преди Пловдивския конгрес от април 1902 г.

и срещата с Гоце Делчев⁵⁸. Защото някои негови прибързани и спонтанни действия стават причина за жестоки репресии от страна на турските полицейски власти и оттам за разстройване на революционното движение в VII Одрински окръг. Последниците са много тежки, едва ли не катастрофални за някои от родопските и беломорските райони. Осъдени са и хвърлени в турските затвори Стамбол Димитров от с. Драбишна, Атанас Стоилов, Атанас Иванов, Стайко Драганов, Вълчо Димов, Георги Янев, Слав Димитров и Кольо Георгиев от с. Покрован, Никола Ангелов, Иван Димитров и Димитър Атанасов от с. Долно Луково. Общо от Ахъчелебийска (Смолянска), Гюмюрджинска, Дедеагачка, Ксантийска, Ференска, Софлийска и Ивайловградска околия са арестувани и осъдени над 120 активни дейци на революционното движение в Тракия и Родопите⁵⁹. Продължаващата вълна от арести, репресии и съд обхваща още комитетски дейци от Ивайловградско: Спас Добрев (учител, таен пълномощник на ООРК), йеромонах Вартоломей, учителя Руси Стамболов, Никола Христодолов, Никола Стамболов, Зафир Георгиев, Петър Иванов, Руси Димитров, Панайот Иванов и Иван П. Канев от с. Драбишна и Вълчо Ангелов от с. Камилски дол. И те са осъдени на по 5, 7 и 15 години затвор⁶⁰. С тях общата цифра на осъдените революционни дейци — цветът на ВМОРО — от Западната инспекционна област на VII Одрински окръг става 132.

Алтернативата на въоръжената борба е възприета от всички. Обаче с оглед на тогавашната историческа конюнктура в ЦК на ВМОРО не желаят изкуствено и безразсъдно да форсират събитията. След съвещанието в Солун и писмата на Иван Гарванов като председател на ЦК на ВМОРО ръководителите на районните революционни комитети в Македония и Тракия официално са уведомени, че Вътрешната организация възнамерява в най-скоро време през 1903 г. да вдигне въоръжено въстание в поробените земи⁶¹. Отменянето на взетото решение се оказва много трудно, дори невъзможно, защото българското население в Македония и Тракия вече е получило психическа нагласа и боева подготовка за най-близка революционна разплата с поробителите. При това в доста случаи разумните реалистични оценки отстъпват на заден план пред емоционалността, спонтанността и стихийността.

В края на юни и началото на юли 1903 г. в местността Петрова нива до с. Стоилово, Малкотърновско, се провежда първото Одринско Народно събрание, известно повече като „конгреса на Петрова

нива“. На него присъстват 47 делегати, гости, охрана и други лица — общо 350 души, т.е. цветът на националноосвободителното движение в Тракия⁶². Конгресът избира задгранични представители и Главно ръководно боево тяло (ГРЕТ) в състав: Михаил Герджиков, Лазар Маджаров и о.з. капитан Стамат Икономов, а войводата Георги Кондолов е утвърден за началник на революционното воинство (всички въстанически въоръжени сили)⁶³. Одринският революционен окръг е разделен на райони и участъци с отговорници.

Единодушно се взема решение за въоръжено въстание в Одринска Тракия и Родопите, за да се окаже помощ на българските въстаници в Македония в общата борба за национално освобождение и политическа автономия. Изтъква се аргументът, че е нецелесъобразно отлагането на въстанието, като се имат предвид поетите ангажменти пред местното население⁶⁴. Конгресът упълномощава ГРЕТ да определи точната дата на въстанието.

На 20.VII.(2.VIII — Илинден) 1903 г. започва въстанието в Македония, а на 6/19.VIII — Преображение Господне, примерът на илинденци се последва от техните братя в Одринския революционен окръг. Настъпват дните на кървавата борба с петвековните турски поробители, на изпитанията и жертвите. Главните военни действия в Одринска Тракия се водят в Малкотърновски-Лозенградски-Бунархисарски революционен район, където е образувана и Странджанската комуна⁶⁵. Въпреки малките мащаби на бойните акции в IV Дедеагачко-Гюмюрджински район преди и по време на Илинденско-Преображенското въстание осъществяват минноподривни и саботажни действия карат турското командване да дислоцира тук значителни войскови подразделения, които имат задача да поддържат реда и най-вече да осигуряват жп комуникациите по важната линия Солун—Одрин—Цариград. Освен това съсредоточаването на многобройни турски военни части в западната инспекционна област по косвен начин обезпечава мащабните въстанически операции в Малкотърновско, Лозенградско и Бунархисарско, където първоначално са завоювани големи успехи при разгромяването на турските гарнизони⁶⁶.

След победите настъпват дните на тежките изпитания, на погромите. Закрияйки населението, което се изтегля към свободна България, въстаниците проявяват и необикновена смелост, и величав трагизъм.

В националноосвободителното движение и подготовката на Илинденско-Преображенското въстание се включват и жителите на

българското униатско с. Покрован, Ивайловградско. Тук енорийски свещеник е отец Иван Бонев Чакмаков — от октомври 1901 до септември 1903 г.⁶⁷ Членове на ВМОРО след полагане на клетва стават 21 души, които образуват местния революционен комитет начело с отец Ив. Бонев⁶⁸. Село Покрован става вътрешен нелегален пункт по канала на ВМОРО, по който минават комитетските чети на ООРК на път за Беломорието или по обратния си път за България след изпълнението на организационни и наказателни задачи. Обикновено четите са посрещани при р. Арда в местността Гичитя до Хатиповата воденица и се настаняват в училището или в къщите на доверени ятаци⁶⁹.

За да разкрият хората на Вътрешната организация в с. Покрован, турските власти започват масови арести. Арестувани са даже 10—12-годишните Иван Янев и Стайко Драганов, които при полицейското разследване не издават никого, въпреки че четири пъти са викани в Ивайловград на разпити при продължаващото следствие⁷⁰.

След Илинденско-Преображенското въстание е арестуван и отец Иван Бонев през септември 1903 г., една година лежи в Одринския затвор, като преди това се намира известно време в местния затвор в Ивайловград⁷¹. Освободен е след застъпничеството на апостолическия наместник на българите католици от източен обред епископ Михаил Мирон и на френския и австро-унгарския консул. По-късно отец Бонев е свещеник в българо-униатската църква „Пресвета Троица“ в Цариград, която се явява и катедрална. След като Нил Изворов се отказва от унията, няколко години архиепископският сан и длъжността официален апостолически представител пред Високата порта са вакантни. За съжаление отец Иван Бонев не може да ги заеме поради активното си участие в националноосвободителното движение като председател на местния революционен комитет в с. Покрован и в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание в Ивайловградския край⁷².

След Иван Бонев Одринският апостолически викариат (епархия) изпраща за енорийски свещеник в ивайловградските села Покрован и Кобирино отец Хрисанти Рибаров (1903—1909). Той също участва в националноосвободителното движение, поддържа връзки с дейците на ВМОРО в околията⁷³. Подир двете Балкански войни 1912—1913 г. е свещеник в с. Кобирино и като високоерудирана личност учителства в с. Покрован от 1903 г. заедно с местния младеж Ангел Кьосев⁷⁴.

Негов наследник в енорията „Успение Богородично“ в с. Покрован през периода 1909—1913 г. е отец Никола Баждаров от с. Студе-

на, Свиленградско (?—1954). На него се пада горчивата участ да бъде сред своите енорияши по време на събитията от есента на 1913 г., когато е най-трагичният момент в историята на българоуниатското с. Покрован — тогава селото е опожарено от главорезите от т. нар. Гюмюрджинска „автономна“ милиция и жителите му са подложени на кърваво изстребление⁷⁵.

След погрома на Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. начело от ООРК застават Петър Васков—Новак (председател) и Климент Шапкаров—Август (секретар). ООРК и ръководителите на ГРБТ в VII Одрински окръг организират във Варна от 26 до 28 февр. 1904 г. провеждането на конгрес, който разглежда състоянието на революционното движение в Тракия и Родопите. След отчетите, проектите бурни разисквания и установяването на принципите на бъдещата дейност Варненският конгрес взема следното решение: „Вътрешната революционна организация трябва да продължи своята дейност, да стегне редиците си и да възстанови разкъсаната революционна мрежа.“⁷⁶ Конгресът избира Боево ръководно тяло (БРТ) в състав: Лазар Маджаров, о.з. капитан от БА, Стамат Икономов и войводата Лазо Д. Лазов. В единодушно гласуваната резолюция се изисква революционната борба в Одринска Тракия и Родопите „да продължи и занапред от всички местни войводи“. Делегатите изключват от Организацията войводата Таньо Николов заради провинения в Беломорска Тракия⁷⁷.

През 1904—1905 г. новите главни ръководители на ООРК Петър Васков и Климент Шапкаров с енергичната си апостолска дейност успяват да възстановят връзките между Окръжния комитет в Одрин и местните революционни комитети в Беломорска Тракия и Източните Родопи. Между Задграничното бюро за Тракия (ЗБТ) и ООРК се осъществява по-тясна координация, уточнява се влизащите в поробените български земи агитационни и организационно-наказателни чети предварително да са снабдени със специално разрешително от ЗБТ, за да може да се прилага строг контрол върху тези чети и се избегне намесата на върховистите в работата на Вътрешната революционна организация в Тракия и Родопите⁷⁸.

В Ивайловградска и в българските села от Крумовградска околия през този период местните революционни комитети възобновяват църковно-националните и революционните борби: Драбишна, Сив кладенец, Горно Луково, Покрован, Долно Луково, Камилски дол и др.⁷⁹, както и в с. Аврен⁸⁰.

Трябва да се отбележи, че Високата порта и Гръцката патриаршия чак до 1913 г. никога не допускат титулярната митрополитска катедра на Лютицката епархия (Ивайловградско, част от Крумовградско и Харманлийско — б.а.) да бъде възглавявана от български архиерей. След като митрополията е преместена от с. Лъджа в Ивайловград, градът се превръща не само в официално седалище на гръцкия патриаршистки митрополит, титуляр на малката по територия и население Лютицка епархия, но и в средище на фанариотски дух, в ръководен и координиращ център на безогледната елинизаторска пропаганда и практика. Всички митрополити са характеризирани от съвременниците им като „грозни типове“⁸¹. Последният гръцки митрополит Никодим Лютички е и най-големият българомразец в епархията, въпреки че родителите му са родени в стария български град Копривщица⁸². Най-дребните му провинения са неговата постоянна сънливост и лентяйство. Заедно с кмета на Ивайловград Апостол Богданоолу той е един от тайните инспиратори на кървавия изстребителен поход срещу българщината и разорението на българските села в околията през есента на 1913 г. Когато през октомври с.г. Никодим Лютички е арестуван от българските власти, в митрополитското му седалище е открит и иззет цял товар пушки⁸³.

В едно поверително писмо от 21.III.1905 г. на екзарх Йосиф I до министър-председателя ген. Рачо Петров е обрисувано трагичното положение в европейските вилаети, където преследванията на всичко българско навлизат в най-опасната си фаза. Екзархът съобщава, че сега се касае „до посягане на самото съществуване на българския елемент в империята. Започва се кървава драма на едно явно българоизстребление, пред което трябва да се замислят всички ръководители на народните съдбини.“⁸⁴ Екзархията повежда борба на първо време поне да бъде възстановено статуквото в църковнонационалното движение и просветно-училищното дело преди въстанието. Тя настоява да продължат народолюбивата си дейност отстранените от турските власти български свещеници и учители. В Ивайловградска околия на гонения са подложени свещеникът Димитър Златанов в с. Горноселци и учителите Руси Славилев в същото село, Петър Милков — в с. Долно Луково, Иван Ангелов — в с. Попско, Никола Лулчев — в с. Сив кладенец, и Апостол Ботушаров — в с. Горно Луково⁸⁵. Специално на посочените учители е забранено от турските власти да упражняват професията заради участието им в българското национално-революционно движение.

В Ивайловградския край след Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. са закрити всичките 5 училища⁸⁶. В този период са осъдени и затворени архиерейският наместник Стамбол Д. Вълков, свещениците йеромонах Вартоломей, Кръстьо Д. Вълков и Иван Бонев, учителите Спас Добрев, Руси и Димитър Стамболови; преследвани от турските власти са свещеник Димитър Златанов и учителите Руси Славилев, Петър Милков, Иван Ангелов, Никола Лулчев и Апостол Ботушаров⁸⁷. Както се вижда, и извън дейността на въдворяваните в турските затвори български свещеници и учители революционери Високата порта оказва услуги на Гръцката патриаршия в името на общата българофобска политика. В пълен ход е старият римски принцип „Разделяй и владей“, за да не се стигне до нежеланата ускорена дезинтеграция на Османската империя. Съгласуваните действия на турците и гърците в Ивайловградска околия довеждат до извършването на масови арести. Без да са налице доказателства за революционни прояви, по доноси на гръцкото духовенство са арестувани десетки българи и Ивайловградският затвор се препълва със затворници⁸⁸.

Независимо от тези удари върху интелигентните сили в ивайловградския край, през 1905 г. тук функционират 6 основни училища с 5 учители⁸⁹. В същото време обаче не престават преследванията срещу някои учители. При младотурския режим българското образователно дело в Тракия и Родопите бележи известен стабилитет. Това е следствие от дейността, организацията и традициите, създадени от управляващите Одринската българска митрополия епископ Синесий Стобийски (два пъти — б.а.), епископ Евстатий, архимандритите Софроний и Кирил, вилаетските училищни инспектори Иван Попантонов, титулуван „и.д. протосингел“, и Георги Фотев, българските архиерейски наместници и главните учители по места. Много скоро обаче турското правителство отклонява въпроса за субсидирането на немюсюлманските училища⁹⁰.

Турската власт съзнателно и целенасочено създава пречки, които водят до дестабилизирането и разстройването на българското просветно дело, особено в района на Одринската митрополия. По заповед от столицата Цариград Одринският валия Ариф паша дава предписание на управляващия Одринската митрополия да уволни веднага от длъжност 9 български учители, защото някога са осъдени за противодържавна дейност. Между тях е и учителят революционер Атанас Калбурджиев от с. Сив кладенец, Ивайловградско, член на бившия революционен комитет в родното си село⁹¹.

В един свой таен доклад до българския екзарх Йосиф I секретарят на търговското агентство в Одрин Е. Данаилов смята за неправилно преместването на учителя Никола Лулчев в с. Гьокчебунар (дн. с. Сив кладенец), Ивайловградско. Учителят е роден в гр. Одрин, женен, с две деца и характеризирен като „извънредно предан на учителската си професия от 8—10 години, общителен и верен патриот“. Ориентиран добре в обстановката и като знае отношението на турската власт към него, Никола Лулчев, който е бил член на ВМОРО, заявява на екзархийския вилаетски училищен инспектор Георги Фотев: „Изпратете ме за учител където и да било във вилаета, готов съм да отида и в най-затънтеното село, но само в Гьокчебунар не ме пращайте; защото в тоя район турските власти добре ме знаят и няма да ме оставят да учителствувам, ще ме изгонят.“ Н. Лулчев три пъти е изгонван от това село и накрая му е заявено, че нямат доверие в него. Според Е. Данаилов въпросното неудачно преместване се дължи на „ината и служебното нехайство“ на вилаетския училищен инспектор Г. Фотев, който безкритично и неуместно е подкрепян от управляващия Одринската българска епархия архимандрит Методий⁹². Твърдоглавието на инспектора с нищо не е оправдано — той би трябвало много добре да знае нетърпимостта на турските власти и гръцкото духовенство към учителя патриот и революционер.

Проблем пред българското образователно дело е и задържането на учениците до края на учебната година — главно поради участието им в земеделския труд на своите родители. Освен това повечето от българските учители завършват Одринската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“, или само някои приключват образованието си във висши учебни училища. Малко са случаите като в с. Покрован, Ивайловградско, когато до 1913 г. от 11 свещеници, които са и учители, 7 имат висше богословско образование — архимандрит Софроний Попов, отец Петър Марков, архимандрит Христофор Кондов, отец Иван Бонев, отец Хрисанти Рибаров и др.⁹³ Независимо от неравнопоставеността в образованието, през този период ивайловградските учители са не само просветители с Отец-Паисиевски дух, но и активни участници в местните революционни комитети, организирани членове на ВМОРО, апостоли на българската национална идея, високопросветени български националисти.

Ето защо и така възможно най-актуално звучат думите на Яне Сандански: „Сега е време за училища. Училище във всяко селище.“⁹⁴ Така към 1912 г. само в Западна (Беломорска) Тракия има повече от

100 български училища, между които няколко класни, и известен брой забавачници за българчетата от предучилищна възраст⁹⁵.

Особено важна роля в движението за светско образование и новобългарска просвета играе Одринската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ като светилище на българската национална свая и духовен център на българщината. Нейното ярко съществуване дава силно отражение и върху възрожденските процеси в Ивайловградска околия. Учителският кадър е с висока научна, методическа и професионална подготовка, отлично съзнава своята отговорна народоползена мисия. От списъка на учителите в гимназията, изпратен от управителя Димитър Мирчев до българския екзарх Йосиф I, под номер 116 от 4.XI.1910 г., узнаваме, че през учебната 1910—1911 г. тук учителства 39-годишният просветен деец Иван Грудев, роден в с. Долно Луково, Ивайловградска околия. Същият е завършил педагогически курс в Солун през учебната 1894—1895 г. и два семестра по педагогика и философия във Висшето училище в София (дн. СУ „Св. Климент Охридски“ — б.а.) през уч. 1897—1898 г.⁹⁶ Следва и в Загребския университет⁹⁷. Охарактеризиран е от управителя (директора) на гимназията Д. Мирчев като „добър методик“⁹⁸.

В многогодишната си история Одринската гимназия „Д-р Петър Берон“ осигурява отлично подготвени народни учители, които по места с активната си просветна и революционна дейност стават организатори и ръководители на борбата за църковна, културна и политическа независимост. Сред тях са и будните млади българи от Ивайловградския край, които естествено се налагат като водачи на националното движение на местното българско население. В изпратените от управителя (директора) на гимназията Васил Йорданов статистически сведения до Българската екзархия в Цариград, както и в годишния отчет, под номер 479 от 26.VII.1909 г., се съдържат важни данни за обучаваните младежи от Ивайловградско. Това са 10 гимназисти, които по населени места се разпределят така: от с. Сив кладенец — 4, от с. Долно Луково — 3, от с. Гугутка — 2, от с. Горноселци — 1. Разпределението по класове е следното: I — 3, II — 3, V — 1, VI — 2, VII — 1⁹⁹.

Ето и кратки данни за някои от възпитаниците на Одринската гимназия „Д-р Петър Берон“, чиято дейност е свързана с Ивайловградска околия:

1. Димитър Георгиев Касабов. Роден през 1887 г. в с. Драбишна, Ивайловградско. Първоначално образование получава в родното си

село. Под ръководството на архиерейския наместник Стамбол Д. Вълков църковно-училищното настоятелство му издейства стипендия от Одринската българска митрополия, за да учи в мъжката гимназия „Д-р Петър Берон“. През една от ваканциите става член на драбишенския революционен комитет¹⁰⁰. Възпитаник на VII реален випуск през учебната 1904—1905 г. Първоначален учител. Учителства в с. Горно Луково, Ивайловградско, и гр. Яна, Бунархисарско. Активен участник в тракийското националноосвободително движение. Убит от гъркоман на 10/23.III.1909 г. в с. Коюндере, Лозенградска околия, където е български екзархийски учител¹⁰¹.

2. Никола Димитров Кайряков. Роден на 21. V.1889 г. в с. Гугутка, Ивайловградско. Възпитаник на XI реален випуск през учебната 1908—1909 г. Учител и чиновник¹⁰². Няколко години е и околийски управител на Ивайловградска околия.

3. Никола Славов. Роден в с. Попско, Ивайловградско. Възпитаник на II педагогически випуск. Първоначален учител в околията, секретар на Ивайловградската община през 1913—1914 г.¹⁰³

4. Димитър Димов Джелебов. Роден на 19.X.1884 г. в с. Каяджик, Софлийско. Възпитаник на V реален випуск през учебната 1905—1906 г. Първоначален учител в Софлийска и Ивайловградска околия. Още като ученик в Одринската гимназия става член на ВМОРО¹⁰⁴.

5. Руси Иванов Славилев. Роден в с. Малък Дервент, Софлийска околия. Възпитаник на V реален випуск през учебната 1902—1903 г. Учител, кмет на Ивайловград и търговец¹⁰⁵.

6. Георги Грозев. Роден в с. Сив кладенец, Ивайловградско. Възпитаник на XII реален випуск през учебната 1909—1910 г. Учител и чиновник¹⁰⁶.

7. Петко Георгиев Акалански. Роден в с. Сив кладенец, Ивайловградска околия. Възпитаник на XIII реален випуск през учебната 1910—1911 г. Учител, финансов чиновник и публицист¹⁰⁷.

8. Иван Ангелов Кискинов. Роден в с. Горноселци, Ивайловградска околия. Възпитаник на IV реален випуск през учебната 1901—1902 г. Първоначален учител¹⁰⁸. Местен деец на ВМОРО, преследван от турските власти.

9. Руси Стамболов Димитров-Вълков. Роден на 20.X.1876 г. в с. Драбишна, Ивайловградска околия. Той е средният син на българския архиерейски наместник Стамбол Д. Вълков — първият апостол на българщината в Източните Родопи. През 1899 г. завършва Одринската гимназия „Д-р Петър Берон“, където участва в работата на

младежките революционни и социалистически кръжоци, става член на ВМОРО. Като учител и деец на Вътрешната организация създава първите революционни групи в селата Драбишна и Сив кладенец, Ивайловградско¹⁰⁹. При разкриване мрежата на ВМОРО в Източните Родопи през 1902 г. заедно с баща си Стамбол Д. Вълков е осъден на 101 г. затвор за антиимперска дейност. Лежи в Одринския затвор и заболява от туберкулоза. Участва във II Балканска война 1913 г. на фронта в Македония. Умира на 13.V.1929 г. в Лъджанския манастир „Св. Св. Константин и Елена“¹¹⁰.

10. Димитър Стамболов Димитров-Вълков. Той е най-големият син на източнородопския апостол Стамбол Д. Вълков. Роден е на 15.VIII.1868 г. в с. Драбишна, Ивайловградско. Получава първоначално образование в родното си село. Завършва Серското педагогическо училище и там става организиран член на ВМОРО още като ученик. Тогава получава и изпълнява първите си организационни задачи, които са му възложени от неговия учител Стефан Константинов — ръководител на Серския окръжен комитет, например в с. Просяник, Серска околия¹¹¹. Като учител участва в революционния комитет, основан от баща му в с. Драбишна, създава комитети в българските села на Ивайловградско, където учителства, отговаря за нелегалната поща на ВМОРО. Разкрит от турците през 1902 г., е осъден на 8 години затвор и започва да излежава присъдата си в гр. Бурса, Мала Азия. Успява да избяга и през Балканската война е четник в четата на родопския войвода Пейо Шишманов. След войните и последвалите национални катастрофи става инициатор на модерното и масово лозарство и бубарство в Ивайловградска околия, написва и някои от първите популярни книги за производството на пашкули. Умира в София на 27.IV.1964 г.¹¹²

На младежите от Ивайловградска околия, които завършват Одринската гимназия „Д-р Петър Берон“, близки наставници в областта на знанието, революционните идеи и действеното родолюбие са гимназиалните учители и възпитатели: основателят на Одринския окръжен революционен комитет (ООРК) Христо Попкоцев, първите ръководни дейци на ВМОРО и ООРК в Тракия Лазар Димитров, Спас Мартинов, Велко Думев—Кадров, Владимир Бояджиев, Владимир Йотов, Панайот Манов, Яким Игнатов, Васил Шанов, Климент Шапкарров—Август, Петър Васков—Новак (също председател на ООРК, убит през 1907 г. в с. Лъджакьой, Дедеагачко — б.а.) и др.¹¹³ Бидейки истински патриоти и революционни демократи, одрински-

те български учители придават на своята културно-просветна дейност тенденциозно подчертан революционен характер, особено от 1895 г., когато учителят Христо Попкоцев основава ООРК и става пръв негов председател, а секретар — Антон Арnaudов, учител в българското първоначално училище в кв. „Каика“¹¹⁴.

Трябва да отбележим и това, че юношите от Ивайловградска околия, учещи в Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“, се намират под силното влияние на революционните идеи. Още през учебната 1895—1896 г. ученици с помощта на учителя Христо Попкоцев създават революционен кръжок. Година след това кръжокът преустановява временно своята дейност, но през учебната 1900—1901 г. гимназистите учредяват нов, като чрез учителя по турски език Васил Шанов (учител и в Ивайловград, по-късно известен наш турколог — б.а.) е установена връзка с ръководството на ООРК¹¹⁵.

Завършилите Одринската гимназия младежи от Ивайловградско се превръщат в пълномощници на българската просвета и революция. Те поставят началото на създадената местна патриотична интелигенция, имаща за изпълнение най-висшата народополезна мисия — да служи предано, последователно и всеотдайно на българското население в Ивайловградска околия. Завръщайки се по родните си места, младите ентузиазирани родолюбци стават апостоли на българското националноосвободително движение и функционери на ВМОРО. Те продължават във времето идеите и възжеланията, получени в Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ — това истинско средище на българщината в Одринска Тракия и Източните Родопи.

В Ивайловградския край големи заслуги за развитието на просветното дело и националноосвободителната революция имат учителите Димитър и Руси Стамболови от с. Драбишна, Спас Добрев от Свиленград¹¹⁶, Иван А. Кискинов от с. Горноселци, Атанас Калбурджиев от с. Сив кладенец, Никола Лулчев от Одрин и др. Доайен сред тях е Никола Лулчев, който заема достойно място в просветното и революционното движение в Одринска Тракия и Източните Родопи. Роден е в гр. Одрин и завършва тукашната българска мъжка гимназия. Като учител в с. Драбишна заедно със семейство Стамболови е един от водачите на църковнонационалното движение за присъединяване на селото към Българската екзархия. По-сетне учителства в Дедеагач и от 1901 г. е секретар на Дедеагачкия околийски револю-

ционен комитет. През 1920 г. е учител в началното училище. Към края на 20-те години вече е пенсионер и се премества в Кърджали, а през 1935 г. отива да живее при сина си в София, където почива¹¹⁷. По времето, когато архимандрит Софроний е управляващ Одринската българска епархия, Никола Лулчев се ползва с неговото благоразположение като деен участник в борбата срещу денационализацията на българите, провеждана от турските административни и гръцките духовни власти¹¹⁸. След войните Софроний става Великотърновски митрополит.

Големи заслуги за просветното дело има и екзархийският училищен инспектор на българските училища в Одринския вилает Георги Фотев, роден в Свиленград. Той работи още като директор на Серското педагогическо училище и като учител в Одринското езическо педагогическо училище „Я. Касъров“¹¹⁹. Известно време Георги Фотев е привлечен и в ООРК. Той обаче е принуден да напусне комитета поради служебното си положение в Одринската митрополия. Добре се знае, че поначало Екзархията не подкрепя революционното движение с оглед на дълготрайната си еволюционна стратегия и утвърдените тактически цели и задачи за консолидация и тотална етноинтеграция на българското население¹²⁰.

През 1907 г. в с. Драбишна — ръководният център на националноосвободителните борби в цялата Източнородопска област, за учителка е назначена София Бончева от гр. Димотика, която замества осъдения от турските власти учител революционер Спас Добрев, представител на ООРК за Ивайловградския край. След нея учителстват София Малеева и Христо Бахаров¹²¹. Така училището отново поема ролята си на водеща българска образователна институция, на школа по родознание и родолюбие. Същото това се отнася и до всички други училища в българските села на Ивайловградско.

Затягането на репресивния младотурски режим след еуфсрията от юли 1908 г., постепенното ограничаване на политическите и другите свободи в Османската империя карат и българите от Ивайловградския край да подновят борбите си за пълна църковна и културно-просветна автономия. При едно от своите посещения на с. Драбишна по служебни дела на 14.II.1909 г. екзархийският вилаетски училищен инспектор Георги Фотев се среща с тукашните църковни и училищни настоятели. Преди всичко е поставен въпросът за ползването на местната църква, която е построена със средствата, доброволният труд и възрожденския ентузиазъм на драбишенските бълга-

ри, но се ползва за религиозните треби и на екзархистите, и на патриаршистите (гъркоманите). Понеже гъркоманите разчитат на очакваната и твърда подкрепа на турците и гърците в Ивайловград, Георги Фотев предлага прилагания в Македония компромисен вариант — църквата да се ползва през седмица от екзархистите и патриаршистите по определен график, за да не се създава изкуствено напрежение и не се придизвиква нежеланата интервенция на турските власти¹²².

Посочената от Г. Фотев гъвкава тактика дава положителни резултати, защото дотогава отец Кръстьо Д. Вълков многократно е малтретиран от турските власти, гръцкото духовенство и гъркоманите, лежал е в Свиленградския и Одринския затвор. До двете Балкански войни 1912—1913 г. той е екзархийски енорийски свещеник в селата Драбишна, Сив кладенец и Горноселци, а синът му Иван Кр. Димитров е български учител в селата Попско и Новата махала¹²³.

Непосредствен инициатор на атаките срещу българските възрожденци в с. Драбишна е патриаршистският свещеник и гъркоман поп Димитър Вълчанов. След прилагането на препоръчаната от вилаетския инспектор Г. Фотев тактика на постоянен тормоз са освободени не само архиерейският наместник Стамбол Д. Вълков и енорийският свещеник Кръстьо Д. Вълков, а и Никола Д. Делиоланов, Панайот Ив. Арабаджиев, Руси Димитров, Димитър Г. Богданов, Стамбол Ставрев, Панайот Ат. Хорозов и др.¹²⁴

Под знамето на Екзархията българите от Ивайловградския край със своите действия и с достоен за уважение стоицизъм през периода 1840—1912 г. заявяват националната си принадлежност, съумяват да неутрализират гръцките опити за денационализация и асимиляция на българското народностно пространство в тази част на Източните Родопи, придобиват масово революционно съзнание по линията на ВМОРО. През 1912 г. войната на Балканите става вече неизбежна и се явява логична безалтернативна развръзка във времето на променените реалности.

БЕЛЕЖКИ

¹ Чанков, Д. Националноосвободителни борби в Ивайловградския край 1840—1908 г. Пловдив, 2000, с. 5.

² Гинев, Р. Ивайловград и покрайнината. С., 1969, с. 18; Чанков, Д. Първите училища в Ивайловградския край. Нов живот, № 96, 11 авг. 1979 г.

³ Гинев, Р. Цит. съч., с. 5, 29—30.

⁴ Минтов, отец Атанас, енорийски свещеник в с. Покрован, Ивайловградско. Бележки (ръкопис), с. 403.

⁵ Вичев, Г., Ив. Георгиев. Книга за село Покрован. Машинопис (непубликувана), с. 36.

⁶ Крил, патриарх Български. Принос към униатството в Македония след Освободителната война (1879—1895). С., 1968, с. 307.

⁷ Елдаров, Св. Униатството в съдбата на България. С., 1914, с. 122.

⁸ Тодев, Ил. Българското национално движение в Тракия 1800—1878. С., 1994, с. 224.

⁹ Елдаров, Св. Цит. съч., с. 122.

¹⁰ Вичев, Г., Ив. Георгиев. Цит. съч., с. 45.

¹¹ Пак там, с. 48.

¹² Чанков, Д. Църковните борби в Ивайловградско. — Нов живот, № 77, 28 юни 1979 г.

¹³ Спомени на Лазар Димитров. — В: Борбите в Македония и Одринско 1878—1912. С., 1982, с. 135.

¹⁴ Стоянов, свещ. Иван. Зверствата в Ортакьойско. — Илюстрация Светлина. С., 1914, 7, с. 14.

¹⁵ Караманджук, Хр. Западнотракийските българи. Кн. 1. С., 1934, с. 294.

¹⁶ Данаилов, Л., Ст. Нойков. Националноосвободителното движение в Тракия 1877—1903 г. С., 1971, с. 52.

¹⁷ Караманджук, Хр. Цит. съч., с. 294.

¹⁸ Чанков, Д. Църковните борби в Ивайловградско. — Нов живот, № 77, 28 юни 1979 г.

¹⁹ Д-р Петър Берон и Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“. С., 1958, с. 109.

²⁰ ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 125, л. 82—85.

²¹ Шишманов, Д. Зад Високата порта. С., 1994, с. 42.

²² Пак там.

²³ Снегаров, Ив. Българската екзархия. С., 1969, с. 27.

²⁴ Пак там, с. 29.

²⁵ Пак там, 33—35.

²⁶ Чанков, Д. Първите училища в Ивайловградско. — Нов живот, № 96, 11 авг. 1979 г.

²⁷ Пак там.

²⁸ Пак там.

²⁹ Стефанов, Ив. Развитие на просветното дело в Източните Родопи от Възраждането до 9.IX.1944 г. — ИМЮБ, VI, Пловдив, 1980, с. 208.

- ³⁰ Чанков, Д. Първите училища в Ивайловградско. — Нов живот, № 96, 11 авг. 1979 г.
- ³¹ Стефанов, Ив. Просветното дело в Източните Родопи от Възраждането до 1944 година. Кърджали, 1994, с. 15.
- ³² Пак там, с. 15.
- ³³ ОДА—Кърджали, ф. 226, оп. 1, а.е. 7, л.1.
- ³⁴ Стефанов, Ив. Цит. съч., с. 15.
- ³⁵ Примовски, Ан. Бит и култура на родопските българи. Т. 1. С., 1973, 236—238.
- ³⁶ История на България. Т. 1, с. 500.
- ³⁷ Данаилов, Л., Ст. Нойков. Цит. съч., 113—114.
- ³⁸ Спиров, Н. Преображенското въстание. С., 1965, с. 71.
- ³⁹ Пак там, с. 71.
- ⁴⁰ Пак там, с. 86.
- ⁴¹ Караманджук, Хр. Цит. съч., 252—254.
- ⁴² Пак там, 252—254.
- ⁴³ Приноси към историята на македоно-одринското революционно движение в Тракия. Кн. VIII, с. 22, 132.
- ⁴⁴ Караманджук, Хр. Цит. съч., с. 298.
- ⁴⁵ Чанков, Д. Революционното движение в Ивайловградско през 1896—1908 г. — Нов живот, № 17, 9 февр. 1980 г.
- ⁴⁶ Приноси към историята на..., VIII, с. 26.
- ⁴⁷ Разбойников, Ан., Сп. Разбойников. Миналото на Свиленград. История на града до 1913 година. С., 1990, с. 260.
- ⁴⁸ Караманджук, Хр. Цит. съч., с. 294.
- ⁴⁹ Пак там, с. 297.
- ⁵⁰ Приноси към историята..., V, с. 167.
- ⁵¹ Примовски, Ан. Цит. съч., 244—246.
- ⁵² Преображенското въстание. С., 1955, с. 90.
- ⁵³ Макдермот, М. Свобода или смърт. Биография на Гоце Делчев. С., 1979, 243—244.
- ⁵⁴ Караманджук, Хр. Цит. съч., с. 267.
- ⁵⁵ Пак там, 268—270.
- ⁵⁶ Пак там, с. 228.
- ⁵⁷ Пак там, 269—270.
- ⁵⁸ Данаилов, Л., Ст. Нойков. Цит. съч., с. 233.
- ⁵⁹ Пак там, 103—105.
- ⁶⁰ Караманджук, Хр. Родопа през Илинденско-Преображенското въстание. С., 1986, 91—92.
- ⁶¹ Илинденско-Преображенското въстание, с. 25.
- ⁶² Преображенското въстание, 54—59.
- ⁶³ Орманджиев, Ив. 30 години от въстанието на българите в Тракия. Преображение. С., 1933, с. 20.
- ⁶⁴ Илинденско-Преображенското въстание, с. 87.
- ⁶⁵ Данаилов, Л., Ст. Нойков. Цит. съч., 308—366.
- ⁶⁶ Пак там, с. 379.

- ⁶⁷ Вичев, Г., Ив. Георгиев. Цит. съч., с. 61.
- ⁶⁸ Пак там, 65—66.
- ⁶⁹ Пак там, 66—67.
- ⁷⁰ Пак там, с. 70.
- ⁷¹ Елджеров, Св. Униатството в съдбата на България. С., 1994, 68—69.
- ⁷² Елджеров, Св. Българското униатство в Македония и Тракия. — В: Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи 1877—1944. Т. 3. С., 1994, с. 124.
- ⁷³ Елджеров, Св. Униатството в съдбата на България, с. 124.
- ⁷⁴ Вичев, Г., Ив. Георгиев. Цит. съч., с. 51.
- ⁷⁵ Елджеров, Св. Цит. съч., с. 124.
- ⁷⁶ Спиров, Н. Цит. съч., с. 248.
- ⁷⁷ Лъджакъй. С., 1972, с. 25.
- ⁷⁸ Пак там, с. 28.
- ⁷⁹ Приноси към историята на..., VIII, с. 26.
- ⁸⁰ Попгеоргиев, К. Из революционното минало на селата Аврег и Черничево. — Нов живот, № 140, 22 ноем. 1980 г.
- ⁸¹ Стоянов, свещ. Ив. Цит. съч., с. 14.
- ⁸² Пак там, с. 14.
- ⁸³ Пак там.
- ⁸⁴ Георгиев, В., С. Трифонов. Екзарх български Йосиф I. Писма и документи. С., 1994, с. 221.
- ⁸⁵ Пак там, с. 275, 278.
- ⁸⁶ Божинов, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878—1913. С., 1982, с. 217.
- ⁸⁷ Караманджук, Хр. Цит. съч., 91—92; Вичев, Г., Ив. Георгиев. Цит. съч., с. 50; Георгиев, В., С. Трифонов. Цит. съч., 275—278.
- ⁸⁸ Божинов, В. Цит. съч., с. 259.
- ⁸⁹ Пак там, с. 260.
- ⁹⁰ Пак там, с. 298.
- ⁹¹ Пак там, с. 300.
- ⁹² ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 176, л. 69.
- ⁹³ Вичев, Г., Ив. Георгиев. Цит. съч., с. 56.
- ⁹⁴ Константинов, Хр. Старица (Яне Сабдански). С., 1939, 31—33.
- ⁹⁵ Попаианов, Г. Народностният лик на Западна Тракия. Бургас, 1942, с. 95.
- ⁹⁶ Д-р Петър Берон и Одринската..., 502—203.
- ⁹⁷ Чанков, Д. 70 години българско училище в Ивайловград. Кърджали, 1984, с. 7.
- ⁹⁸ ЦДИА, ф. 246, оп. 1, а.е. 433, Одрин, 16 юни 1911 г. Поверителен доклад за учебно-възпитателната дейност на учителите в Одринската българска мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ през 1910—1911 г. от управителя Д. Мирчев до Екзарха, л. 10—17.
- ⁹⁹ Д-р Петър Берон и Одринската ..., с. 498.
- ¹⁰⁰ Даничев, Н. Албум на с. Драбишна, с. 21.
- ¹⁰¹ Д-р Петър Берон и Одринската ..., с. 491, 569.
- ¹⁰² Пак там, с. 571.

- ¹⁰³ Пак там, с. 568.
¹⁰⁴ Пак там, с. 570.
¹⁰⁵ Пак там, с. 569.
¹⁰⁶ Пак там, с. 571.
¹⁰⁷ Пак там.
¹⁰⁸ Пак там, с. 569.
¹⁰⁹ К а р а м а н д ж у к о в, Хр. Цит. съч., с. 298.
¹¹⁰ Д а н ч е в, Н. Албум на с. Драбишна, с. 8.
¹¹¹ НБКМ—БИА, ф. 641, а.е. 13, л. 484.
¹¹² Д а н ч е в, Н. Албум на с. Драбишна, с. 8.
¹¹³ Д-р Петър Берон и Одринската ..., с. 120; Приноси към историята на ..., VIII, с. 17.
¹¹⁴ Пак там.
¹¹⁵ Д-р Петър Берон и Одринската ..., с. 121.
¹¹⁶ К а р а м а н д ж у к о в, Хр. Цит. съч., с. 282, 302.
¹¹⁷ Ч а н к о в, Д. Цит. съч., с. 15.
¹¹⁸ Д а н ч е в, Н. Албум на с. Драбишна, с. 29.
¹¹⁹ Д-р Петър Берон и Одринската ..., с. 481.
¹²⁰ Пак там, с. 17.
¹²¹ Записки на свещ. Кръстьо Д. Вълков ..., с. 5.
¹²² Пак там, с. 5.
¹²³ Пак там, 4—6.
¹²⁴ Пак там, с. 5.

БЪЛГАРО-ТУРСКАТА ВЪТРЕШНА ТРАКИЙСКА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ (БТВТРО) И ЧЕТНИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ

ЕМИЛИЯ-БОРЯНА СЛАВКОВА

Разгромът на гърците в гръцко-турската война в Мала Азия (1921—1922) през 1922 г. поражда големи надежди за справедливо решение на Тракийския въпрос в средите на тракийските бежанци в България и сред местното българско и турско население във вътрешността на Тракия. Тези очаквания се засилват, след като става ясно, че в Лозана ще бъде свикана международна конференция, която има за цел да търси мирно решение и за споровете между Турция и Гърция. При тази обстановка, в която протежето на западноевропейските сили и специално на Англия на Балканите — Гърция, преживява голяма национална катастрофа, решаващо значение придобиват българо-турските отношения. Активно сътрудничество между българи и турци за запазване на Западна Тракия от гръцка окупация започва още през 1920 г., когато на Химитлийския конгрес на 25 май е избрано временно правителство на областта в състав от 7 души турци и 3-ма българи. През цялото време до гръцкия разгром през 1922 г. срещу гръцката окупация на Западна Тракия се образуват и действат и български, и турски, и смесени българо-турски въоръжени чети.

Още на 10 септември 1922 г. проф. Димитър Михалчев, председател тогава на Тракийската организация в България, се среща в София с Ахмет Ръза, председател на Турския сенат и един от изтъкнатите ръководители на младотурците, който пътува за Париж. Тур-

ският представител много категорично заявява, че Източна Тракия с Одрин и граница по река Марица трябва да остане в пределите на турската държава. Турската страна допуска автономия само за Западна Тракия. Ахмет Ръза подчертава обаче, че ако България подкрепи Турция, тя ще може да осигури своя излаз на Бяло (Егейско) море. Михалчев е недоволен от разговорите. Той смята, че излазът през Западна Тракия може да удовлетвори българската държава, но не и многобройната тракийска емиграция, която настоява за автономия за цяла Тракия¹.

След извоюваната над Гърция победа турците са укрепили позициите си и нямат желание да правят никакви отстъпки, които да поставят под съмнение техния суверенитет в районите на изток от р. Марица. Следователно, създамата се обстановка налага да се търси решение, което да подтикне българи и турци към общи действия срещу Гърция в Западна Тракия.

Такова решение е намерено в преговорите между водачите на западнотракийското българско и турско население. В началото на ноември 1922 г. в с. Казаклъ (Казак), Кърджалийско, се провежда съвещание между българските и турските ръководители на въоръжената борба в Тракия. Присъстват Таню Николов, Димо Николов, Коста Ненчев, Пею Поптрендафилов и много други войводи. От турска страна участват полк. Рифат бей, доверено лице на Ататюрк, Фуат бей, водач на западнотракийските турци, и други дейци на турската тракийска революционна организация. Има представители и на българските военни и административни власти². Тук се взима решение за създаване на Вътрешна българо-турска тракийска революционна организация. Избран е и централен комитет, в който от страна на българите влиза Таню Николов, а Фуат бей и Кемал бей са определени за турски представители. Председателството е възложено на Таню Николов, а секретар става Пею Поптрендафилов, заменен по-късно с Коста Митев. Генералното управление и ръководството на българо-турските въоръжени чети се възлага на Таню Николов, който е избран и за главен войвода. Между него и турската тракийска революционна организация се подписва протокол, в който се определят отношенията между двете страни. Всички присъстващи се заклеват пред главния войвода с целуване на пистолет и кама³.

Образуването на ЦК от български и турски дейци е качествено нов елемент в ръководството на въоръжената борба — ликвидирани са различните центрове, които внасят елементи на разделение. Вой-

водската институция, която обикновено играе решаваща роля в четническото движение, се подчинява на едно общо политическо ръководство⁴.

На съвещанието се изработват Устав и Правилник на Българо-турската ВТРО. Определят се целите на организацията и средствата за тяхното постигане. Още в чл. 1 на Устава се посочва, че ВТРО се стреми да обедини всички потиснати и недоволни елементи в пределите на Тракия „без разлика на народност, за извоюване на пълна политическа независимост“. Организацията се обявява против „всякакви стремежи за дележ и завоюване на Тракия от която и да било държава“⁵. Подчертава се, че организацията ще се бори за премахване на „националните разпри и патриотарски пропаганди, които разделят населението в борбата му против натрапения гръцки окупационен мандат, стремящ се да се превърне в действително гръцко владичество“⁶. ВТРО разчита главно на въоръжената борба и работи за подготовката на „повсеместно въоръжено въстаническо движение“⁷.

Обявената цел на организацията — пълна политическа автономия — е тактически лозунг. Това е компромис, постигнат поради остратата необходимост от съвместни действия на българското и турското население в Тракия за отстояване правата им срещу гръцката агресия. От страна на кемалисткото ръководство на Турция съюзът с българските революционери е използван прагматично и с тактически цели — докато то затвърди властта си в Мала Азия. Освен това за него е било необходимо, за да се справи с гръцката интервенция, да се задържи колкото е възможно повече гръцка войска в Западна Тракия.

Организационната структура на ВТРО възприема основното от опита на ВМОРО — образуват се комитети, които са селски, градски, районни и околийски. Селските и градските се подчиняват на районните, а последните заедно с подведомствените си — на околийските. В устава не е предвидено създаването на окръжни комитети, явно поради ограничения район на действие на ВТРО. ЦК се състои от трима равно отговорни боеви членове и един секретар, които се избират на конгрес. Пред външния свят организацията се представя да се представлява от упълномощени от ЦК делегати⁸.

Боевата сила на ВТРО са четите, начело на които се поставят опитни войводи — стари комити. Задачите и устройството на четническия институт се определят от специален правилник. ЦК устройва

по селата и градовете терористични групи от 5—8 души. Всяка група си има началник, който сам избира своите терористи, но с тяхното изрично съгласие. Терористите е трябвало да бъдат лица изпитани, смели и готови за саможертва.

Важно място в структурата на организацията заемат тайната полиция и тайната поща, които са подчинени на ЦК.

Особено място в структурата на военното ръководство заемат ръководителите на революционни групи. Това са обикновено хора с голям опит в партизанската война. Сред тях се открояват имената на Димо Николов и Димитър Маджаров.

Основнополагащо е органичното единство, което изпъква между организационните и идейните принципи на ВТРО и на бившата ВМОРО. Това са идеята за политическа автономия, а така също и организационната структура и тактика на ВТРО, познати от дългите години на борба за национално освобождение на българите от Македония и Одринска Тракия в края на XIX и началото на XX столетие. От преди десетки години четническата тактика е близка на тракийските българи. Тя е прилагана около половин век преди това от легендарния Капитан Петко войвода и по-късно — от ръководителите на революционната организация в Одринско като големите национални личности Лазар Маджаров, Георги Кондолов, Михаил Герджиков и мн.др. Българите от Тракия схващат дейността на ВТРО като „естествено продължение на националното движение на българите от преди Балканската война при запазване, както формите на борбата, така в значителна степен и на старото идейно наследство“⁹.

При определяне целите на ВТРО между българската и турската страна се очертават неминуеми противоречия. Явната и неприкрита цел на кемалистите е да възстановят пълния контрол на Турция върху Източна Тракия, което се осъществява с примирието с Гърция от Муданя. С последния акт Турция се настанява в Източна Тракия в момент (19.10.1922 г.)¹⁰, когато българо-турската организация съществува, а именно нейната програма предвижда автономия на цялостна Тракия. За решаване съдбата на Западна Тракия Кемал паша тогава предлага вместо автономна област плебисцит, а само месец и половина преди това България е направила официално искане Западна Тракия да получи автономия¹¹. Водачите на местното турско население от Западна Тракия задържат тактически българите за съюзник до окончателното решаване на Тракийския въпрос на Лозанската

конференция през 1923 г. По този начин се дава и известно удовлетворение както на многобройната българска бежанска маса от Източна Тракия, така и на правителството на БЗНС, което възприема идеята за автономия на Тракия като гаранция за излиза на България на Бяло (Егейско) море. Линията за автономия на Тракия на българските дейци представлява отстъпление от борбата, която води ВМОРО преди войните, но е наложена вследствие актуалните обстоятелства. Новата позиция на ВТРО се диктува от много драматичната промяна в положението на България и на обстановката в Македония. Важна роля играе и външнополитическата ориентация на правителството на Ал. Стамболийски, което смята, че е необходимо да се защитават онези български интереси, за запазването на които в този момент има все още никакви надежди. Автономията на Тракия се разглежда от дейците на ВТРО и от българското правителство, които действат солидарно, като временно решение. За тях автономията е преди всичко опит да се отклонят усилията на Гърция да превърне областта в своя постоянна държавна територия. Правителството на Ал. Стамболийски и ръководителите на ВТРО се стремят да запазят Западна Тракия от пълно обезбългаряване и да използват автономията като приемлива форма за изчакване на по-благоприятни времена, когато областта ще може да се върне отново в пределите на България.

Независимо че е замислена като вътрешна и за цяла Тракия, ВТРО се изгражда преди всичко като организация на западотракийските българи и турци. Бежанците в България, които населяват в компактни маси почти всички села и градове край южната българска граница¹², масово се включват в четите. Притокът на бежанци от Беломорието се засилва особено много след поражението на гръцката армия в Мала Азия. Прогонени от родните си огнища, без подслон и работа, бежанците се превръщат в много активен в социално и политическо отношение елемент. Те масово се включват в редовете на ВТРО, която се бори да ги върне там, откъдето са прогонени. Концентрирането на дейците на организацията става към южната граница, към Хасково, Кърджали, Крумовград (Кошукавак), което е и естествено, тъй като това са подстъпите към вътрешността на Тракия. Най-дейно участие във въоръжената борба взимат бежанците от Дедеагачките и Гюмюрджинските села: Дервент, Доганхисар, Домуздере, Еникьой, Сачанли, Манастир, Каледжидере, Хаджилар и др. В четите се включват и много турци от Западна Тракия и бежан-

ци от Източна Тракия, които бягат в България след поражението на войските на Таяр. Известен брой мюсюлмани идват от Македония и дори от Анадола. Срещат се и кюрди, някои от които са се сражавали само преди месеци в армията на Мустафа Кемал.

ВТРО не успява да си създаде солидна база във вътрешността на Тракия, защото в обезбългарените села и градове на Западна Тракия се настаняват десетки хиляди гръцки бежанци от Мала Азия и Източна Тракия¹³.

Набирането на четници, които не произхождат от Тракия, става с препоръки, обикновено от сигурни дейци, например от македонско-одринското опълчение¹⁴. Най-важно условие да бъдат приети в четите на БТВТРО е младежите да са изслужили военната си служба. Не рядко кадровите въпроси относно четниците са били решавани лично от главния войвода Таню Николов¹⁵.

Подборът на четниците е ставал по всички изисквания на медицинската наука, четниците е трябвало да бъдат здрави и издръжливи. Към шаба на организацията има лекар, д-р Исмаил Али, който извършва тази служба и се грижи за санитарното състояние и качеството на храната и който одобрява здравословното състояние на бойците¹⁶.

Движението на четниците и войводите в територията на България е ставало със специално разрешение, открит лист, в който са вписвани отличителните белези на приносителя¹⁷.

През ноември 1922 г. ръководителите на ВТРО внимателно проучват позициите на влиятелните политически фактори в България. Те търсят и намират подкрепа в правителството на БЗНС. Главният войвода Таню Николов прави обиколка из страната и провежда консултации с изтъкнати водачи на съюза. На 16 ноември той се среща на Ябълковската гара, Хасковско, с депутата Ангел Грозков, председател на Народното събрание, и води с него продължителен разговор, в който са били уточнени за организацията някои въпроси между българи и турци. Резултатът очевидно е бил положителен, защото Т. Николов изготвя подробен доклад за състоянието на организацията и за нейните нужди. Той получава обещание от Ал. Стамболийски, че ще бъде отпуснато оръжие и снаряжение „за всеки четник“¹⁸. Въпросът за осигуряване въоръжението на четите се потвърждава и в спомените на някои участници в организацията¹⁹. През тази своя обиколка войводата Таню Николов се среща в гр. Кърджали с турците и говори пред тях по общото положение на двата народа.

Заедно с това той изглажда неприязненото отношение на офицерите от армията към някои четници, като успява да ги убеди, че последните са хора, тръгнали да работят за националната кауза и че дълг на офицерите е да я подпомагат²⁰.

Ръководството на ВТРО поддържа връзка с административните началници в южните окръзи — Хасково, Смолян, Кърджали и Пловдив. Докато Таню Николов организира практическото сътрудничество с българските административни власти, в София пристига войводата Коста Митев. Той има за задача да проучи позициите на политическите партии в столицата. След като се завръща в Пловдив, Митев докладва, че „всички среди са за революционна акция в Тракия“²¹.

Ал. Стамболийски променя позицията си по проблема за въоръжената борба в Тракия поради гръцкото поражение и очерталото се българо-турско сътрудничество. Тракийският въпрос, който изглежда дотогава окончателно решен, е поставен отново за преразглеждане пред дипломатията на великите сили. Появява се възможност за изгласване на Гърция от Тракия и за ново прекрояване на държавните граници в областта. Турците държат на Източна Тракия, но дават ясно да се разбере, че ако България ги подкрепи, ще настояват за признаването на нейните интереси в Беломорието.

Ал. Стамболийски се стреми да прикрие връзките на официалните власти с четническото движение в Тракия. С цел да успокои дипломатите в София, той заявява в Народното събрание: „Никога и в никой случай правителството не е било във връзка с четниците и другите нелегални организации. Правителството се е борило и ще продължава да се бори с всички, които се опитват да създадат дразнения и търкане в отношенията ни с нашите съседи“²².

Към обстановката в Тракия и към ВТРО проявяват обясним интерес революционните дейци от Македония. През ноември 1922 г. почти цялото ръководство на ВМРО се събира в Пловдив и още с пристигането на Таню Николов там при него и при секретаря Пею Поптрендафилов се явяват Г. Занков и П. Ацев, членове на ЦК на Илинденската организация в България (от крилото на Иван Михайлов). Те преговарят продължително относно сътрудничество помежду им и обсъдат възможности за координиране действията на двете организации в Тракия и Македония²³. Но поради различни външни и вътрешни български фактори, както и поради проявен определен стремеж на македонските дейци за доминиране, до конкретни решения не се стига²⁴. Пристигането на Таню Николов в Пловдив произвежда

цяло раздвижване сред българите както от Македония, така и от Тракия. Всички са на становище, че моментът е „уместен за революционни акции в Тракия“. Не следва обаче да се смята, че е имало всенародно увличане, тъй като в програмата на организацията е залегнал принципът готвената революция да бъде извършена само от въоръжените чети. В същото време от София се завръща и войводата Коста Митев, който докладва на главния войвода, че и „във всички среди в София“ също намират за уместно провеждането на революционни акции в Тракия.

През целия ноември 1922 г. дейците на ВТРО развиват енергична организационна работа. Създават се пунктове по границата, набавят се парични средства, оръжие и други материали. Изграждат се околийски комитети в Хасково, Мустафа паша (Свиленград), Ортакьой (Ивайловград), Мастанли (Момчилград), Кърджали, Харманли и Пашмакли (Смолян), на които се поставя задачата да събират помощи за ВТРО. Главният войвода назначава началници на всички гранични пунктове, където се съсредоточават хора и се създават складове с оръжие и боеприпаси. Войводата Стоян Терзиев е назначен за главен пунктов началник на организацията в Мастанлийски (Момчилградски) окръг²⁵. На основните пунктове по границата са назначени началници съответно: Ортакьой (Ивайловград) — известният преобращенски войвода Яни Попов, Кошукавак (Крумовград) — Георги Ангелов, Кърджали — Вълчо Стоянчев, Дарьдере (Златоград) — Благо Василев, Стоил Георгиев, Чанко Златиев и Иван Русинов отговарят за селата, през които предимно става прехвърлянето в Тракия — Казаклъ (Казак), Гюлеркьой (Розино) и Кютюклю (Пъново). Изключително важни пунктове са Бекташларският, Момчилградска околия, и Акчааланският (Белополският), Ивайловградска околия. Те осигуряват храната облеклото и други материали, необходими за въоръжените отряди, грижат се за безпрепятственото преминаване на четите в Тракия и за тяхното посрещане след акция.

Действията на четите в Тракия са започнали много преди официалното образуване на Българо-турската ВТРО. Войводата Димитър Маджаров, който създава съпротивителна чета още около 1920 г., в началото на септември 1922 г. навлиза със смесена чета от около 30 души българи и 20 души турци в Беломорието, където броят на четниците надхвърля 100 души. Тук към четата се присъединяват преди всичко българи-дезертьори от гръцката армия. Тя се установява в

района на Дедеагач и към нея се присъединява отрядът на Карабек-кир, съставен от 50 души турци²⁶. Двете чети правят организационна обиколка из българските и турските села в Дедеагачко с цел да проучат настроенията сред местното население и да го призоват към въоръжена борба.

Активността на българо-турските чети нараства рязко през втората половина на 1922 г. и това е първата вълна от нападения, разтърсила гръцките окупационни власти. На 21 ноември няколко чети атакуват военни подразделения, складове при селата Шахин и Чепени, в резултат от което е разбита гръцка дружина и е пленено голямо количество оръжие. Въпреки това, поради допуснати тактически грешки, те претърпяват поражение и понасят големи загуби²⁷. Също тогава българо-турската чета от 75 души начело с Фуат бей извършва много успешно нападение над с. Чала Перди. В резултат е унищожена една гръцка рота с доста голям брой убити и загуби²⁸. В Централните Родопи е образуван голям отряд от 86 души под командването на Тодор Хвойнев, П. Чапкънов и кап. Андреев. Четите, които потеглят за Западна Тракия от Смолян също през втората половина на ноември 1922 г., преминават границата при с. Янушдере и след няколко дни прекъсват телефонните линии и нападат гръцкия гарнизон в Яссьорен. Четниците превземат селото и избиват и прогонват гръцките войници. Но след това четите са принудени да се оттеглят, претърпявайки при това и загуби, поради невъзможност да задържат селото, а и поради лютата зима и студ и свършването на хранителните припаси²⁹.

Въстанически групи нападат военен патрул при с. Мемково и убиват един офицер и трима войници. Разбито е едно притекло се на помощ на гръцките войници кавалерийско поделение³⁰. Други въоръжени чети атакуват на 23 и 24 ноември движещи се гръцки части близо до Еникьой, Дедеагачко. Край Фере се извършва и атентат на жп линията Дедеагач—Одрин³¹.

Почти по същото време в Пловдив се сформира революционна чета начело с войводата Г. Арнаудов. Тя заминава за Малко Търново, където се представя пред войводата Димо Янков. Под негово командване се образува отряд от близо 200 души, участвали в акцията по завземането на Лозенград. Българските четници биват принудени да се изтеглят към границата с пристигането на редовни армейски части на Турция³².

През октомври, ноември и декември на 1922 г. в Хасковски, Мастанлийски (Момчилградски) и Ахъчелебийски (Смолянски) окръг

усилено се образуват нови чети, разпределени в девет революционни групи. Начело на тези групи са авторитетни и опитни войводи като К. Ненчев, Д. Николов, К. Митев, Д. Маджаров, П. Чапкънов, Т. Хвойнев, А. Лазаров, Р. Андонов и С. Терзиев. В повечето случаи четите наброяват по 70—80 души; като например Първа революционна група на К. Ненчев — 80 души, група „Зора“ под командването на Д. Маджаров — около 80 души, групата „Луна“ в Смолянски окръг под командването на кап. Лазаров е по-малобройна — 26 четници³³. Според запазените ведомости на организацията става ясно, че броят на четите, командвани от войводи българи, е 13, а количеството на включените в тях четници — 392 души³⁴.

В редовете на ВТРО се сформират и действат 7 чети под командването на войводи турци като четите на Топал Кадир — 70 души, на Шевкет бей — 46 души, на Кара Бекир — 20 души, на Йомер Чавуш — 20 души, на Мустафа Чавуш — 20 души, на Топал Хасан — 14 души, на Хасуд бей — 12 души. А общият брой на турските четници надхвърля 200 души³⁵.

Така ВТРО се превръща в доста значителна сила, която разполага с близо 20 добре въоръжени и екипирани чети. В техните акции участват повече от 600 души, а ако се прибавят стотиците членове на селската милиция и на бойните групи, този брой нараства много повече³⁶. Освен това към четите се присъединяват в самата Тракия нови и нови групи българи и турци. В революционната организация се включват и мнозина българи — дезертъри от гръцката армия.

Доминираща роля във ВТРО играят българите. Те притежават по-голям опит във воденето на партизанска война. Важно значение има фактът, че организирането и въоръжаването на четите, включително и турските, се извършва на българска територия. Голямо е значението за воденето на бойните действия на снабдяването с оръжие. Една част от него четниците си набавят сами по частен път. Многозначително е, че недостигът на оръжие се компенсира от българските военни власти по нареждане на правителството. Четите са въоръжавани най-много от складовете в гарнизоните и заставите по южната граница непосредствено преди заминаването им за вътрешността в Тракия. Често близки до организацията български офицери снабдяват по своя инициатива четите с оръжие, муниции, дрехи и снаряжение. Голямо количество оръжие и боеприпаси получават и турските чети. Само на Фуат Бей от София и Ортакъой (Ивайловград) са доставени 130 пушки, 79 бомби и 17 хил. броя патрони³⁷.

Създаването и дейността на ВБТРО представлява важен етап в съвместната борба на българи и турци срещу крещящо несправедливите решения на грабителските империалистически мирни договори от Версайската система след Първата световна война. Съвместната дейност помага да започне и разрушаване на издигнатата през вековете психологическа, политическа и културно-етническа стена на недоверие между двата народа. Най-действена и резултатна е солидарността в Тракия, където съдбата на българите и турците в този критичен исторически момент е обвързана и където те имат общи интереси.

Двамата ръководители, главният войвода и секретарят, предприемат втората си обиколка към Кърджали и Кошукавак (Крумовград) след 15 декември 1922 г. При престоя им повече от една седмица в Кърджали те организират турци и българи, изясняват им положението за Такия и ги натоварват да образуват комисия за събиране средства за организацията. Пред турците разясняват, че станалото арестуване на някои турски революционери се дължало на неотговорни фактори. Там те пишат и обширния и подробен доклад до Ангел Грозков по проблемите на тактиката и стратегията на организацията. Оттам дават и разпореждане до Димитър Левов в гр. Пашмакли (Смолян), и инструкция до целия окръг, изслушват Коста Георгиев и изработват общи позиции по актуалните въпроси. Известени, че войводата Ненчев се е завърнал около 26—27 декември 1922 г. с чета-та си от Тракия, дават съобщение за четническите действия в Тракия в ежедневниците, което е отразено и във в. „Илинден“, № 48 от 1922 г. В Кърджали те изграждат революционен комитет и комитет за събиране на помощи и средства за организацията. На 24 декември двамата ръководители са в Кошукавак (Крумовград), където организират ръководството на комисията за събиране на средства и й дават пълномощно. Слагат ред в отношенията между организационните хора и четниците на войводите Димитър Маджаров и Димо Николов. Проявяват желание да изследват делата в града пред всички хора, които дотогава са преминавали границата за обща и друга частна работа. Оттам заминават за границата на 2 януари 1923 г. По пътя минават през селата Карагъозлен (Черноочене), Трифилли (Тинтява) и спират в с. Казаклъ (Казак). На състоялото се в това село събрание, на което присъстват и селяните от с. Чукур (Чукурите), войводата разяснява целите и задачите, както и тактиката и стратегията на организацията. Съставя се списък на местната милиция и

се изгражда ръководството на местния революционен комитет начело с пунктовия началник Стоил Георгиев (Пишелов). Извикани са известните с авантюристичните си и харамийски наклонности Рафаил Каракачанов и Стайко Запартов, на които също се разясняват целите на организацията и те биват официално посветени в делото, макар и преди това да са участвали в революционната дейност. Селяните са предупредени да не преминават границата и да не отиват в Тракия, защото заловените щели да бъдат третирани и съдени от гръцката страна като разбойници.

На 5 януари 1923 г. главният войвода и секретарят отиват в с. Арнауткьой (Гугутка), където се провеждат същите мероприятия, както и в с. Казаклъ (Казак). В училището главният войвода държи реч пред селяните и от околните села от района на с. Куфалар (Ботурче) и пред съответните пунктови началници за целите, задачите и стратегията на организацията³⁸. В Арнауткьой (Гугутка) в къщата на Никола Попов, по-късно свещеник в същото село, се провежда войводски съвет³⁹. Първоначално решението е съвещанието да се проведе без войводите Димитър Маджаров и Димо Николов, но впоследствие те са извикани от с. Кютюклю (Пъново). На войводския съвет присъстват главният войвода Таню Николов, секретарят Пею Поптрендафилов, Димитър Маджаров, Димо Николов, Рафаил Каракачанов, Стайко Запартов, Никола Семерджиев⁴⁰. На съвета се обмислят и обсъждат всички въпроси и предстоящи задачи по тактиката и стратегията на организацията и се съставя план за акциите, които предстои да се проведат през предстоящата година. Всеки войвода на чета получава писмена заповед за извършване на определените за неговата чета задачи и акции. Дватама ръководители се връщат обратно в с. Казаклъ (Казак), тъй като бързат да изслушат доклада на изпратената в Цариград делегация начело с Фуат бей. Оттук минават през с. Фискьой (Фис), с. Башкьой (Багрилци) и късно през нощта в кал и дъжд пристигат в Кошукавак (Крумовград)⁴¹. На сутринта тръгват с каруца за Кърджали, а на следващата заран, 7 януари 1923 г., продължават с лека кола за Хасково и след инцидент по пътя продължават за Пловдив, където се срещат с очаквания ги там Фуат бей.

Състоящата от 80 четници Първа революционна група на войводата Константин Ненчев е разпределена в четири чети под войводството на Никола Царев—Царя от с. Чадърли, Гюмюрджинско, на Иван Дамянов, чета от 25 четници с двама войводи — Рафаил Каракачанов и Стайко Запартов от с. Сачанли, Гюмюрджинско, и чета с

16 четници с войвода Никола Семерджиев от с. Манастир. Първа революционна група се концентрира в Хасково и се подготвя дълго време — от 8 до 13 ноември 1922 г. Налага се да чакат цели 25 дни, за да получат нужното оръжие и муниции, което се отразява зле на духа на четниците и сред тях се създават лоши настроения⁴². На 10 ноември войводата Коста Митев съобщава на главния войвода за зарудненията на Ненчев при снабдяването с оръжие⁴³. Наличното оръжие не било добро — пушки без затвори от различни системи, и само 600 патрона. На 29 ноември групата е вече в Кърджали, където с помощта на двама капитани от гарнизона се снабдява със затвори за пушките, с бомби и необходимите патрони. На 1 декември групата заминава за Кошукавак (Крумовград) при много снежно време, поради което пристига с едnodневно закъснение на 3 декември, след като пренощува по пътя в с. Гьоквиран (Звездел). След като успяват да намерят каруци за превозване на оръжието, на 6 декември пристигат в с. Казаклъ (Казак). На следващия ден, 7 декември, в силна киша, дъжд и сняг тръгват от селото и пренощуват в с. Долно Юрюклер (Долно юруци), където се наложило да се изсушат, защото газили реката до пояс. Едва на следния ден, 8 декември, около обяд успяват да преминат българо-гръцката граница. Когато се изкачват на височината Коджа яйля, снегът се обръща на снежна виелица. При българомохамеданската махала Конски гроб четниците разгромяват устроената им засада и продължават към с. Сачанли, Гюмюрджинско, където временно се настаняват⁴⁴. През местността Карадере четата се придвижва до гара Кърка, където трябва да проведе акцията си. Там, където има устроен и бивак, на 10 декември се провежда среща между д-р Ненчев и войводите Д. Маджаров и М. Аркомарев. На съвещанието се взима решение да се проведат съвместни и комбинирани действия срещу обекти по жп линията Гюмюрджина—Дедеагач. В атаката, която се провежда на 16 декември вечерта, групата на К. Ненчев трябва да превземе гара Кърка и да унищожи близкия гръцки пост. Д. Маджаров трябва да настъпи по посока към гара Бадома „с цел да сложи динамит на някой мост“. Акцията завършва успешно. Четата на Р. Каракачанов унищожава часовите и военния пост. Убити са повече от 10 гръцки войници. След успешното провеждане на нападенията и от другите чети всички се оттеглят към бивака си в Карадере. След акцията в групата на К. Ненчев възникват противоречия. Запасният поручик Иван Джевилов, който се е включил в Първа революционна група заедно с 5—6

„свои хора“ и около когото се обединяват още 9—10 души, отказва да изпълнява нарежданията на Ненчев. Една част от четниците настоява пред войводата Ненчев да се приберат в България, а друга, начело с Никола Царя и Рафаил Каракачанов, иска да минат на юг от линията Гюмюрджина—Делегач, в околностите на гр. Мароня, където има интеририрани голям брой сачалийници. Никола Семерджиев пожелава да остане в „техните балкани“, т.е. в Манастирско и Сачалийско землище. Положението се усложнява от факта, че някои от войводите с авантюристични и харамийски наклонности събират пръснат из балкана добитък и искат да го прекарат в България. Те проявяват особено недоволство от недопускането от страна на Ненчев да се нападнат, каквото е предложението на Джевизов, турски села, където има гръцки войници. Подобен стремеж е в противоречие с основната линия на ръководството на ВТРО за съвместни действия между българи и турци в Тракия. Принуден, войводата К. Ненчев отстъпва и групата се разделя на две. Той остава в Тракия с 40 четници (половината от всички) войводите Рафаил Каракачанов, Никола Царя и Никола Семерджиев, а сам заедно с войводите Иван Дамянов, Стайко Запартов и секретаря Коста Василев, се завръща в България. Въпреки нежеланието на войводата Ненчев, взетите от Гърция овце, освен закланите в местността Карадере, биват докарани в България. При това положение става невъзможно да се работи съвместно по-нататък. В с. Казаклъ (Казак) той разоръжава хората си, складира оръжието в пункта и го предават на пунктовия началник. В доклада си до главния войвода Таню Николов той прави оценката, че „при такива трудни условия — зима, необлечени добре, глад. Това бе и една от причините за деморализацията на четата“ и изтъква, че „както в България ние още не бяхме нито въоръжени добре, нито облечени, нито пък притежвахме раници и др. Но благодарение, че Вие (главният войвода — б.а.) застанахте начело, въпреки поменатите мъчности, можахте що-годе да стъкмите заминаването, а ние, съгласно положението, колкото можахме, изпълнихме дълга“⁴⁵. На 27 декември войводата Ненчев изпраща от Кошукавак (Крумовград) телеграма до Вълчо Стоянов от Кърджали с молба да съобщи на Попа (Таню Николов), че се е завърнал с 50 души работници (четници), разделени на три групи, за да улесни храненето им, а негодниците върнал и разформировал (запасния поручик Джевизов — б.а.)⁴⁶. Във втора телеграма до същия Ненчев съобщава, че обезоръжил запасния Джевизов с още 15 души, защото искали да бя-

гат с тоягите (пушките) си и правели изстъпления⁴⁷. Войводата Ненчев обаче е гузен. Докараните в България около 150 овце и кози окончателно дискредитират войводата на Първа група в користност и присвояване на обществени средства. По този случай главният войвода прави анкета и ликвидира въпроса, а освен това граничните военни власти от заставата в с. Чукур правят водено от фелдфебела Чернев дознание, при което от разпита на четници и други хора безспорно се установяват нечестните дела на Ненчев⁴⁸. Във вразка с всичко това му се налага с писмо до главния войвода да помоли да бъде освободен като войвода на Първа революционна група и да му възложат работа в Пловдив „поради заболяване от очна болест“⁴⁹. Лошата дисциплина и разпуснатият морал в групата на Ненчев обаче се отразяват и върху морала на четниците от другите групи и чети и този извод е направен и остава в архива на организацията, запазен като израз „отпаднал дух вследствие на Ненчев“⁵⁰.

След изпълнение на задачите си на 25 декември 1922 г. в България се завръща и командваната от войводата Димитър Маджаров революционна група „Зора“ с около 80 души изтощени от продължителните походи при суровите зимни условия четници⁵¹. Тя се намира в Тракия повече от три месеца и преминава границата при с. Кютюклю (Пъново), където е посрещната от пунктовия началник Иван Русинов.

Четата на войводата Коста Митев, началник на Пета революционна група, е концентрирана в с. Шехджумая (гр. Жебел). Войводата полага големи усилия за снабдяване на хората си с оръжие и подготвянето им за действие. За тази цел се опитва да получи подкрепата на Попа (Таню Николов) за преодоляване пречките от страна на окръжния управител Костов и началника на гарнизона подполковник Димитров в Пашмакли (Смолян)⁵². Заедно с него действа и войводата Тачо Стоянчев. След предприети не малко действия се стига и до пряката намеса на главния войвода Таню Николов, който при обиколката си към Кърджали чрез заплашителни телеграми нарежда военните в Пашмакли (Смолян) и Даръдере (Златоград) да предадат уговореното оръжие. Едва след това четата на Коста Митев и Тачо Стоянчев, с липса на две картечници, бомбохвъргачки, 48 пушки и пр. въоръжение, е готова за определения в края на декември поход и акции⁵³. Междувременно главният войвода изпраща към тази група Колю Вазов и нарежда тримата да образуват щаб под оперативното командване на войводата Тачо Стоянчев. Съветва ги „да се

погаждат и така да се нареждат, че единият с комитска практика, а другият с акъл, но работата да върви“. В оперативно отношение Тачовият глас да решава, защото е по-опитен. Таню Николов дава много строго разпореждане да се държат добре, да не се проявяват никакви своеволия спрямо турското население в България или във вътрешността (Тракия). Колкото се отнася до пленяването на гръцки войници в бъдещи бойни действия, те да се изпращат с писмо в шаба на организацията в България, за да им се покаже, че българите не са варвари. Организацията, казва Т. Николов, действа, за да се освободи въобще робът⁵⁴. По-късно към шаба на Пета революционна група главният войвода делегира и войводата Стоян Терзиев, родом от с. Чадърли, Гюмюрджинско, който като много добър познавач на Западна Тракия ще бъде много полезен на групата. Така комплектованата Пета група се съсредоточава на 20.02.1923 г. в Кошукавак (Крумовград), от където главният войвода им дава нареждане да заминат във вътрешността (Западна Тракия). Същите дни той пристига в Кошукавак заедно с Васил (Фуат бей)⁵⁵.

След преминаване на границата Първа революционна група веднага е разпределена от войводата си Стоянчев съгласно даденото в съставения вероятно на предварителен воеводски съвет „осветление по това подробно в протокола“. В донесенията си до главния войвода Т. Стоянчев описва положението на четниците през първите 15 дни като окаяно — времето снежно, храна — само „с качамак по едно сухо парче“, доставяно от говедарите на роднински начала. Не са могли и да се движат, тъй като по снега оставали ясни дири. Най-после били спасени от лице, което Рафаил Каракачанов и Стайко Запартов представят пред него като шпионин, но въпреки това оценката на войводата е, че миналото му нямало значение, тъй като „сега на него се дължи създаването на революционната организация в няколко села“. Под ръководството на Т. Стоянчев групата организира в няколко села редица събрания с влиятелни хора в по-малък кръг, за да ги убеди да се включат в революционна работа. Войводата съди, че имало желание за работа, тъй като селяните доставяли с голям риск от полето от около 20 км разстояние царевичното брашно, с което ги изхранвали. Но сред населението царял голям страх поради „нанесените до полуда побоища, интерниране на семейства, затворни над селяните от селата Доганхисар, Евренкьой, Яссьюк, обвинени за ятаци на комитите“. С провежданата агитация духът на местното население се вдигал, то подемало борбата и чакало, „ко-

гато часът на общото революционно настъпление удари и гръмогласно се понесе... с „напред на нож!“⁵⁶ Населението на планинските села обаче е преселено в полето, а неговите имоти са заети от маджури (преселници) гърци. Това е тревожно за революционерите, защото при акции всички овчари и говедари са щели да бъдат отведени в полето, което означавало да пресекат прехраната и куриерската служба. Освен студа и глада за неизпълнението на набелязаните действия и акции и за лошата дисциплина войводата Стоянчев сочи още факта, че повечето четници — въстаници, които били от с. Манастир, са били в близки роднински отношения и повечето от тях се включили в четата, за да преведат в България останалите в Тракия свои семейства и добитък. Те се бояли от акции, които щели да имат последствия като интерниране на останалите им в Тракия семейства, отнемане на добитъка и т.н., т.е. бояли се за съдбата на семействата си и затова дори не смеели, за да не бъдат издадени, да се явят пред човек от своето село⁵⁷. Четите от Първа революционна група се завръщат в България след 20.02.1923 г. Въпреки настояването на войводата Тачо Стоянчев четниците да запазят и носят оръжието при себе си, последните заявявали, че са на почивка и не давали положителен отговор дали ще се завърнат обратно в Тракия. По писмено нареждане на зам. главния войвода Димо Николов оръжието трябвало да бъде складирано и прибрано с добитъка в най-кратък срок в с. Кютюклю (Пъново). Заедно с това трябвало да бъдат прибранни и всички организационни вещи, полагаемите им се дрехи и храна⁵⁸.

Поради заболяването и мизерното положение на семейството на войводата Тачо Стоянчев, както и във връзка с разногласията му с Никола Семерджиев относно провеждането на акциите⁵⁹ и разформироването на Първа революционна група в края на краищата той изпраща в шаба на организацията груповия революционен печат, който следвало да бъде предаден на главния войвода. Намира, че държането на печата у него е безцелно⁶⁰.

Въпреки суровите условия, трудностите и някои неблагоприятия, като тези с Първа революционна група например, почти всички акции се провеждат успешно. Овладени са планинските части на Западна Тракия, нарушени са и комуникациите в Беломорието, предимно по линията Ксанти—Гюмюрджина—Дедеагач—Одрин. За изясняване по-нататъшните конкретни задачи на 30 януари 1923 г. в местността Кютюк Бурун се провежда важно съвещание, в което участват войводите Димо Николов, М. Аркомарев, Коста Митев,

Стайко Запартов, Рафаил Каракачанов, Стоян Терзиев, Тачо Стоянчев и Васил Бодуров⁶¹. Направена е реалистична оценка на обстановката в областта, която установява засилване неприятелския терор над населението и усилена подготовка за контраофанзива срещу четите. Населението на Западна Тракия съчувства на дейността на ВТРО и въпреки терора проявява готовност да подпомага четите. Но липсват оръжие и боеприпаси. Тежките зимни условия също причиняват спадане активността на ВТРО⁶². При тези обстоятелства войводското съвещание решава мнозинството войводи да се завърнат в България, за да набавят и пренесат нужното оръжие, боеприпаси, дрехи и др. за нуждите на организацията във вътрешността на Тракия. Войводите Коста Митев и Рафаил Каракачанов трябва да останат в Беломорието и продължат организационната работа, като дават отпор на неизбежните нападения на гръцката войска⁶³.

На войводата Тодор Хвойнев главният войвода съобщава към края на декември 1922 г. с писмо, че Васил (Фуат бей) се е завърнал (от Одрин и Цариград — б.а.) и се разбрали напълно, че пак ще работят заедно⁶⁴. А вероятно в началото на януари 1923 г. главният войвода Таню Николов съобщава на Хвойнев да не събира четниците, които засега да се разотидат по домовете, докато Васил (Фуат бей) се върне от Одрин. Тогава, ако трябва, ще се работи сериозно, ще се съберат по-добрите юнаци и момчета⁶⁵.

В края на февруари 1923 г. четите се изтеглят в България и поради липса на средства част от тях са временно разформировани, а оръжието им е складирано в организационните пунктове по границата⁶⁶. Но всъщност главната причина за изтеглянето на четите са променените условия в Западна Тракия. На източния бряг на Марица гръцкото правителство съсредоточава стохилядна армия. Гръцката армия получава заповед да премахне всичко българско от областта. Българското население е подложено на системно и преднамерено разорение. Районите, в които действат четите, се обезлюдяват, а говедарите и овчарите слизат в полето. На тяхно място Западна Тракия напълно организирано се запълва с враждебни на българите гръцки бежанци от Източна Тракия и Мала Азия. При това положение четите временно прекратяват въстаническите действия и се опитват да спасяват западнотракийските българи от заточение по островите, като ги превеждат на групи в България.

Още от края на 1922 г. Източна Тракия е вече турско владение. Във връзка с това именно Васил (турският представител в организа-

цията Фуат бей) заминава за нови инструкции от турското командване и получава нареждания за продължаване съвместната работа с ВТРО. В книгата си „Същността на трагедията на Западна Тракия“ съвременният турски автор, краен националист, Ахмет Айдынлъ цитира документ (№ 8), в който се съобщава, че трети гръцки корпус, състоящ се от събраните в Ксанти и Драма четвърта, пета и кавалерийската дивизия, се придвижва от 5.02.1923 г. на изток. Това явно е концентрацията на силите на гръцката армия в басейна на р. Марица. В документа се казва, че се налага прближаване и разузнаване с оглед намерението на тези войски⁶⁷. Нужно е било наново да се установи дали намиращите се в Западна Тракия трета и десета дивизия са поели на изток. Турското командване моли щаба на Западна Тракия най-малко веднъж седмично да се изпраща доклад, въпреки че се е преминало към активни действия. Заповедта е подписана от Рефет⁶⁸. Началник-щабът на Западнотракийската организация е трябвало през втората половина на февруари 1923 г. да продължава да работи с българските революционери, защото турският интерес налага това. От документ № 9 в посочената книга става ясно, че „получават се различни сведения, че в последно време гръцките войски, които се намират в Солун, Серес, Драма, Ксанти, Гюмюрджина, се движат на запад от р. Марица. Днес, когато гръцките военни действия са най-силни, по-безопасно, полезно и ценно е да се събират важни сведения за действията и организацията на тези сили, отколкото други активни мероприятия⁶⁹.

Въпреки че голямата турска офанзива е постигнала целта си и гръцката армия е изтласкана от Анадола и от Източна Тракия, състоянието и движението ѝ все пак тревожат турското командване, което иска от Фуат бей нужните достоверни сведения. Ето защо след завръщането си от Одрин той се разбира с войводата Таню Николов максимално да използва извършеното с българска помощ разузнаване. А Таню Николов в същото време все още продължава да твърди, че недоразуменията се дължали на неотговорни фактори и че за напред работите щели да тръгнат по-добре и гладко⁷⁰.

Известно активизиране на четническата дейност се реализира през пролетта на 1923 г., когато започва вторият, решителен етап на Лозанската конференция. Именно тогава ръководството на ВТРО иска да привлече вниманието на европейските политици върху Тракийския въпрос. Главният войвода Таню Николов съобщава на Тодор Хвойнев, че вече всичко е наред, че Димо Николов и Тачо Стоянчев заминават при Маджаров (който в това време е в Тракия —

б.а.). Той самият заминава в същото време за Кърджали, откъдето заедно с очакващите го там четници щели да навлязат в Тракия. „Сега трябва да се прояви най-голяма дейност, казва той, защото всички европейци чакат да направим по-голяма гюрюлтия, за да се намесят... Д. Маджаров, Димо Николов, К. Ненчев постоянно се бият. Към тях се присъединяват гръцки войници, недоволни от правителството. Организацията жъне международен авторитет“⁷¹.

От март и през лятото на 1923 г. се провеждат някои успешни турско-български акции под командването на Рифат бей и на войводата Топал Кадир⁷². На 31 март 1923 г. в Беломорието преминава и Седма революционна група начело с Руси Андонов, която трябва да извърши атентати по жп линията Дедеагач—Гюмюрджина—Ксанти. Но поради лоша дисциплина и разпуснат морал тя не успява да изпълни задачите си и, преследвана, е принудена да се изтегли в България⁷³.

След сключването на 24 юли 1923 г. на Лозанския договор Турция окончателно се утвърждава в Източна Тракия и тъй като се нуждае от мир и добри отношения с великите сили, решава, че поставената относно Тракия задача е постигната и изтегля своите хора от ВТРО. Краят на организираната въоръжена борба на българското и турското население в Западна Тракия е ускорен и от извършения в България преврат на 9 юни 1923 г. Новите фактори на властта в страната искат да компенсират вътрешната слабост с бързо международно признаване и да преодолеят изолацията, която пречи за вътрешнополитическото им утвърждаване. Правителството на Ал. Цанков предприема стъпки за подобряване на отношенията с Гърция. Военните, които играят ръководна роля в правителството, се отнасят с подозрение към ВТРО, която е имала подкрепата на земеделското управление. От срещата си с бившия началник-щаб на армията полк. Давидов в Министерството на войната главният войвода Таню Николов разбира, че „изричното и категорично решение на новата власт е да се преустанови революционната дейност в Западна Тракия“⁷⁴. Наредено му е да пристъпи към незабавното разоръжаване на четите, а оръжието да бъде прибрано и предадено на военните власти. Придружен от секретаря Коста Митев и представителя на турския елемент в организацията Фуат бей, той пристига в Кърджали, където се среща с началника на IV граничен сектор полк. Шишков, с когото уговарят подробностите по разоръжаването на четите⁷⁵. Таню Николов дава най-строги разпореждания на войводите

и четниците „да преустановят всяка четническа дейност и да се предадат на мирен труд“⁷⁶.

Правителството на Ал. Цанков обезоръжава турските чети и ги изгонва от България. Българо-турската ВТРО преставва да съществува. Но всъщност в България ВТРО не преставва да съществува, а продължава да действа като нелегална организация, която поради вакуума на практика на държавна власт в слабо развитите гранични райони и конкретно в Кърджалийско регулира живота на бежанците и въобще обществения живот в областта. Новото правителство на Андрей Ляпчев, което идва на власт в началото на 1926 г., води преговори за сключване на заем за селскостопанско настаняване на бежанците и затова трябва да даде гаранции за вътрешна стабилност и добри намерения по отношение на съседните държави. Срещу съществуването на ВТРО вече е не само Гърция, но и Турция, която внимателно следи отношенията между тракийските бежанци и мюсюлманското малцинство в България. Тези и някои допълнителни обстоятелства определят позицията на централната власт за незабавно поставяне на ВТРО извън закона. Тя иска да задържи ръководителите, а останалите членове да постави под строг полицейски надзор. Във връзка с това окръжният управител в Кърджали нарежда на околийските началници в Ортакой (Ивайловград), Кошукавак (Крумовград), Шехжумая (Джебел) и Егридере (Ардино) да издирят, арестуват и изпратят в София в Дирекцията на полицията Димитър Маджаров. Местният ръководител на ВТРО в Кърджали Илко Димитров също е търсен „под дърво и камък“. Правят се разследвания, взимат се мерки срещу поддържащите и сътрудничащите на ВТРО.

През лятото на 1926 г. ВТРО обявява, че преставва да съществува, но всъщност ликвидира само четническия институт и отчасти въоръжените групи, а самата организация продължава да съществува в дълбока нелегалност.

През 1927 г. организационната дейност се активизира и се възстановяват някои бойни групи. Активизира се работата в Кърджалийско, в Кошукавак околия се възстановява нелегалната мрежа и се откриват следи на въоръжена чета от 25 души. Няколко малки чети се изпращат за действия и в самата Тракия.

В края на краищата във връзка с две протестни ноти на турската легация до Външно министерство срещу „трескавата дейност“ на Тракийската организация в Кърджалийски окръг, която, между другото, целяла и събирането на „незаконни такси, наложени на мю-

сюлманското население в Кошукавак, Ортакьой и окоилите им¹, правителството оказва натиск и на 12 октомври 1927 г. управителното тяло на ВТРО обявява разформирането на организацията. На същата дата обаче е подписан протокол, по силата на който се образува Комитет за свобода на Тракия (КСТ), който действа в нелегални условия до военния преврат на групата „Звено“, извършен на 19 май 1934 г. КСТ се оформя като конспиративна организация. Успоредно съществува и работи легалната Организация на културно-благотворителните дружества на тракийските бежанци в България.

БЕЛЕЖКИ

¹ Тракия, № 63, 19.09.1922. Един разговор с Ахмет Риза върху автономията на Тракия

² ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп.1, а.е. 4, л. 5. Протокол на Първия редовен общ конгрес на Вътрешната тракийска революционна организация. Пловдив. 2.03.1924 г.; Спомен № 67, л. 6. Сведения от Стайко Делчев Запатаров.

³ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп.1, а.е. 4, л. 5. Цит. Протокол от 2.03.1924 г.

⁴ Т р и ф о н о в, Ст. Българско националноосвободително движение в Тракия (1919—1934). С., Наука и изкуство, 1988, 102—103.

⁵ БИА—НБКМ, ф. 189, оп. 1, а.е. 7. Устав и Правилник на Вътрешната тракийска революционна организация, 1923, с. 3.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там, с. 5, 17

⁹ Т р и ф о н о в, Ст. Цит съч., с. 104.

¹⁰ Юг, 21.10.1922 г.

¹¹ Юг, 17.10.1922 г.

¹² Вж. напр. ЦДИА, ф. 637, оп. 1, а.е. 49, л. 90; Тракия, № 72, 22.11.1923; Тракия, № 173, 26.11.1925.

¹³ Т р и ф о н о в, Ст. Цит съч., с. 105.

¹⁴ ОДА—Хасково, ф. 656, оп. 1, а.е. 31, л. 44.

¹⁵ Вж. напр. ОДА—Хасково, ф. 656, оп. 1, а.е. 31, л.9, 10, 35.

¹⁶ Пак там, а.е. 2, л. 10 на гърба.

¹⁷ Пак там, а.е. 1, л. 96, 97 и 146.

¹⁸ Пак там, а.е. 1, л. 84. Донесение от началника на Първа революционна група Коста Ненчев до главния войвода Таню Николов, 27.12.1922 г.

¹⁹ Спомени на Иван Качикозов от с. Булгаркьой, живял във Варна, у автора.

²⁰ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп.1, а.е. 1, л. 173.

²¹ Пак там, л. 165.

²² Победа, № 920, 27.10.1922. Експозе на министър-председателя Ал Стамболийски по външната политика на земеделското правителство пред Народното събрание на 26.10.1922 г. Цит. по Т р и ф о н о в, Ст. Цит съч., с. 109.

²³ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп.1, а.е. 1, л. 165.

²⁴ Пак там.

²⁵ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп.1, а.е. 4, л. 168.

²⁶ Т р и ф о н о в, Ст. Цит съч., с. 110.

²⁷ Пак там.

²⁸ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп.1, а.е. 1, л. 36.

²⁹ Т р и ф о н о в, Ст. Цит. съч., с. 110—111.

³⁰ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп.1, а.е. 1, л. 36. Революционните акции в Западна Тракия.

³¹ Пак там, а.е. 5, л. 8. Историческа справка за дейността на ВТРО.

³² ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп.1, а.е. 1, л. 84.

³³ Т р и ф о н о в, Ст. Цит съч., с. 110.

³⁴ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а.е. 1, л. 199. Ведомост за оръжието и снаряжението, раздадено на действащите войводи българи при ВТРО, 1923 г.

³⁵ Пак там, л. 197. Ведомост за оръжието и снаряжението, раздадено на действащите войводи турци при ВТРО, 1923г.

³⁶ Т р и ф о н о в, Ст. Цит съч., с. 108.

³⁷ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп.1, а.е. 1, л. 199. Ведомост за оръжието и снаряжението, раздадено на действащите войводи българи при ВТРО, 1923 г.

³⁸ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а.е. 1, л. 162.

³⁹ Спомени на Никола Семерджиев, у автора.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп.1, а.е. 1, л. 162.

⁴² Пак там, л. 84—88.

⁴³ Пак там, л. 56.

⁴⁴ Пак там, л. 87. Донесение от началника на Първа революционна група К. Ненчев до главния войвода Т. Николов, 27 декември 1922 г.

⁴⁵ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а.е. 1, л. 84—88.

⁴⁶ Пак там, л. 78—79.

⁴⁷ Пак там, л. 80.

⁴⁸ Пак там, л. 67.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ Пак там, л. 176.

⁵¹ Пак там, л. 67.

⁵² Пак там, л. 48, 59.

⁵³ Пак там, л. 27.

⁵⁴ Пак там, л. 107.

⁵⁵ Пак там, л. 158 и л. 158 на гърба.

⁵⁶ Пак там, л. 109—112.

⁵⁷ Пак там.

⁵⁸ Пак там, л. 7.

⁵⁹ Пак там, л. 101, 113, 114, 115.

⁶⁰ Пак там, л. 101.

⁶¹ Пак там, л. 28—32. Протокол № 1 на войводско съвещание, 30 януари 1923 г.

⁶² Пак там.

⁶³ Пак там, л. 31.

⁶⁴ Пак там, л. 139.

⁶⁵ Пак там, л. 137.

⁶⁶ Пак там, л. 7. Разпореждане на Димо Николов до ръководителя на Първа революционна група Тачо Стоянчев, 20 февруари 1923 г.

⁶⁷ Aydınlı, A. Bati Trakya Faciasinin İcyuzu. İst., 1971, s. 138, Belge 8.

⁶⁸ Пак там, с. 256.

⁶⁹ Пак там, с. 256, Belge 9.

⁷⁰ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а.е. 1, л. 139.

⁷¹ Пак там.

⁷² Трифонов, Ст. Цит съч., с. 115.

⁷³ ОДА—Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а.е. 1, л. 178—184. Донесение от командира на Седма революционна група до главния войвода на ВТРО, 17 април 1923 г.

⁷⁴ Пак там, а.е. 2, л. 12. Писмо на Таню Николов от 15 юли 1923 г.

⁷⁵ Пак там.

⁷⁶ Пак там, л. 5. Писмо на Таню Николов от 15 юли 1923 г.

ПЪТЯТ КЪМ АНКАРСКИТЕ СПОГОДБИ, ИЛИ ЗА ОСНОВИТЕ НА БЪЛГАРО-ТУРСКОТО ПРИЯТЕЛСТВО (1920—1925)

Н.с. д-р КАЛИНА ПЕЕВА

По въпроса за същността на подписаните през 1925 г. в Анкара спогодби¹ между България и Турция съществува известен брой публикации на български автори, направени главно в периодични издания от междувоенния период. Въпреки че липсва обстойно научно изследване, в последните години професионални историци, занимаващи се с изследване на българо-турските отношения, дават оценка на постигнатите договорености, като по-голямата част от авторите спират вниманието си най-вече върху особеностите на протокола-приложение, който определя правата на респективните малцинства и тези на бежанците². За по-голямата част от оценките е характерно, че са направени на базата на сравнение между текстовете на Цариградския договор и тези на протокола-приложение, като се пропуска, че смисълът и духът на различните членове постановки на Цариградския договор са променени и/или допълнени от по-късни документи, в това число: Одринската спогодба, Ньойския мирен договор, договора от Сан Ремо, Лозанския мирен договор. Нещо повече, при коментарите си авторите не отчитат необратимите промени в международните позиции на България и Турция, както и промяната на цялостния политически климат в Европа, настъпила след края на Първата световна война. Тези пропуски вероятно са повлияни от множеството публикации, нап-

равени в споменатите периодични издания, в които се отстоява мнението, че най-важната задача на българската държава е да защити правото на бежанците от Източна Тракия да се върнат в родните си места и да влязат във владение на изоставените си имоти, като по този начин се възстановят позициите и броят на българските общини в европейска Турция. Въпросните публикации обаче боравят с емоционалните категории на 1913 година и не отчитат променените условия. Този факт е лесно обясним, тъй като авторите им са пряко свързани със съдбата на бежанците и, разбира се, подкрепят иначе справедливите претенции на ошетените българи. Моралните оценки обаче не бива да стават причина за незадоволително научното представяне на въпроса. В този смисъл е необходимо да се подчертае, че обективно изследване е невъзможно, без да се държи сметка за принципите, върху които е изградена новата турска държава и силните международни позиции, които тя успява да си извоюва в периода 1920–1923 г. В противен случай тежестта на историческите изследвания би се изместила в посока, която не отчита окончателно наложените ограничения върху възможностите за защита на по-рано изградени приоритети във външната политика на България и би създала условия за извеждане на грешни изводи за компетентността и намеренията на българското правителство към датата на започване на преговорите за подписването на Анкарските спогодби.

При изложението в настоящата статия ще се ръководя от разбирането, че правителството на Ал. Цанков пристъпва към преговорите в Анкара не с цел да постигне съгласие за уреждане на малцинствените и бежанските въпроси, а с цел да установи редовни дипломатически отношения с Турция, в отношенията с която не остават нерешени териториални спорове. Българското правителство си поставя подобни цели, след като отчита невъзможността да се постигне реално подобрене на отношенията с всички останали съседни държави, по отношение на които България предявява ред претенции, включително и териториални. Що се отнася до преговорите по т.нар. „висящи въпроси“, то българската дипломация прави неуспешен опит да отклони това турско настояване, знаейки, че главната цел на Анкара е да бъдат отменени правата на българските общини и да се узакони изгонването на българските бежанци от Източна Тракия, стана-

ло в годините на Балканската война. До преговори по въпросите, обект на протокола-приложение, се стига след категоричния отказ на турското правителство да влезе в редовни дипломатически отношения със София, без да се постигне съгласие за уреждане на малцинствените и бежанските проблеми. В замяна на направените отстъпки от страна на българските преговарящи Анкара се съгласява да подпише конвенция за установяване, която предвижда гаранции за правото на българските поданици да търгуват, да упражняват занаяти и да владеят недвижима собственост на територията на Турция, като компенсация за отменените гаранции, дадени на българите по силата на Цариградския договор.

В настоящата статия ще бъдат проследени особеностите на статута на българските дипломатически представителства в Турция в периода след края на Първата световна война, което би дало задоволителен отговор на въпроса за причините, наложили пристъпването към преговори за изработването на Анкарските спогодби. На второ място, ще разгледам събитията, развили се през дългия период на преговори, през който България, отчитайки необратимостта на политическите промени в Турция, се опитва да намери баланс и да защити максимално интересите си. Ще представя обстоятелствата, при които българското правителство прави отстъпки от онези права, които, макар и фиксирани в Цариградския договор, не намират приложение и дори, съгласно Одринската спогодба, са ревизирани в ущърб на българската държава. За целта ще изложа положените усилия за създаване на нови юридически гаранции за защита на правата и интересите на българските поданици на територията на Република Турция.

* * *

Българо-турските отношения в началото на 20-те години се развиват под знака на общото поражение в Първата световна война. След края на войната възможностите за самостоятелни контакти между София и Истанбул са силно ограничени от условията, при които съществуват респективните дипломатически представителства. Пречка за поддържане на независима българска легация в Истанбул става чл. 3, допълнен от чл. 6, на тайни-

те клаузи на военната конвенция към Солунското примирие, съгласно които България бива задължена да прекъсне дипломатически отношения с бившите си съюзници във войната³. Подобно ограничение е наложено и на Турция по силата на чл. 23 от Мудроското примирие⁴. При това положение от декември 1918 г. със защитата на българските интереси в Турция се ангажира шведската легация в Истанбул, а защитата на турските интереси в България е поверена на испанската легация в София⁵.

Още през пролетта на 1920 г., след ратификацията на Ньойския мирен договор, когато забраната на Солунското примирие би следвало да се счита за невалидна, Ал. Стамболийски прави няколко постъпки да отхвърли опеката на шведската легация и да открие самостоятелно дипломатическо представителство в Истанбул⁶. С тази цел на 24 август 1920 г. за генерален консул и управляващ легационната служба в Истанбул е назначен Тодор Павлов⁷. Това назначение обаче следва да бъде санкционирано от главните съюзници във войната, които през този период поддържат контролни комисии на територията на България и Турция. За целта Ал. Стамболийски дава указания на пълномощните министри в Лондон, Париж и Рим да сезират съответните правителства за промяната на статута на българската легация и да осигурят съгласието им, като обосноват желанието на България за самостоятелни контакти с политическите кръгове в Истанбул, с търговско-икономическите интереси на държавата и с необходимостта да се уреди положението на българската колония в Истанбул. В отговор на направените постъпки на 3 ноември 1920 г. Министерството на външните работи в София получава чрез шведската легация в Истанбул нота-отговор на върховните комисари на Франция, Англия и Италия, с която последните отказват да признаят правото на българското правителство да акредитира свой представител преди ратификацията на Севърския мирен договор. С телеграма от 18 ноември 1920 г. управляващият Министерството на външните работи А. Димитров прави опит да промени решението на основните съюзници и нарежда на българските пълномощни министри да обяснят, че наложеното ограничение накърнява суверенитета на България. Върховните комисари първоначално се показват склонни да коментират въпроса допълнително, но след като Високата порта изяснява желание да изпрати свой дипломатически представител

в България, те са изправени пред възможността да се създаде прецедент, на базата на който турското правителство би изпратило представител в Берлин и би приело германски представител на територията на Турция. Това става причина за отказ да се допусне възстановяване на предвоенните позиции на българската легация в Истанбул⁸.

В тези условия българското правителство е принудено да отстъпи пред страните-победителки и успява да спечели единствено съгласие за установяване на Т. Павлов като *делегиран представител* на българското правителство в Истанбул. На негово разположение са назначени двамата български служители с правомощия да уреждат паспортни и визови въпроси⁹. След тази промяна българската секция към шведската легация в Истанбул получава право да поддържа контакти с представителите на султанското правителство, което до есента на 1922 г. формално остава начело на държавното управление, а също и със Съвета на върховните комисари. До подписването на Мудроското примирие истанбулското правителство е онова, което урежда акредитирането на чуждите държави, въпреки че като в Анкара е свикано Велико национално събрание на Турция (ВНСТ), в Турция се оформя двувластие. Що се отнася до неофициалните контакти на делегирания представител на българското правителство с анкарския представител в Истанбул, то те остават без особено значение поради факта, че последният не е упълномощен да взема решения и работата му е да предава информация на правителството в Анкара.

Условията се променят едва след края на гръцко-турската война и в хода на мирните преговори в Лозана. На 1 март 1923 г. Ал. Стамболийски назначава одринския консул о.з. ген. Т. Марков, управляващ легацията в Истанбул, но назначението все още не е съобразено с изискванията на международната практика¹⁰. Българското правителство не информира официално шведската легация за назначението, тъй като все още не желае да оставя впечатление, че назначението е стъпка към възстановяване на редовни дипломатически отношения. Т. Марков сам известява шведския пълномощен министър за промяната, но от София му е наредено да се въздържа от официални постъпки пред комисарите в Истанбул¹¹.

В края на март 1923 г. Т. Марков прави опити да убеди правителството в София, че от гледна точка на интересите на дър-

жавата е особено важно да се уреди статутът на българската легация преди подписването на окончателния мир с Турция и тя да се установи незабавно в Анкара¹². Ал. Стамболийски обаче предпочита да отложи инициативата и на 2 април 1923 г. нарежда на Т. Марков да поддържа приятелски отношения с представителя на кемалистите, но към уреждане на редовни дипломатически отношения с Анкара да не пристъпва. Целта на по-нататъшната работа на Марков е формулирана ясно: да уреди самостоятелна българска легационна и консулска служба в *Истанбул*¹³. Причина за подобно решение стават и донесенията в смисъл, че Анкара не желае да оставя впечатление пред Лондон, че прави опит да възстанови съществуващите до примирието връзки с България с оглед на бъдещи съвместни политически инициативи в посока Западна Тракия¹⁴.

Колебанието по въпроса за преместване на българското дипломатическо представителство в Анкара продължава до края на месец май с.г. София решава да пристъпи към размяна на дипломатически представители с Анкара едва когато става очевидно, че Лондон, Париж и Рим ще отстъпят пред настояванията на кемалистите, станали причина за безрезултатното прекратяване на първия етап от Лозанската конференция, и споровете ще се решават по пътя на нови преговори. При това положение с телеграма от 27 май 1923 г. Анкара е информирана, че българското правителство ще приеме кемалистки дипломатически представител, независим от испанската легация¹⁵. Успоредно с това са направени постъпки за уреждане на отношенията с шведската легация, а Т. Марков е извикан в София за инструкции, свързани с предстоящата му мисия в Анкара¹⁶.

Броени дни след вземането на това решение в България е извършен държавен преврат, а правителството на Ал. Стамболийски е сменено от правителство начело с Ал. Цанков. На 20 юни Т. Марков е поканен да започне работа по установяване на дипломатически отношения с Анкара, но инструкциите на новото правителство са да се изчака до окончателното подписване на Лозанския мирен договор¹⁷. Макар че уреждането на отношенията с Анкара се отлага, през юни 1923 г. правителството на Ал. Цанков известява официално шведската легация за намерението си да закрие българската секция към шведската легация в *Истанбул*¹⁸. На 7 юли, след като се получава съгласието на

шведското правителство и на Анкара, българската легационна служба се отделя от легацията опекун и започва да функционира самостоятелно. След този акт се налага дооформянето на статута ѝ чрез връчването на акредитиви. Въпреки че Т. Марков периодически настоява да се оформи служебното му положение като независим представител на България с пост пълномощен министър¹⁹, такова писмо не му е изпратено.

Причина за отказа на Ал. Цанков да пристъпи към уреждане на отношенията с Анкара може да се търси в развитието на събитията през втория етап от мирната конференция в Лозана. За да бъде преодоляна неотстъпчивостта на кемалистите, на 26 май 1923 г. е подписано споразумение, съгласно което Гърция се освобождава от репарации към Турция, в замяна на което районът на Караагач, който остава на територията на отстъпената на Гърция Западна Тракия, е даден на Турция²⁰. С това решение се създава положение, при което е невъзможно да се приложи решението за обезпечаването на българския излаз на Егейско море по долината на Марица, тъй като по трасето застават три последователни митнически зони: гръцка от Свиленград до моста над река Арда, последвана от турска зона до село Босна Кьой и отново гръцка до железопътния мост на р. Марица при Куле-ли Бургас. Така намерението на великите държави да отстояват мнението, че въпросът за беломорския излаз на България е окончателно решен посредством транзитен коридор по течението на Марица, е осуетено.

Създадена е нова възможност за защита на българските искания, която би била ликвидирана, в случай че отношенията между България и Турция се уредят по начин, който не оставя съмнения, че българските интереси през турската част от коридора са гарантирани. Поради тази причина Ал. Цанков отлага уреждането на отношенията с Анкара, а българският наблюдател на Лозанската конференция прави опит да уреди възможно най-благоприятни условия за осигуряването на излаза на Егейско море при посредничеството на държавите от Антантата²¹.

Едва на 31 август, т.е. повече от месец след подписването на Лозанския мирен договор²², Ал. Цанков решава да уреди отношенията с Анкара и изпраща на Т. Марков акредитиви, но не като пълномощен министър, а като управляващ легацията²³. Условието за връчването им е да изчака окончателното ратифициране

на Лозанския мирен договор и поне една от великите държави да акредитира свой представител в Турция. Подобни инструкции се налагат най-вероятно заради множеството коментари в европейската преса за твърде големите отстъпки, направени на кемалистите, и съмненията, че е възможно Лозанският договор да остане нератифициран. Успоредно с това българската държава няма готовност да пристъпи към преговори за уреждане на „висящите въпроси“, условие за което се очаква да постави турското правителство при опит за установяване на българското дипломатическото представителство в Анкара.

Спазвайки инструкциите от София, Т. Марков изчаква развитието на събитията и не установява контакти с Анкара. Промените се извършват изключително бързо. В опитите си да стабилизира новата власт на 29 октомври 1923 г. ВНСТ провъзгласява Турция за република още преди държавите от Антантата да акредитират свои представители в Анкара. След тази държавна промяна изпратеното акредитивно писмо не може да бъде връчено, тъй като е неправилно адресирано до ВНСТ и се налага Т. Марков да изиска ново, адресирано до председателя на Република Турция Мустафа Кемал²⁴.

Правителството обаче не бърза да изпрати нови акредитиви на о. з. ген. Т. Марков. В края на 1923 г. София отчита необратимостта на промените в Турция и осъзнава, че бъдещи опити за корекции на границата в посока югоизток са лишени от реални изгледи за успех. Под влияние на това схващане се оформя и окончателното намерение за подписване на договор за приятелство с Турция, който да допринесе за излизането на страната от дипломатическата изолация.

Причина за повишения интерес към скорошно установяване на дипломатически отношения стават информацията, че Анкара се ориентира към спечелването на Кралството на сърби, хървати и словенци (КСХС) като стратегически партньор на Балканите. Реализацията на подобни планове за обвързване на Белград и Анкара би лишила България от възможността да подобри двустранните отношения с Турция, независимо от нерешените проблеми на запад.

Допълнителна причина за незабавна инициатива към подобряване отношенията с Анкара става и установяването на територията на Турция на значителен брой последователи на Ал.

Стамболийски, между които и бъдещият председател на задграничното правителство на БЗНС Ал. Оббов²⁵. След потушаването на Септемврийското въстание голяма част от представителите на левите сили също намират убежище в Истанбул. Ал. Цанков ликвидира опасността от струпването на тези опозиционно настроени лица на територията на съседна Турция, като постига с М. Кемал споразумение, съгласно което Анкара се ангажира да откаже политическо убежище на въпросните емигранти²⁶. В замяна българското правителство започва подготовка за преговори за възстановяване на дипломатическите отношения с Турция.

Първите затруднения за откриването на преговорите започват след като Ал. Цанков на 1 декември 1923 г. назначава за пълномощен министър в Истанбул Симеон Радев. Веднага след пристигането на С. Радев в Истанбул анкарският представител Аднан бей многократно го подканя да ускори работата си, но инструкциите на българското правителство са да изчака. Очевидно забавянето прави лошо впечатление на турското правителство и за известно време разговорите между двамата прекъсват. Едва през месец май Аднан бей подновява поканата за започване на преговори, като дава на С. Радев да разбере, че на неговата личност не се гледа с добро око в Анкара. След проверка се оказва, че турският министър-председател изпитвал лично недоверие към С. Радев, тъй като е бил информиран, че последният прави донесения в дух, враждебен на неговата политика²⁷. Причина за нежеланието на турските управляващи да преговарят със С. Радев вероятно е и работата му като директор на в. „Воля“, орган на Народно-либералната партия, който излиза в периода от 1911 до 1915 г. и стои на националистически позиции²⁸.

В средата на април 1924 г. Хр. Калфов официално информира турското правителство, че българският делегат на преговорите ще бъде С. Радев. След това категорично решение Анкара се съгласява да приеме българския дипломат в качеството му на преговарящ, но прави предварителната уговорка, че няма да даде агреман, когато се стигне до акредитирането на С. Радев за пълномощен министър²⁹.

През същия период причина за сериозно неразположение на Анкара към България и Италия едновременно става едно изказ-

ване на италианския министър-председател Б. Мусолини от април 1924 г., а именно, че е насочил погледите на управляващите кръгове в КСХС към Солун и работи за споразумение между София и Белград, което би осигурило на България излаз на Егейско море през Западна Тракия. Заплахата от италианска експанзия на изток възбужда духовете в Турция до степен, в която италианският дипломатически представител в Истанбул е принуден да напусне³⁰. Българската дипломация е обезпокоена от перспективата турското правителство да потърси съюз с Гърция и Румъния, в които вижда свои естествени съюзници срещу риска от славянска хегемония на Балканите. Ситуацията се усложнява допълнително от гръцката пропаганда, която умело експлоатира тези подозрения чрез постоянния си представител в Анкара и успява да създаде силни антибългарски настроения³¹.

В тези условия на 10 юни 1924 г. се откриват преговорите за подписване на договор за приятелство между България и Турция в присъствието на държавния подсекретар на Министерството на външните работи – Тевфик Кямил, главния юрисконсулт в същото министерство – Мюнир бей, от турска страна, и на Симеон Радев, от българска страна. Още на първото заседание на българския преговарящ е връчен предварително изготвен проект на договор за приятелство, по силата на който би следвало да се уредят редовни дипломатически отношения между двете държави³².

Предложеният вариант е приемлив за България при условие, че в него се предвиди сключването на конвенция за установяване, която би гарантирала на българските поданици право на собственост, каквото от 1878 г. до момента нямат, и без което не би могла да се установи силна българска колония в Истанбул. Въпреки първоначалното несъгласие, турското правителство се съобразява с българското настояване и конвенцията за установяване става неразделна част от договора за приятелство³³.

Сериозните трудности започват, когато турските представители поставят условие да бъдат постигнати споразумения по наследените от миналото спорове и решенията по тях да бъдат приложени като неразделна част от договора за приятелство. По този начин Анкара поставя възможностите за установяване на редовни дипломатически отношения в зависимост от успеха на преговорите за уреждане на споровете. Макар София да

предпочита да подпише договор за приятелство и да отложи преговорите по спорните въпроси за по-късна дата, когато под влияние на „различни международни фактори Турция бъде принудена да смекчи наложителната си тактика“³⁴, Анкара категорично отказва да приеме подобно предложение. Така, още през юли 1924 г. на българския преговарящ е връчен в писмен вид турският проект на протокола-приложение. В него се предвижда клаузите на Цариградския договор и приложенията към него, касаещи турските общини, училища и вакъфи, да останат в сила. Едновременно с това мюсюлманите в България следва да се ползват и от клаузите за защита на малцинствата, залегнали в Ньойския договор. За разлика от това, за българите в Турция е предвидено да се ползват от привилегиите, гарантирани в малцинствените клаузи на Лозанския мирен договор, но не и от привилегиите, гарантирани им по силата на чл. 9 от Цариградския договор. Турският проект предвижда още изселниците да приемат поданството на страната, в която са се изселили, и на този етап предложението се разглежда като неизгодно за България. Най-неизгодното за българската държава предложение обаче е свързано с правата на българите, родом от Източна Тракия, изселили се в хода на Балканската война. Турция предлага източнотракийските бежанци да запазят имотите си, както е предвидено в Цариградския договор, но в разрез с постановките на същия, без право да се завърнат на територията на Турция. Тъй като това предложение изисква спазване на практиката на взаимност, предвидено е в срок от 2 месеца след подписването на договора да се събере комисия, която да оцени имотите на българските бежанци от Източна Тракия и на турските бежанци от новоприсъединените към България в резултат на Балканската война земи и да се прецени коя от двете държави се явява длъжница.

Характерно за турския проект е, че изисква запазването на имуществените права на изселниците, но отбягва въпроса за правата на българските общини на територията на Турция. Според С. Радев причината за нежеланието на турската страна да поеме изрични ангажменти за запазване правата на българските общини е, че така се създава прецедент, който впоследствие би ограничил турското правителство при рестриктивната му политика спрямо гръцката истанбулска патриаршия и чуж-

дестранните училища на територията на Турция изобщо³⁵. Това предположение е направено въз основа на сведенията, че макар с ликвидирането на халифата турските власти да не желаят да обсъждат въпроса за възстановяване на старите права на екзархията, те не се отнасят към нейните представители така грубо, както към представителите на истанбулската патриаршия³⁶. Според донесение на ген. Т. Марков от декември 1922 г., турските власти дори толерират българо-католическата гимназия в Одрин³⁷.

За българското правителство обаче аргументът за сравнително по-благоклонното отношение на турските власти към българите и техните институции е недостатъчен, за да даде съгласието си за запазване на правата на мюсюлманските общини в България, без да изиска същите гаранции за българските общини в Турция. Още повече че на територията на Турция има приблизително 3000 българи³⁸, които разполагат с ограничен брой училища и църкви. През есента на 1922 г. например³⁹, в Източна Тракия има открити само 3 първоначални училища и една прогимназия в Одрин, където учат съответно 50 и 7 ученици. Училищният персонал се състои от 1 училищен инспектор и 8 учители. Сградите са в окаяно състояние⁴⁰. През същия период турското малцинство в България разполага с 16 334 училища и 33 медресета с 1778 учители и общият брой на учениците в тях е 64 109 души. За издръжката на тези училища и мюфтийствата България харчи 8 милиона лева годишно⁴¹.

В края на месец юни Хр. Калфов изпраща на С. Радев първите инструкции за българската позиция по направените предложения. Инструкциите гласят, че е недопустимо Турция да поставя условие да се ползва само от правата си по Цариградския договор. Следователно единственият разумен вариант е да се приеме, че малцинствата в двете държави ще бъдат закриляни от специално предвидените в мирните договори клаузи, а Цариградският договор да бъде заличен изцяло.

Що се отнася до правото на бежанците да се върнат в родните си места, министър Хр. Калфов не си прави илюзии, че е възможно да осигури съгласие за завръщането на многобройните български бежанци в Източна Тракия. Въпреки това за България е невъзможно да се откаже и формално от това си право. За целта Хр. Калфов настоява да се избегне *в редакцията* на спора-

зумението текст, който да забранява изрично завръщане на бежанците, като се каже единствено, че недвижимите им имоти ще бъдат изплатени, *без да се уточнява гражданството на изселниците*. Последното настояване цели да защити имотните права на българските граждани, тъй като законът в Турция не допуска чужденци да владееят недвижими имоти на територията на страната. В случай че турската страна се съгласи с това условие, би могло на следващ етап от развитието на двустранните отношения да се стигне до известни отстъпки, които да дадат право поне на част от българските бежанци да се върнат в родните си места. Така още в началото на преговорите България се отказва да настоява за фиксиране на клауза, която да гарантира правото на българите да се върнат в родните си места, но прави опит да не позволи въпросът да бъде решен окончателно.

В инструкциите фигурира и искане да се уреди положението на Екзархията, като се запази седалището ѝ в Истанбул и да се уточнят формалностите, свързани със статута на българските училища и църкви, свързани с владеенето на недвижимата им собственост⁴².

На заседание от края на юли турските преговарящи категорично отхвърлят българските искания, но в същото време не са склонни да подпишат договор за приятелство преди уреждането на висящите въпроси. С. Радев информира българското правителство, че е възможно да се стигне до прекратяването на преговорите. Подобни информации достигат и до посланика на Чехословакия в София от български и турски източници⁴³.

Скоро се оказва, че Турция предпочита преговорите да бъдат отложени, но не и прекъснати окончателно. На 10 август 1924 г. турският министър-председател настоява по-нататъшната работа да бъде отложена за средата на октомври⁴⁴. Протакането обаче продължава много по-дълго от уговореното.

През януари 1925 г. турското външно министерство иска ново отлагане с мотива, че новоизбраният кабинет все още не е изработил становище по предмета на преговорите⁴⁵. Успоредно с това Анкара прави опит да застави българското правителство да направи отстъпки, като от края на 1924 г. предприема редица репресивни мерки срещу българските институции в Турция. На 12 октомври 1924 г. е затворено училището в Истанбул под предлог, че от Анкара не е дадено разрешение за откриване на

учебната година в него. Девет дни по-късно е затворено и училището в село Курфалии, а скоро след това в началото на 1925 г. същата участ спохожда и училището в Лозенград⁴⁶.

Едва в средата на февруари 1925 г. турското правителство подновява поканата си за продължаване на преговорите и на 24 февруари Радев заминава за Анкара. Два дни по-късно се среща с новия министър на външните работи Тевфик Р. Арас, който го уверява, че правителството е променило мнението си по висящите въпроси и изразява увереност, че този път преговорите ще достигнат до успешен край.

Желанието на българското правителство през втория етап от преговорите е Цариградският договор да бъде анулиран, като в замяна се изработи конвенция за установяване, която да гарантира правата на българските поданици и Екзархията в Истанбул. Трудностите, създавани от турската страна при уреждането на малцинствените въпроси, карат министър Калфов да изиска от о.з. ген. Т. Марков информация за разговорите му по този въпрос от времето на първите сондажи за уреждане на висящите въпроси. Според Т. Марков, Исмет паша „напълно споделя възгледите на българското правителство и по принцип е за разбирателство между двете държави, но изпитва силно недоверие към българската външна политика“⁴⁷.

Това недоверие очевидно не е претърпяло никаква промяна. Според българския консул в Истанбул, не са забравени страховете от съществуването на таен италианско-български съюз с агресивни намерения⁴⁸. В потвърждение на това мнение идва едно настояване на Р. Арас от март 1925 г., с което турският външен министър изисква да се разменят ноти, с които двете правителства да се задължават да спазват взаимен, благосклонен неутралитет при „събития от местен характер“⁴⁹.

През 1925 г. практически не съществува опасност от подобно нарушаване на мира на Балканите и при това положение турското правителство иска от България гаранции за неутралитет предвид една мнима опасност и очевидно целта е по-скоро да се сплаши Атина. Такова споразумение обаче би послужило като повод за обвинения, че България насърчава Турция за по-агресивна, антигръцка политика. Българското правителство е изправено пред труден избор, тъй като турският външен министър поставя в зависимост от отговора съгласието си за сключване на

конвенцията за търговия, конвенцията за установяване и уреждането на малцинствените въпроси. Калфов взема решение да отклони турското настояване, но в замяна предлага да се разменят писмени декларации, с които да се потвърди миролюбивият характер на отношенията между двете страни.

Скоро турското правителство се отказва от това свое настояване дори без подписване на декларация, с която да се поемат ангажменти за спазване на мира. Става очевидно, че настояването отново е било разчетено по-скоро като средство за натиск. Анкара подновява преговорите и с резолюция от 7.04.1925 г. декларира съгласието си мюсюлманите в България и българите в Турция да се ползват от международните постановления за закрила на малцинствата, а Цариградският договор да бъде заличен изцяло. Успоредно с това Турция се съгласява да поеме гаранции за спазването на религиозните и училищните права, от които се ползват малцинствата към *този момент*. В същата резолюция е поставено и условие да се признае качеството на български поданици на българите, родени на територията на Турция, които са придобили българско поданство по силата на действащите в България закони⁵⁰, и предлага да се върнат имотите на респективните изселници, с изключение на заетите от други лица и семейства, като последните бъдат оценени от смесени комисии и изплатени на собствениците.

За предложенията в тази резолюция, макар на пръв поглед да изглеждат съобразени с българските искания, е характерно, че са по-изгодни за турската страна. Предложението да се поеме ангажмент за запазване на училищните и църковните права, такива, каквито са те към момента на изработване на резолюцията, е без особено значение за българската държава, тъй като статутът им към 1925 г. не е уреден и те зависят единствено от добронамереността на турските власти. Предложението за признаване на българското поданство на изселниците отново е свършено неизгодно за България, тъй като по силата на действащия в Турция закон, официално отказалите се от турско поданство лица нямат право да се настанят на постоянно местожителство на територията на Турция. Що се отнася до съгласието да се върнат земите на законните им собственици, като се вземат предвид ограниченията в турското законодателство по отношение на недвижимите имоти, собственост на чужденци, формал-

ното признаване на имотните права на българите няма практическа стойност.

След възражения Анкара се съгласява да отмени прилагането на закона за имотите на чужденците по отношение на българските поданици, но настоява бежанците, станали български поданици, да се подчинят на закона, забраняващ им да се настаняват на постоянно местожителство в Турция. При това положение единственото, което биха могли да направят българските поданици с изоставените си имоти, е да ги продадат при твърде неизгодни цени, ако изобщо се намери купувач в практически обезлюдените села на европейска Турция.

Подобно предложение е свършено неприемливо за българската държава. Не след дълго турските преговарящи предлагат като алтернатива земите на изселилите се от Източна Тракия българи след октомври 1912 г. да станат собственост на турската държава, а имотите на турските бежанци от земите, присъединени към България в резултат на Балканските войни, да станат собственост на българската държава, като се приеме, че двете страни не дължат никакви плащания една на друга. При този вариант всяка държава би трябвало да намери начин сама да обезщети сънародниците си, за да се избегне назначаването на съпоструваща комисия по оценката на изоставените имоти. Успоредно с това турската страна потвърждава отказа си от привилегиите на турското малцинство, гарантирани с Цариградския договор, и дори се съгласява да подпише конвенция за установяване, която да даде възможност на респективните поданици да пребивават, да търгуват, да упражняват занаят и да владеят имоти на територията на другата държава. Срещу тези отстъпки Турция поставя условие българските училища да се приспособят към общия режим в страната, като се управляват от изборно училищно наместничество, което всъщност е и желанието на самите българи в Турция.

През май 1925 г. натиск за приключване на преговорите оказва председателят на Турската република, като заявява, че безрезультатното им проточване предизвиква общественото мнение в двете страни и е време те да бъдат приключени, или ако това е невъзможно, да се прекратят напълно⁵¹. Едновременно с това М. Кемал поставя искане да му бъдат върнати определен брой далекобойни топове, които след разгрома на Таяр паша в Из-

точна Тракия са били скрити на територията на България на 4 км от турската граница. След направената справка в Министерство на войната става ясно, че от войските на Таяр паша са иззети 1000 пушки, една четириоръдейна батарея „Круп“ и едно оръдие, които са били предадени на Междусъюзническата контролна комисия. Тези данни се потвърждават и от доклад на майор Голцман, представител на междусъюзническата анкетна комисия по турско-българската граница⁵². М. Кемал обаче не претендира за оръжията, иззети от войниците на пропускателния пункт, а за такива, скрити на територията на България, без знанието на контролните комисии. Бившият депутат в българския парламент Шакир Зюмбриев настоява, че е присъствал при прехвърлянето им и при проверката от страна на съюзната контролна комисия е било отговорено, че такива оръжия не са влезли в страната. Въпросното лице твърди, че и до момента може да посочи мястото, на което се намират. България отказва да върне оръжията с аргумента, че това не може да остане в тайна от контролните комисии на съюзниците и би станало причина да се смята, че по време на гръцко-турската война България е подкрепяла кемалистите.

Оръжейният скандал създава ново напрежение. Въпреки острия тон на турските държавници скоро темата изненадващо престава да бъде обект на обсъждане и по-нататъшни коментари по този въпрос не се срещат в дипломатическата преписка между С. Радев и Хр. Калфов. Това ме кара да смятам, че М. Кемал повдига въпроса по-скоро за да упражни натиск и да осигури отстъпчивостта на българското правителство при преговорите⁵³. Развързката на спора научаваме от един по-късен разговор между Р. Арас, английския военен аташе за Турция и България полковник Рос и българския пълномощен министър в Анкара, когато става ясно, че турската страна се е отказала от настояванията си и оръжията са останали в България⁵⁴. По думите на Р. Арас, отказът от настояванията за връщане на оръжията всъщност не е представлявал такъв драматичен компромис, какъвто изглежда в очите на българския преговарящ през 1925 г.⁵⁵

След овладяването на оръжейния скандал са създадени условия за успешно приключване на преговорите. Симеон Радев е накарал турската страна да се откаже от правата си по Цариградския договор и да се съгласи да признае правото на българ-

ските поданици да владеят недвижими имоти на територията на Турция. По въпроса за българските училища Турското външно министерство уверява, че няма да бъдат закрити, но изключва възможността да им се признае специален статут, за какъвто самите българи на територията на Европейска Турция не претендират.

В този момент, когато изглежда, че преговорите вървят към успешен край, българският преговарящ е изненадан с последната турска редакция, която включва за първи път искане за връщането на всички имоти на турци, емигрирали от България преди Балканската война. Турция изисква да бъдат премахнати извънредните мерки, наложени над тях, и да се изплатят със старата приходите от поставените под секвестър турски имоти. Поставено е и условие да се изплати наем за онези имоти, които са били заети от бежанци за целия период до датата на подписване на договора.

Според новото предложение всички извършени без предварително обезщетение отчуждавания трябва да се считат за недействителни. В противен случай Анкара настоява да се образуват комисии с представители на заинтересованите лица и при разногласие въпросите да бъдат отнасяни към арбитражен съд. Очевидно искането за арбитраж визира имотите на турските изселници, засегнати от закона за трудово-поземлената собственост (ЗТПС) в България. Едновременно с това турската страна поставя и въпроса за собствеността на самораслите гори в летните и зимните пасбища в България (т. нар. яйлъци и къшлъци)⁵⁶.

С. Радев не е подготвен да преговаря за изоставените имоти преди октомври 1912 г. Налага се спешна проверка, която да установи размера на турските имоти в старите предели на България, по отношение на които е приложен ЗТПС и Законът за бежанците. От друга страна, подобна клауза би била допустима само при спазване на принципа на взаимност, а до този момент българското правителство не разполага с точни данни за стойността, на която възлизат изоставените преди Балканската война български имоти в Тракия и Мала Азия. С точни данни не разполага и Екзархията в Истанбул.

За да се вземе решение, С. Радев настоява да бъдат поканени българските изселници от тези две категории (т. е. изселници от Мала Азия, без значение кога са се изселили, и тези от Източна

Тракия, изселили се преди октомври 1912 г.) да направят рекламации, от които да стане ясно коя от двете държави би се оказала длъжница. В хода на това забавяне българското правителство не успява да установи ефективен контрол върху продажбите на турските имоти в новоприсъединените земи, за които вече е уговорено да бъдат разменени срещу тези на българските изселници от Източна Тракия след октомври 1912 г. Допуснато е една не малка част от тях да бъде прехвърлена на трети добросъвестни лица, като по този начин се намалява значително размерът на компенсациите за отстъпените на Турция български имоти⁵⁷.

За да се създадат условия за скорошното приключване на преговорите, С. Радев обмисля възможността да отстоява позицията, че след като Турция отказва да третира чуждите поданици по-добре от своите, не би трябвало да настоява турските поданици в България да бъдат освободени от ЗТПС, на който се подчиняват всички български граждани. На подобна теза турските преговарящи не биха могли да повдигнат никакви принципи възражения, но подобен отговор прави невъзможно за напред да се защитават имотните права на българите в Мала Азия и тези в Тракия, изоставени преди началото на Балканската война

Така, съгласно с последната турска редакция, клаузата, касаеща ликвидацията на изоставените имоти, визира само земите на бежанците, напуснали Тракия след октомври 1912 г., и по този начин правото на собственост на българите, напуснали Турция по-рано, както и българите, напуснали малоазийските провинции изобщо, остава независимо от ликвидацията. Решението на правителството да приеме подобно предложение е повлияно от аргумента, че въвн от ликвидационната клауза остават имотите на голям брой българи, изселили се след въстанието от 1903 г. Предложението става още по-приемливо, когато Симеон Радев успява да убеди турската страна да приеме редакция, според която бежанците от Тракия ще имат право да докажат с всички средства датата, на която са напуснали Турция⁵⁸.

В хода на обмислянето от българска страна Анкара коригира това предложение и настоява имотите, изоставени преди октомври 1912 г., да бъдат разменени, така, както ще се постъпи и с имотите, изоставени след тази дата. По мнението на С. Радев, новото предложение е по-изгодно за България, отколкото за

Турция, тъй като много малко българи са в състояние да докажат с документи имотните си права. В същото време турските преговарящи отказват да включат клауза, която да постанови, че в периода на войните не е текла давността. Следователно не е трудно да се предположи, че турските власти ще създадат трудности при процедурите по въвеждане във владение, което би довело до влошаване на отношенията между двете държави и би навредило на търговските интереси на българите. С. Радев смята, че евентуалните загуби за българските изселници биха могли лесно да се компенсират, като се създадат условия за търговия, при което българите ще могат в рамките на 1 година „да спечелят на територията на Турция повече, отколкото са загубили“⁵⁹. Това убеждение на българския преговарящ се оформя под влияние на факта, че към момента на водене на преговорите две български тютюневи фирми извършват значителен оборот в Турция. Успоредно с това в Анкара работят голям брой български строители с високи надници. Зачестяват и случаите на сдружения между българи и турци. Радев настоява, че не си заслужава да се жертват интересите на българските предприемачи, които са поставени в зависимост от уреждането на споровете с Турция⁶⁰. С тези доводи българският преговарящ се опитва да убеди Хр. Калфов, че е време да се направят отстъпки с имотите на турците от старите предели на България да бъдат разменени срещу тези, изоставени от източнотракийските българи преди началото на Балканската война, за да не бъде пропуснат психологическият момент, след който преговорите биха били прекъснати безрезултатно.

Тази възможност обаче е отхвърлена от българското правителство, тъй като се налага мнението, че ще бъдат загубени скъпоструващи български имоти в Истанбул и Мала Азия⁶¹. Хр. Калфов настоява, че вече е уговорено запазването на имотните права на българите в Турция и ако Анкара откаже да гарантира връщането им чрез нарочна клауза за давност, това би означавало, че „отнема с лявата ръка това, което дава с дясната“⁶².

До компромис по въпроса за давността се стига едва след среща на министър Хр. Калфов с Р. Арас през септември 1925 г. в Женева. Турският външен министър се съгласява да изработи нота, с която да потвърди, че всички български поданици, напуснали Тракия или която и да било област на Турция преди ок-

томври 1912 г., ще могат свободно да владеят имотите си, останали на турска територия. В замяна на това Хр. Калфов приема в протокола-приложение да не се споменава въпросът за давността.

След така постигнатата уговорка С. Радев е упълномощен да замине за Анкара и да подпише договор за приятелство, протокол-приложение към него и конвенция за установяване. На 14 октомври Радев е вече в Анкара, но текстът на член „Г“ се оказва различен от предварително уговорения от двамата външни министри в Женева. Редакцията гласи: „*За да се определи по-точно смисълът на член „Г“, двете правителства са съгласни да заявят, че връщането на имотите ще се извърши при най-добра воля*“, вместо „*всички български поданици напуснали, Тракия преди 1912 г. или която и да било област на Турция, ще могат свободно да владеят имотите си, останали на турска територия*“. За да се изгладят това недоразумение, С. Радев се среща с Ружди Арас и поставя условие с нарочен текст да се определи точно смисълът на член Г, като се каже изрично, че имотите, за които се отнася той, ще бъдат върнати на собствениците им, без да се повдигат възражения от страна на заинтересованите правителства. Настояването на българския преговарящ е удовлетворено и към протокола-приложение е изработена специална декларация в този смисъл. Калфов одобрява текста и на 18 октомври 1925 г. Симеон Радев и Тевфик Кямил подписват Анкарски спогодби, в това число; 1. Договор за приятелство, 2. Протокол-приложение към договора за приятелство, 3. Декларация, че връщането на имотите, предвидено в чл. Г от протокола-приложение, ще бъде извършено, без да се повдига възражение от едната или от другата страна, 4. Конвенция за установяване, и 5. Нота-потвърждение, с която България се задължава да прилага по отношение на имотите на турските поданици в България, иззети въз основа на ЗТПС, споразумението, сключено между КСХС по прилагането на този закон⁶³.

След ратификацията на Анкарските спогодби, по силата на договора за приятелство, са установени редовни дипломатически отношения съобразно изискванията на международното право и се очаква размяна на редовно акредитирани пълномощни министри. Договорът допринася за разчупването на обръча на дипломатическата изолация, в която България изпада на

Балканите след края на Първата световна война. По този начин София предотвратява възможността за неблагоприятно обвързване на съседните държави, което да ликвидира възможностите за дипломатическа защитата на българските външнополитически приоритети.

Цената на този договор за приятелство обаче е отразена в протокола-приложение към него. Както личи от изложението, принципите на изграждане на Република Турция лишават българското правителство от възможността да защити правата на българските институции и бежанците от Източна Тракия, които едно десетилетие съставляват главна причина за непримирими спорове между България и Османска Турция. По силата на протокола-приложение България се отказва от привилегиите на българските училища и църкви на турската територията, фиксирани в Цариградския договор, съобразявайки се с твърдо изградената политика на новата турска държава по този въпрос.

Най-тежките условия в протокола обаче узаконяват отнемането на правото на българските бежанци от територията на Европейска Турция да се върнат на постоянно местожителство в Източна Тракия. Въпреки че в текста не фигурира експлицитна забрана, Анкара си е запазила правото да допусне или не завръщане на всеки един от тези бежанци поотделно. Българското правителство се съгласява с това условие с ясното съзнание, че то прави невъзможно връщането на бежанците в родните им домове, ръководено от съзнанието, че Анкара води политика на консолидация на национална турска държава на базата на мюсюлманския елемент. Този ръководен принцип на изграждане на новата турска държава прави постигането на споразумение за завръщането на многобройно българско население в границите на Турция свършено невъзможно. По същия начин е невъзможно да се постигне компромис за запазването на светските прерогативи на Екзархията в момент, в който е ликвидиран халифатът и е отнета светската власт на останалите немюсюлмански религиозни учреждения.

Заради невъзможността да се осигури правото на тракийските българи да се върнат на територията на Турция българското правителство е принудено да се съгласи на размяна на имотите на турските и българските бежанци, напуснали родните си места след октомври 1912 г. В противен случай правото им на соб-

ственост би било съпроводено от условие за ликвидация в кратки срокове, при която турските бежанци биха ликвидирали имотите си на задоволителни цени, а голямата част от българските бежанци едва ли биха намерили купувач в обезлюдените села на Европейска Турция.

Въпреки че със съгласието за размяна на имотите България приема възможно най-изгодните условия от гледна точка на *държавните* интереси, споразумението се оказва неприемливо от гледна точка на *частните* интереси на българските изселници, които България не е в състояние да ги компенсира своевременно. Така текстът на протокола-приложение става причина за конфликт между ощетените български поданици и българската държава, която би следвало да компенсира накърнените собственически права на многобройните бежанци.

От друга страна, правото на бежанците, напуснали родните си места преди октомври 1912 г., да възстановят имотните си права става причина за регулярни настоявания от страна на София клаузата да се изпълни, което води до периодически влошаване на междудържавните отношения, но не и до изпълнение на ангажимента.

Тези факти довеждат до обезсмислянето на голяма част от постигнатите договорености. С Анкарската спогодба е уреден единствено статутът на дипломатическите мисии на двете държави и е узаконено фактическото положение, що се отнася до имотите, подложени на ликвидация.

БЕЛЕЖКИ

¹ Преговорите приключват с подписване на пакет документи, който става известен под името „Анкарски спогодби“ и включва: Договор за приятелство, протокол-приложение, конвенция за установяване и две допълнителни декларации, които целят да дадат допълнителни гаранции за връщане на недвижимата собственост на специално предвидените в протокола-приложение категории бежанци. В публикациите от междувоенния период същите се споменават с името „Ангорски спогодби“, тъй като все още се използва старото име на столицата на Република Турция – Ангора.

² Изключение от това правило е статията на К у м а н о в, М. Установяване на дипломатическите отношения между България и Турция (1923–1926). – Исторически преглед, 1971, 2, 69–83.

³ В изпълнение на тези условия министърът на външните работи на Турция Мехмед Решид, с нота до българския пълномощен министър в Истанбул Недялко Колушев от 28 ноември 1918 г., изисква българските представители от дипломатическите мисии и консулства да напуснат страната. ЦДА, ф. 321, оп. 1, а.е. 2699, л. 8. Истанбул, 28. 11. 1918 г. Нота на М. Решид до българския пълномощен министър в Истанбул Н. Колушев.

⁴ На 17 декември 1918 г. дипломатическият представител на османското правителство в София Сефа бей нарежда на турските консулствата във Варна, Русе и Бургас да прекратят дейността си. Вж.: Ту ğ l a s ı, Р. Bulgaristan ve Türk-Bulgar ilişkileri. Istanbul, 1984, s. 118.

⁵ М а т е е в а, М., Хр. Т е п а в и ч а р о в. Дипломатическите отношения на България (1878–1988). София, 1989, с. 283.

⁶ Успоредно и независимо от отношенията с Истанбул се развиват тайните мисии, изпратени от земеделското правителство при Мустафа Кемал в Анадола. Вж. подробно: П е е в а, К. Турция във външната политика на Ал. Стамболийски. – Историческо бъдеше, бр. 1–2, 2005, 179–205.

⁷ П е т р о в а, Д. Цариградските българци. С., 2000, с. 92.

⁸ М а т е е в а, М., Хр. Т е п а в и ч а р о в, Цит. съч., с. 284.

⁹ Ту ğ l a s ı, Р. Ор. cit., s. 118.

¹⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1367, л. 2. София, 28. 02. 1923 г. Шифрована телеграма от МВнРИ до управляващия българското консулство в Одрин Т. Марков.

¹¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1367, л. 6. София, 7. 03. 1923 г. Шифрована телеграма от МВнРИ до българската легация в Истанбул.

¹² ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1367, л. 16. Истанбул, 26. 03. 1923 г. Поверителен доклад на Т. Марков до МВнРИ.

¹³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1367, л. 18. София, 2. 04. 1923 г. Шифрована телеграма на Ал. Стамболийски до легацията в Истанбул.

¹⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2401, л. 131. Истанбул, 21. 09. 1922 г. Доклад на Алтънов до МВнРИ.

¹⁵ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1367, л. 26. София, 27.05.1923 г. Шифрована телеграма на Ал. Стамболийски до българската легационна служба в Истанбул.

¹⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2978, л. 131. Истанбул, 20.07.1923 г. Доклад на Т. Марков от българската легационна служба в Истанбул до министър Хр. Калфов.

¹⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2978, л. 96. Истанбул, 21.06.1923 г. Поверителен доклад на Тодор Марков до МВнРИ в София.

¹⁸ Сп. Международни отношения, бр. 3, 1973 с. 155. Док. № 3, 4.

¹⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2978, л. 133. Истанбул, 20 юли 1923 г. доклад на Т. Марков до МВнРИ в София.

²⁰ Спогодбата, съгласно която Караагач е отстъпен на Турция, е оформена в нарочен протокол, който става петнадесетото приложение към Лозанския мирен договор.

²¹ По този въпрос вж. подробно: А л т ъ н о в, Ив. България и тракийския въпрос пред конференцията в Лозана. – Македонски преглед. С., 1926, 1, 76–106.

²² Лозанският договор е подписан на 24 юли 1923 г.

²³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2673, л. 1. София, 29.08.1923 г. Акредитивно писмо на Т. Марков адресирано до Исмет паша – министър-председател и министър на външните работи на Анкарското правителство.

²⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2835, л. 3. Истанбул, 2.11.1923 г. Доклад на Т. Марков до МВнРИ в София

²⁵ ЧСИБИ, т. 1, док. № 175. Прага, 2.12.1924 г. – Молба на Ал. Оббов, председател на задграничното правителство на БЗНС в Прага до МВнР в Прага.

²⁶ Голяма част от тях заминават за Съветска Русия, където са подложени на специален режим. Не след дълго Белградското правителство удовлетворява молбата им да бъдат приети в емигрантски лагери на територията на КСХС. ЧСИБИ, т. 1, док. № 175. Прага, 2.12.1924 г. – Молба на А. Оббов, председател на задграничното правителство на БЗНС в Прага до МВнР в Прага.

²⁷ ЦДА, ф. 176к, оп. 4, а.е. 2974, л. 27–28. София, 15.04. 1924 г. Докладна записка на С. Радев до министъра на външните работи и изповеданията.

²⁸ К у м а н о в, М. Цит. съч., с. 76.

²⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2974, л. 33. Истанбул, 22.04. 1924 г. Шифрована телеграма на Алтънов от българската легация в Истанбул до МВнРИ в София.

³⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 99, л. 61. Истанбул, 30.05.1924 г. Шифрована телеграма от българската легация в Истанбул до МВнРИ в София.

³¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 99 л. 25. Истанбул, 8.04.1924 г. Шифрована телеграма (по пощата) от българската легация в Истанбул до МВнРИ в София.

³² ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2974, л. 64–66. Анкара, 17.06.1924 г. Писмо от С. Радев до МВнРИ в София с приложение протокол, предложен от турската делегация, който трябва да представлява неразделна част от договора за приетелство.

³³ Държавен вестник, бр. 110, от 17.08.1926 г., 5–9.

³⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2974, л. 53–54. София, 12.06.1924 г. Инструкции на Хр. Калфов до С. Радев.

³⁵ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 99, л. 107. Анкара, 19 .06.1924 г. Шифрована телеграма от С. Радев до МВрРИ в София.

³⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2978, л. 172. Истанбул, 22 .10.1923 г. А. Яранов до Хр. Калфов

³⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2576, л. 13. Одрин, 4. 12.1922 г. Доклад на Т. Марков до МВнРИ в София.

³⁸ От българските села са оцелели само Даркос, Чатаджанско, с 60 души, лишени от права на собственост върху имотите си, станали притежание на мухаджирите и село Курфалии. – ЦДА, ф. 176к, оп. 4, а.е. 2978, л. 163–169. Истанбул, 3.10.1923 г. Поверителен доклад на Т. Марков до министър Ал. Цанков.

³⁹ През следващите години броят на българските училища постоянно варира в зависимост от решението на Анкара, която всяка година дава или отказва разрешение за откриването на учебната година.

⁴⁰ Трифонов, Ст. Българското националноосвободително движение в Тракия 1919–1934 г. София, 1988, с. 138.

⁴¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2974, л. 73. Анкара, 19. 06.1924 г. Шифрована телеграма на С. Радев до МВнРИ в София.

⁴² ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 450, л. 87–90. София, 26. 06.1924 г. Инструкции на министър Хр. Калфов до С. Радев.

⁴³ ЧСИБИ, т. 1. док. No. 165, София, 4.08.1924 г. – Политически доклад от посолството на ЧСР в София до МВнР в Прага.

⁴⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2976, л. 149, Анкара, 6.08.1924 г. Шифрована телеграма на С. Радев до МВнРИ в София.

⁴⁵ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2976, л. 187, Истанбул, 15.01.1925 г. Шифрована телеграма до МВнРИ в София.

⁴⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2976, л. 169, 175, 176, 201.

⁴⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 212, л. 6, Истанбул, 4.02.1925 г. От българския делегат в Комисията за проливите Т. Марков до министър Хр. Калфов.

⁴⁸ В турските правителствени среди се приема, че България храни чувство на симпатия към политиката на Италия. По този повод Махмуд бей, един от приближените на Мустафа Кемал депутати, е категоричен „Желанията на България *за сега* са скромни: да се даде излаз на Егея и да не се безпокои заради дейността на македонските чети. Не е тайна, че Италия подкрепя желанията на България“. ЦДА, ф. 176 к, 5, а.е. 450, л. 65, Истанбул, 7.12.1926 г. от управляващия българската легация Н. Недев до МВнРИ в София.

⁴⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 450, л. 15–16, Истанбул, 12.04.1926 г. Рапорт на българския консул в Истанбул Атанас Яранов МВнРИ в София.

⁵⁰ В това число по силата на закона за настаняване на бежанците и обезпечаване на поминъка им от 4.12.1920 г. (чл. 2, 33–34).

⁵¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2974, л. 248. Истанбул, 6 май 1925 г. Шифрована телеграма от българската легация в Истанбул до МВнРИ в София.

⁵² ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2974, л. 285. Препис от рапорта на майор Голцман.

⁵³ В един от разговорите Р. Арас предлага оръжията да бъдат върнати така, както са влезли в страната, т.е. тайно от съюзниците, но при това положение се създава силен инструмент за натиск в ръцете на турските преговарящи. По този повод Радев споделя с българския външен министър: „Всяка наша тайна е коз в ръцете на Турция“. Явното или тайно прехвърляне на оръжия в Турция би създавало заплахата за успешния ход на преговорите на българското правителство за сключване на бежански заем, който е от изключителна важност за България.

⁵⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 7, а.е. 234, л. 94. Анкара, 26.10.1937 г. Доклад на Т. Христов от българската легация в Анкара до МВнРИ в София.

⁵⁵ През май 1925 г. Радев докладва, че съдейки по енергията, която Мустафа Кемал влага по въпроса, „отказът да върнем оръжията може да стане причина да бъдем поставени в „твърде деликатно положение“. Българският преговарящ визира заплахата, която може да се създаде за българските предприемачи и търговци в Турция. ЦДА, ф. 176к, оп. 6, а.е. 2974, л. 248. Анкара, 5. 05. 1925 г. Шифрована телеграма на С. Радев до МВнРИ в София.

⁵⁶ По този въпрос Министерството на земеделието и държавните имоти моли министър Калфов да бъдат дадени разяснения на българския преговарящ още през лятото на 1925 г., с оглед на неговата изключителна важност. Текстът на молбата гласи: „Моля да наредите преговарящите да не отстъпват по никой начин от яйлъшкия и къшлъшкия въпрос, тъй като той е свързан със съдбата на държавните гори в Родопите, Стара планина, Пирин и Странджа. Тия гори представляват голямо богатство вън от неоченимите блага, които горите допринасят на климата и поминъка на населението. Стремещът за завладяването на тези държавни имоти от частни лица е толкова голям, че комисията трябва да положи прекомерни усилия, за да запази това национално богатство като собственост на държавата“. ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2974, л. 203. Анкара, 2. 03. 1925 г. Шифрована телеграма на С. Радев до МВнРИ в София.

⁵⁷ Петканов, К.Н. Ангорският договор от национално гледище. – В: Тракийски сборник, кн. 3, 1932, с. 31.

⁵⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, л. 323. Анкара, 26.06.1925 г. Шифрована телеграма от С. Радев до МВнРИ в София.

⁵⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, л. 370. Анкара, 20.08.1925 г. Шифрована телеграма на С. Радев до МВнРИ в София.

⁶⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, л. 381–382, Анкара, 22. 08. 1925 г. Шифрована телеграма на С. Радев до МВнРИ в София.

⁶¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, л. 364, София, 18 август 1925 г. Шифрована телеграма на Хр. Калфов до С. Радев. Вж. също: ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, л. 369. София, 19.08. 1925 г. Шифрована телеграма на Хр. Калфов до С. Радев.

⁶² ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, л. 381–382. Анкара, 22.08.1925 г. Шифрована телеграма на С. Радев до МВнРИ в София.

⁶³ Държавен вестник, бр.110, 17.08.1926, 2–9.

АНГОРСКИТЕ ПРОТОКОЛИ И БЕЖАНЦИТЕ (Юбилейна проверка)

ПАПАНИ КОЗАРОВА

Общовалидни международноправни договорености гарантират правото на запазена собственост за всички бежанци по света върху имотите им, намиращи се в държавата, от която са били принудени да бягат.

За удовлетворяване правата на българските бежанци, прогонени от Турция, допълнително са сключвани конкретни междудържавни българо-турски договорености. Посредством същите поредица български и турски правителства признават правата на запазена собственост за българските бежанци и задълженията на Турция да им разреши да се завърнат и да влязат във владение на имотите си. Но всички договорености остават изпълнени. В тази връзка особено внимание заслужават клаузите на двата протокола (втора и трета спогодба), от 4-те спогодби, подписани в Ангора (днешна Анкара) на 18 октомври 1925 г. Клаузи също изпълнени, но валидни досега¹.

Има достатъчно основания, за да се твърди, че действителната причина да не са изпълнявани и Ангорските клаузи, продължава да бъде нежеланието на Турция да удовлетворява законните права на българските бежанци, а България не проявява необходимата и достатъчна воля, за да защити истинските права на своите прокудени от Турция граждани. Необходимо е да се подчертае, че неизпълнението на чл. „Б“ и „Г“ на Ангорските протоколи се обяснява и оправдава не с действителната причина, а с мотив, че липсва общо решение на българската и турската страна в тълкуването на протоколите, в това число и на чл. „В“.

Целесъобразно е да приведем поне няколко примера, които показват, че различията в тълкуването са станали поради утвърденото в норма поведение на Турция, обслужващо неудовлетворяването на правата на бежанците в продължение на цели 80 години.

За такива различия, възникнали непосредствено след обнародването на Ангорските спогодби, пише Димитър Попниколов в писмото си от 17 февруари 1967 г. до валутното управление на Министерство на финансите:

„...Явиха се различия между българското и турското правителство и спор по тълкуване на буква „В“ от протокола, който дипломатически спор доколкото знам остана неразрешен.“²

За различни тълкувания информация предоставя и в. „Джумхурийет“ в публикация от 2 декември 1931 г.:

„Има само един имуществен въпрос, предизвикващ разногласия, които се дължат на различния начин на тълкуване от двете страни на някои въпроси от Допълнителния протокол към Договора за приятелство... Тъй като българските имоти са били секвестирани от правителствата и на двете страни, докато не се разрешат споровете, породени от член „С“ /„В“, не може да се възстановят подлежащите на възстановяване имоти на заинтересуваните (лица).“³

Открито, черно на бяло, е описано реалното поведение на турската държава да не удовлетворява правата дори за имотите, по които няма спорове — такива са имотите, отнети преди 5/18 октомври 1912 г. и след 18 октомври 1925 г.; а също така и имотите, намиращи се в Цариград и Мала Азия.

Че до общо тълкуване на чл. „В“ не се е достигнало досега личи от парламентарните отговори, дадени през 2001 и през 2002 г. от тогавашните министър-председатели. От трибуната на Народното събрание, на 9.II.2001 г., министър-председателят на България Иван Костов заяви, че напредък в преговорния процес през 1998 г. няма „...поради принципните различия в тълкуването, което българската и турската страна дават на двустранните документи... в частност и на Ангорския протокол от 1925 г.“⁴

(Трябва да отбележим, че след визираната — 1998 г. — преговорният процес е преустановен.)

Съществуват достатъчно основания за извода, че възможностите за създаване на различни тълкувания на Ангорските протоколи са преднамерено заложени и в подготвителния им процес, и в окончателното им формулиране и редактиране.

АНГОРСКИТЕ ПРОТОКОЛИ И БЕЖАНЦИТЕ (Юбилейна проверка)

ПАПАНИ КОЗАРОВА

Общовалидни международноправни договорености гарантират правото на запазена собственост за всички бежанци по света върху имотите им, намиращи се в държавата, от която са били принудени да бягат.

За удовлетворяване правата на българските бежанци, прогонени от Турция, допълнително са сключвани конкретни междудържавни българо-турски договорености. Посредством същите поредица български и турски правителства признават правата на запазена собственост за българските бежанци и задълженията на Турция да им разреши да се завърнат и да влязат във владение на имотите си. Но всички договорености остават изпълнени. В тази връзка особено внимание заслужават клаузите на двата протокола (втора и трета спогодба), от 4-те спогодби, подписани в Ангора (днешна Анкара) на 18 октомври 1925 г. Клаузи също изпълнени, но валидни досега¹.

Има достатъчно основания, за да се твърди, че действителната причина да не са изпълнявани и Ангорските клаузи, продължава да бъде нежеланието на Турция да удовлетворява законните права на българските бежанци, а България не проявява необходимата и достатъчна воля, за да защити истинските права на своите прокудени от Турция граждани. Необходимо е да се подчертае, че неизпълнението на чл. „Б“ и „Г“ на Ангорските протоколи се обяснява и оправдава не с действителната причина, а с мотив, че липсва общо решение на българската и турската страна в тълкуването на протоколите, в това число и на чл. „В“.

Целесъобразно е да приведем поне няколко примера, които показват, че различията в тълкуването са станали поради утвърденото в норма поведение на Турция, обслужващо неудовлетворяването на правата на бежанците в продължение на цели 80 години.

За такива различия, възникнали непосредствено след обнародването на Ангорските спогодби, пише Димитър Попниколов в писмото си от 17 февруари 1967 г. до валутното управление на Министерство на финансите:

„...Явиха се различия между българското и турското правителство и спор по тълкуване на буква „В“ от протокола, който дипломатически спор доколкото знам остана неразрешен.“²

За различни тълкувания информация предоставя и в. „Джумхурийет“ в публикация от 2 декември 1931 г.:

„Има само един имуществен въпрос, предизвикващ разногласия, които се дължат на различния начин на тълкуване от двете страни на някои въпроси от Допълнителния протокол към Договора за приятелство... Тъй като българските имоти са били секвестирани от правителствата и на двете страни, докато не се разрешат споровете, породени от член „С“ /„В“, не може да се възстановят подлежащите на възстановяване имоти на заинтересуваните (лица).“³

Открито, черно на бяло, е описано реалното поведение на турската държава да не удовлетворява правата дори за имотите, по които няма спорове — такива са имотите, отнети преди 5/18 октомври 1912 г. и след 18 октомври 1925 г.; а също така и имотите, намиращи се в Цариград и Мала Азия.

Че до общо тълкуване на чл. „В“ не се е достигнало досега личи от парламентарните отговори, дадени през 2001 и през 2002 г. от тогавашните министър-председатели. От трибуната на Народното събрание, на 9.II.2001 г., министър-председателят на България Иван Костов заяви, че напредък в преговорния процес през 1998 г. няма „...поради принципните различия в тълкуването, което българската и турската страна дават на двустранните документи... в частност и на Ангорския протокол от 1925 г.“⁴

(Трябва да отбележим, че след визираната — 1998 г. — преговорният процес е преустановен.)

Съществуват достатъчно основания за извода, че възможностите за създаване на различни тълкувания на Ангорските протоколи са преднамерено заложили и в подготвителния им процес, и в окончателното им формулиране и редактиране.

АНГОРСКИТЕ ПРОТОКОЛИ И БЕЖАНЦИТЕ (Юбилейна проверка)

ПАПАНИ КОЗАРОВА

Общовалидни международноправни договорености гарантират правото на запазена собственост за всички бежанци по света върху имотите им, намиращи се в държавата, от която са били принудени да бягат.

За удовлетворяване правата на българските бежанци, прогонени от Турция, допълнително са сключвани конкретни междудържавни българо-турски договорености. Посредством същите поредица български и турски правителства признават правата на запазена собственост за българските бежанци и задълженията на Турция да им разреши да се завърнат и да влязат във владение на имотите си. Но всички договорености остават изпълнени. В тази връзка особено внимание заслужават клаузите на двата протокола (втора и трета спогодба), от 4-те спогодби, подписани в Ангора (днешна Анкара) на 18 октомври 1925 г. Клаузи също изпълнени, но валидни досега¹.

Има достатъчно основания, за да се твърди, че действителната причина да не са изпълнявани и Ангорските клаузи, продължава да бъде нежеланието на Турция да удовлетворява законните права на българските бежанци, а България не проявява необходимата и достатъчна воля, за да защити истинските права на своите прокудени от Турция граждани. Необходимо е да се подчертае, че неизпълнението на чл. „Б“ и „Г“ на Ангорските протоколи се обяснява и оправдава не с действителната причина, а с мотив, че липсва общо решение на българската и турската страна в тълкуването на протоколите, в това число и на чл. „В“.

Целесъобразно е да приведем поне няколко примера, които показват, че различията в тълкуването са станали поради утвърденото в норма поведение на Турция, обслужващо неудовлетворяването на правата на бежанците в продължение на цели 80 години.

За такива различия, възникнали непосредствено след обнародването на Ангорските спогодби, пише Димитър Попниколов в писмото си от 17 февруари 1967 г. до валутното управление на Министерство на финансите:

„...Явиха се различия между българското и турското правителство и спор по тълкуване на буква „В“ от протокола, който дипломатически спор доколкото знам остана неразрешен.“²

За различни тълкувания информация предоставя и в. „Джумхурийет“ в публикация от 2 декември 1931 г.:

„Има само един имуществен въпрос, предизвикващ разногласия, които се дължат на различния начин на тълкуване от двете страни на някои въпроси от Допълнителния протокол към Договора за приятелство... Тъй като българските имоти са били секвестирани от правителствата и на двете страни, докато не се разрешат споровете, породени от член „С“ /„В“, не може да се възстановят подлежащите на възстановяване имоти на заинтересуваните (лица).“³

Открито, черно на бяло, е описано реалното поведение на турската държава да не удовлетворява правата дори за имотите, по които няма спорове — такива са имотите, отнети преди 5/18 октомври 1912 г. и след 18 октомври 1925 г.; а също така и имотите, намиращи се в Цариград и Мала Азия.

Че до общо тълкуване на чл. „В“ не се е достигнало досега личи от парламентарните отговори, дадени през 2001 и през 2002 г. от тогавашните министър-председатели. От трибуната на Народното събрание, на 9.II.2001 г., министър-председателят на България Иван Костов заяви, че напредък в преговорния процес през 1998 г. няма „...поради принципните различия в тълкуването, което българската и турската страна дават на двустранните документи... в частност и на Ангорския протокол от 1925 г.“⁴

(Трябва да отбележим, че след визираната — 1998 г. — преговорният процес е преустановен.)

Съществуват достатъчно основания за извода, че възможностите за създаване на различни тълкувания на Ангорските протоколи са преднамерено заложени и в подготвителния им процес, и в окончателното им формулиране и редактиране.

Аргументите:

В статията си за договора от 1925 г., поместена във френския вестник „Ла републик“ (30 март 1926 г.), Юнус Нади пише:

„Между Турция и България е сключен договор, споровете по който отнеха много време... Този договор е пресяван и отсяван за сметка на България...“⁵

Ясно е, че твърде дълго са били пресявани и отсявани термините „бежанци“ и „изселили се“, докато са успели да отсеят термина „бежанци“ и да вмъкнат термина „изселили се“. Защото санкциите за загубено право на собственост за тези, които са се изселили, се уреждат по давност или посредством изселническа спогодба и не следва да бъдат предмет на договаряне в Ангорските протоколи, предизвикани от нерешените проблеми на бежанците. Протоколите регламентират уреждането на основните проблеми на бежанците, но... без термина бежанци в явен вид. Абсурдно, но факт, който изисква сериозно проучване, защото е използван и за разногласията, и за споровете, и за отлагането, и за нерешаването на бежанския проблем.

Без да привеждаме информация за началните стъпки, водещи към възстановяване на взаимоотношенията между България и Турция, чието прекъсване им е било насилствено наложено още със Солунското примирие за прекратяване на военните действия между Съюзените сили и България от 29 септември 1918 г., привеждаме цитат от поверителния доклад на генералния ни консул в Одрин Тодор Марков до тогавашния министър-председател на България Александър Стамболийски. В този доклад, изпратен на 8 февруари 1923 г., Т. Марков информира как е поставил проблема за българските бежанци пред Мустафа Кемал паша-Ататюрк на срещата им в Измир, проведена на 28 януари 1923 г.:

„3. Въпросът за бежанците. Известно Ви е, че България е препълнена с бежанци от Македония, от Западна и Източна Тракия, от Добруджа и от западните ни покрайнини, отнети ни от Сърбия. Тези бежанци са едно истинско бедствие не само за тях, но и за България. Правителството направи героични усилия, за да ги настани, доколкото средствата му позволяват. Прибягна даже към изземване земя от големите земевладелци, за да раздаде на неимеющите, но нуждата е по-голяма от разполагаемите средства. Въпиюща нужда за нас е Турция да се съгласи да приеме поне част от тракийските бежанци. Източна Тракия е почти полузапустела страна. Вашето малочислено население там, с малки изключения, е лишено от добитък и

сечива, за да работи. Връщането на отличните български земеделци по домовете си, гдето ще докарат със себе си и добитъка, ще дадат живот на страната и ще бъдат полезни за държавата Ви. Вие ще вземете от нас ценни работни ръце, които ако имахме достатъчно работна земя, по никой начин не бихме Ви дали. Смешно е да се мисли, че няколко десетки хиляди българи ще станат някаква опасност за Турция, тогава когато малка България не се бои от 800 000 турци, които ги има в нея. Повтарям, този въпрос е станал много неприятен за България и сигурен съм, че Правителството ще иска настойчиво неговото разрешение.“⁶

Значителен напредък в преговорите между България и Турция настъпва с назначаването на Симеон Радев през ноември 1924 г. за ръководител на българската дипломатическа мисия в Турция.

Цитираме няколко коментара и оценки за преговорите:

• От проф. д-р Али Саръкоюнджу:

„Централно място в проведените турско-български преговори заемат преди всичко т.нар. „висящи въпроси“, каго тези за бежанците...“⁷

„Докато турската страна се обявява против връщането на бежанците, то българската страна защитава тъкмо обратното становище.“⁸

„Турско-българските преговори се проточват главно поради непостигането на единомислие по въпроса за бежанците...“⁹

• От проф. д-р Дженгиз Хаков:

„Най-трудно протичат преговорите по бежанския въпрос...“ Говорейки със С. Радев за позицията по бежанския въпрос, турският външен министър Т. Р. Арас казва: „През Балканската война става фактическа размяна на населението. Този факт трябва да се санкционира с договор. Турция е широко отворена за българските поданици, но не и за тия, които са избягали от Турция“¹⁰.

Преговорите са пред провал поради настойчивите искания на българската страна и неотстъпчивостта на турската страна относно бежанския въпрос.

Мустафа Кемел паша заявява:

„Безрезултатното проточване и забавяне на турско-българските преговори започва вече да тревожи общественото мнение и в двете страни. Дойде време преговорите или да приключат, или съвсем да се прекратят.“¹¹

Българското правителство е склонно към отстъпчивост относно искането за връщането на бежанците. Ръководено от желанието за

резултатно приключване на преговорите, то дава следните указания на Симеон Радев:

„1. Щом като има съмнение, че може да не се подпише мирният договор, без да се решат висящите проблеми, те могат да бъдат решени и с един допълнителен протокол, който да придружи договора.

2. Щом като турското правителство не се съгласява с връщането на бежанците от Тракия по родните места, то нека да се осигури едно справедливо обезщетение за техните имоти. Това се отнася и за изселниците, напуснали българските територии.“¹²

След тези указания, дадени от най-отговорните държавници на двете страни, на 18 октомври 1925 г. са подписани и двата ангорски протокола — протоколи, за които повторно подчертаваме, че регламентират права за бежанците без употреба на думата-термин бежанци. На въпроса, защо се е подходило така, точен отговор биха могли да дадат подписалите протоколите — Симеон Радев за България и Тевфик Кямил паша за Турция. Наша е възможността, правото и задължението за анализи, изводи и отстояване на ангорските истини за българските бежанци.

Водещи фактори в преговорите са желанието и политическата воля и на двете държави да възстановят официалните си дипломатически отношения.

Допълнителен, но също водещ фактор за България е необходимостта и задължението ѝ да сключи договорености, които да задължават Турция да удовлетвори гарантираните от международните принципи и норми права на българските бежанци. (Включително за намиращите се в Турция техни над 3 милиона декара земя и над 40 хиляди сгради, чийто стойностен еквивалент се изчислява на над 10 милиарда долара — по курс от 1982 г.) Препятстващият фактор е обстоятелството, че турската страна упорито не желае да удовлетвори настойчиво поставяните от българска страна законни претенции за българските бежанци. Приемливия изход за резултатно приключване на преговорите и българската, и турската делегация са намерили, като са заобиколили термина бежанци. Консенсусно са успели да го „изпуснат“ и в българския, и в турския, и във френския текст на протоколите: няма явно ползван термина бежанци — няма явни противоречия за бежанците; има успешно приключване на продължили 2 години преговори — подписани са и 4-те междудържавни, двустранни българо-турски спогодби. С тях споровете за бежанците са отпратени към българското и турското правителство. „Мъчнотиите,

които биха изникнали по приложението на настоящия протокол, ще бъдат предмет на дипломатически преговори между двете правителства“ — гласи последният член „3“ на протокола-приложение. Мъчнотиите започват непосредствено след ратифицирането на протоколите през 1926 г. и за съжаление няма изгледи да свършат в близкото бъдеще.

За облекчаване съдбата на своите бежанци България отправя молба до Обществото на народите (ОН) с искане за засм. На 8 септември 1926 г. (само 22 дни след обнародването на Ангорските спогодби) с протокол на финансовия комитет на Обществото на народите са определени условията, при които ще бъде отпуснат заем за настаняване на бежанците. В този международен документ терминът бежанци не е „отсят“, а е употребяван легитимно, и то многократно в явен вид с подчертаване, че са бежанци — български поданици. Толкова пъти е употребен и терминът *refugies* във френския текст на протокола на ОН¹³.

По аналогичен начин терминът бежанци участва и в приетия на 9 декември 1926 г. български, но с елемент на международност, защото е под егидата на ОН „Закон за селскостопанско настаняване на бежанците чрез средствата на заема, отпуснат със съгласието на Обществото на народите“. Посредством неговия чл. 4, разграничаването „бежанци“ от „изселили се“ е подчертано с разпоредбата да не се отпуска заем на тези, които са се изселивали, а само на бежанци — български поданици¹⁴.

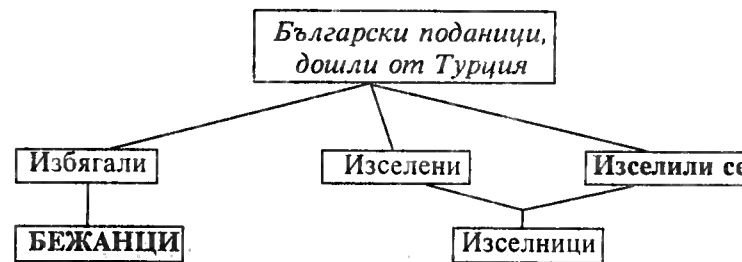
Посочените два документа доказват по категоричен начин, че чл. „В“ постановява загубено право на собственост не за бежанци, а единствено за „българите, които са се изселили“ от Източна Тракия между 1912—1925 г.; бежанците са в категорията на „български поданици“, запазващи правото си на собственост по силата на съответстващите на Международното право разпоредби на чл. „Б“ и „Г“.

За съжаление популяризирането на абсолютно безпочвената измислица, че бежанците са загубили право на собственост, продължава дори и след 9.II.2001 г., когато от трибуната на Народното събрание тогавашният министър-председател на България Иван Костов обяви, че българското правителство „е поставило на масата на преговорите имуществените претенции на българските граждани — бежанци от периода 1912 до октомври 1925 г.“¹⁵.

За предотвратяване на продължаващото 80 години популяризиране на тази вредна измислица привеждаме допълнителни нови анализи, изводи и доказателства.

Обстоятелството, че терминът „български поданици“, разглеждан като родово понятие, може да съдържа като видови отличия и термина „бежанци“, и термина „българи, които са се изселили“, е използвано за внушения, че съгласно чл. „В“ имотите на бежанците „остават“ собственост на турската държава. Недопустимостта на такова произволно боравене с термини, онагледяваме с примерна схема и таблица:

Примерна схема
за етимологично разграничаване
на бежанци от изселили се

Словесна таблица
с правни основания, разграничаващи „бежанци“ от „изселили се“

1. За бежанците

- 1.1. „Чл. IX. Дефиниция на бежанците“ — ОН¹⁶
- 1.2. „Удостоверение за качество на бежанец“ — ОН¹⁷
- 1.3. „Декларация за поданство на българин-бежанец“ — ОН
- 1.4. „Определение на термина бежанец“
„Конвенция за статута на бежанците“ — ООН
- 1.5. „Human Rights and refugees — United Nations“¹⁸

2. За изселилите се

- 2.1. Законодателства на държавите
- 2.2. Изселнически спогодби

Вж. приложения 1.1, 1.2, 1.3.

Привеждаме и автентични законови постановки, доказващи, че разпоредбите на чл. „Г“, регламентиращи правата на запазена собственост на българските поданици, които не владеят имотите си в Турция, са разпоредби именно за бежанците, защото те са станали български поданици.

Цитати от „Закон за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им“.

„Чл. 33. Бежанците от български произход, заселени в пределите на Царството, по реда, предвиден в настоящия закон, стават по право български поданици и членове на общините, в района, на който са установени.“

„Чл. 2. Бежанци в смисъл на настоящия закон са всички лица от българска народност из Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини, които са забегнали и забегнат в пределите на Царството, вследствие политическите събития и промени в казаните области, настъпили след 1912 г.“¹⁹

Информация за придобиване на българско поданство за бежанците, установени в България преди 1912 г., откриваме в парламентарните речи на Стефан Стамболов: „Приемане на наши сънародници за български поданици“ и „За приемането на лица за български поданици решаваща дума има Народното събрание“²⁰.

Ангорските протоколи от 1925 г. регламентират решаване на проблемите на българските бежанци, прогонвани от Турция. С членове „Б“ и „Г“ от тези протоколи именно за бежанците са разпоредени права за завръщане, за запазена собственост, за пропуснати ползи от приходи и наеми. Разпоредбите са формулирани чрез термина „български поданици“, включващ термина бежанци, като категория, която запазва всички права, произтичащи от правото на запазена собственост. Категорията българи, която губи правата си на запазена собственост (групата от „изселили се“ от Източна Тракия между 1912 и 1925 г.), е разграничена от бежанците. Това разграничение е направено по категоричен начин посредством чл. „В“ и е изрично подчертано с две препратки на същия чл. „В“ — в предхождащия го чл. „Б“ и в следващия го чл. „Г“. Основното различие между бежанци и „изселили се“ е ужасният факт, съпроводял оцелелите — успели да „забегнат“ в България, прогонвани под ятаган бежанци, не се отнася за тези, които са се изселили. От този реализиран ужасен факт произтича специалният правен статут за бежанците.

Негови производни са и специалните права за бежанците. И то не само чрез споменатите по-горе членове „Б“ и „Г“ от българо-тур-

ските междудържавни договорености. Правният статут на бежанците определя същностната характеристика и на споменатия по-горе Протокол на ОН от 8 септември 1926 г.: Основно изискване на ОН за получаване на средства от сключения под негово покровителство заем за настаняване на бежанците в България е кандидатите да докажат, че са и бежанци, и български поданици. Българското правителство осигурява изпълнението на това изискване на ОН — кандидатите за заем прилагат удостоверение за бежанец и декларация за българско поданство (вж. приложения 1.2 и 1.3). Знак за равенство между българските бежанци и българите, които „са се изселили“, няма и не може да има. Огромната маса българи, дошли от Турция в България след освобождението ни през 1877—1878 г., са бежанци със запазено право на собственост върху всичките си имоти, намиращи се в Турция. Длъжник за тези имоти е турската страна.

Доказателствата за ангорските истини, гарантиращи правата на бежанците, са неоспорени, неоспорими, многобройни, правно обосновани и коректно изградени. Въпреки това те не можаха окончателно да прекратят изявленията и публикациите, които ги замърсяват. Очевидно са необходими не само нови доказателства, но и нови подходи за отстояване на истините. Може би като първи стъпки в това направление ще бъде полезно да бъдат привлечени и лицата, които са изкривявали, фалшифицирали тези истини — волно или неволно, но винаги във вреда само на българските интереси.

Защо на най-изявените и на най-отговорните да не бъдат зададени писмени въпроси от рода на:

1. Защо правят изявления, че Ангорският протокол оставял (харизвал) имотите на българските бежанци на турската държава?

2. Убедени ли са в истинността на тези си изявления и кои са аргументите им?

Въпросите биха могли да им бъдат изпратени с писма от името на СТДБ, ТНИ, в „Тракия“ с молба за писмени отговори. Може би именно разпространителите на неистините ще успеят да утвърдят истината повсеместно.

Когато съм имала възможност, съм разговаряла с наши дипломати, политици и журналисти, юристи и историци. Обобщеният и кратък отговор е: поради неосведоменост за различието между бежанци и изселили се; поради непознаване на автентичните текстове на Протоколите; поради това, че сме се подвеждали от авторитетни издания и изявления; по инерция, въпреки че знаехме вече истината.

Ангорските протоколи навършват 80 години. Юбилейните годишнини предполагат тържественост, но и делова равностметка. Ангорските протоколи никога не са били повод за празничност. Равностметката за тях и за последиците от тях е необходим, отговорен акт, изискващ ангажираност на обвързаните и на отговорните за решаването на разглеждания проблем лица.

По стар български обичай при празници, при тържества се прави и основно почитване. Същото е и когато ще ни приемат някъде. Нека 80-годишнината на Ангорските протоколи и предстоящото ни приемане в Европейския съюз ни мотивират да изчистим окончателно и прецизно всички замърсители на Ангорските истини.

БЕЛЕЖКИ

¹ ДВ, бр. 110, 17 август 1926 г., с. 3, 4, 5.

² Попников, Д. Историческа актуалност. — Тракия, бр. 9, 6 май 1993 г., с. 2. Димитър Попников е основател на в. „Тракия“ през 1921 г., председател на Тракийската организация, народен представител в 22-рото Обикновено Народно събрание.

³ Сугеуа, А. Темите, обсъждани с българския министър-председател Н. Мушанов в Анкара, в. Джумхурийет (2 декември 1931 г.). Цитатът е от Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения в документи (1913—1938), Анкара 2002 г. — Документ 79, с. 578, 579.

⁴ Отговори на министър-председателя Иван Костов на питання на депутата Ангел Найденов. — Тракия, 22 февруари 2001 г., с. 3.

⁵ Надиди, Ю. Статия от Юнус Нади за договора за приятелство между България и Турция от 1925 г., публикувана във френския вестник „Ла Репюблик“ (30 март 1926 г.). Документ 70 от цитирания сборник „Мустафа Кемал...“, с. 515—521.

⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2974 л. 2—16. Документ 29. Цитатът е от сборник „Мустафа Кемал...“, с. 759.

⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2974 л. 25—27, 35, 36, 46—49, 53. Цитатът е от сборник „Мустафа Кемал...“, с. XXVIII.

⁸ Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения в документи (1913—1938), Анкара 2002 г., с. XXVIII.

⁹ Пак там, с. XXIX.

¹⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2974 л. 267. Цитат от сб. „Мустафа Кемал...“, с. LV.

¹¹ Пак там, л. 248. Цитат от сб. „Мустафа Кемал...“, с. XXIX.

¹² Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения в документи, с. XXX.

¹³ ДВ, бр. 169, 30 септември 1926 г., 2—7.

¹⁴ ДВ, бр. 213, 18 декември 1926 г., с. 1, чл. 4.

¹⁵ Отговори на министър-председателя Иван Костов на питання на депутата Ангел Найденов. — Тракия, 22 февруари 2001 г., с. 3.

¹⁶ ДВ, бр. 169, 30 септември, 1926 г., с. 7.

¹⁷ ДВ, бр. 88, 1993 г.

¹⁸ Human Rights and refugees. Printed at United Nations, Geneva.

¹⁹ ДВ, бр. 214, 2 декември 1920 г.

²⁰ Стамболов, С. Парламентарни речи 1879—1894, С., 1995 г., с. 63, 483, 485.

ТРАКИЯ БЕЗ ГРАНИЦИ

НИКОЛА ИНДЖОВ

Някои бележки за тракийската кауза
като израз на европейското съзнание
на българския народ

КРАТКА ПРЕДИСТОРИЯ

За тракийската кауза най-напред трябва да се каже, че нейната обществена популярност е неадекватна на нейната обществена важност; че тракийската кауза определено се намира извън силовото медийно поле, защото е извън политическата конюнктура; че тъкмо това обстоятелство парадоксално ѝ придава перманентност и обхватност в сравнение със злободневните политически дилеми; че тракийската кауза е в някаква степен прототип на съвременния български модел в етническите взаимоотношения.

Заради всичко това се налага да бъдат приведени аргументи и от исторически, и от социален, и от нравствено-психологически характер.

Вярно е, че днес тракийската кауза, доколкото е известна, е известна главно с бежанските си параметри, което е обяснимо, като се има предвид същността на проблема — насилственото отнемане на Тракия от България. Този многократен акт е вършен пред очите на целия свят въз основа на широко разгласени международни договори — Берлинският (1878), Букурещкият (1913), Цариградският (1913), Ньойският (1919), Севърският (1920). В резултат Одринска Тракия все още принадлежи само на Турция, Беломорска (Западна) — само

на Гърция. В контекста на събитията споменатите договори са просто прикритие на един друг процес — обезбългаряването на Тракия. От турските власти — чрез жестоки кланета (в селата Булгаркьой, Манастир, Съчанли и др. около Балканската война), а от гръцките власти по специфичен византийски начин, прилаган след подписването на „Конвенция за взаимно изселване“ между България и Гърция (1919).

Тогава около тридесет хиляди тракийски българи от Беломорска Тракия са преселени на остров Крит (в градовете Канея и Ретимо и в изоставени казарми на пристанището Суда), на Цикладските острови, главно на малолюдния Милос, на други острови като Хиос, Митилин, Китера. Там и в градчето Каламата (Южен Пелопонес), както и в селата на Волоска, Лариска, Фарсалска и Велестиноска околия е въдворено почти цялото население на западнотракийските села Чобанкьой, Еникьой, Калайджидере, Дервент, Шапчихане, Кайбикьой, Кушланлий, Чадърлий, Кърсарджа и др. Много от интернираните са измрели от глад и изтощение. Съществува списък на 147 души от с. Домуздере, в който са отбелязани като починали в изгнание 60 деца на възраст от 1 до 10 години; 25 юноши на възраст от 10 до 20 години; 22 млади мъже на възраст от 20 до 40 години; 29 човека на възраст от 40 до 60 години; 9 старци от 70 години нагоре. „Измря цялото семейство на Мавер Димитров в Лариска околия — той самият, жена му, трите му деца и баща му.“ Това разказва очевидец на смъртта на още 300 заточеници от Доганхисар — родното село на Капитан Петко войвода.

Няма пощадено поколение. На подобни гонения не са подложени нито турците, нито арменците, нито евреите, нито албанците. Обезбългарява се многоетническата маса, населяваща от векове Тракия. Едновременно с това се забелязва и друг замисъл — обезбългарява се територията по десния бряг на река Марица, което не е случайно. Фамозният коридор, прословутият излаз на България на Бяло море по оста Дунав (Русе) — Бяло море (Дедеагач), предвидливо е превърнат в проход между заселници гърци, докарани от Мала Азия.

В обезбългаряването има моменти на неприкрит официален расизъм, записани са демонстрации на елинско превъзходство над „варварите“, но това е друга тема. Нейният контрапункт обаче е важен, той е необезпокояваният от държавни гонения и народностни предразсъдъци живот на населението от гръцки произход в Несебър,

Поморие, Бургас, Созопол, Ахтопол, Царево — градове, където се настаняват тракийски бежанци. Аз съм един от потомците на тези бежанци и не помня, нито пък съм чувал, за някакви стълкновения на етническа почва. И щом говорим за български модел в етническите взаимоотношения, не трябва да забравяме, че в България той се дължи преди всичко на българите и че действия не само в контактните зони с население от турски произход.

Днешната политология свързва тракийската кауза като че ли единствено с миналото и така я отнася към непроменливи пространства на българското общество, поради което новият поглед към проблема или новият прочит на документацията трудно преодоляват стереотипа. За обвързаността с миналото влияе и обстоятелството, че години наред тракийската кауза бе смятана за алтернатива на една група бежанци без особена тежест в социалнополитическия живот. Поради недостиг на по-шумни и по-агресивни трибуни например тракийската кауза оставаше в сянката на македонизма. Дори общите действия на тракийци и македонци в подготовката и развоя на Илинденско-Преображенското въстание създадоха въобще впечатление за подчинена роля на тракийското движение в историческия процес за присъединяване към България на отнети български земи.

За това ще стане дума, но все пак израз на какви възжеления е тракийската кауза днес? Кои социални кръгове са нейните носители? Какво я прави актуална?

ВСЕОБЩИЯТ ГРЯХ КЪМ ТРАКИЙЦИТЕ

Тракийските бежанци са хора със стеснителна памет, но вече е дошло време техните унижения и страдания да бъдат провъзгласени не само като изпитни в името на отечеството, но и като резултат от пренебрежението на държавата към свои най-верни и лоялни поданици. Тракийски бежанци има от Кримската война насам (преселници в Бесарабия) и в тяхната душевност е внедрено болезненото чувство, загдето изконните им земи не се смятат български, а те самите не се третират като изгнаници от роден край.

Това болезнено чувство не е продукт на определени политически режими, нито може да се вмени на определена идеология. Злокачественото натрупване в масовата тракийска психология е последица от

действията на много или на почти всички генерации български управници и партии през двадесети век. Като примерно доказателство могат да се посочат три основни министерства, призвани с предимство пред други държавни структури да отстояват тракийската кауза.

Първо, Министерство на външните работи. Ведомство, което в международен аспект още от първото българско правителство (на Тодор Бурмов, 1879 г.) се занимава едва ли не принудително с проблемите на българите от Източна и Западна Тракия и от Мала Азия. Това министерство до днес не е успяло да реши в полза на тракийската кауза нито един международен спор, проблем, конфликт. На нито едно ниво — експертно, министерско, правителствено, дворцово, президентско.

Второ, Министерство на просветата. Чрез образователните програми, по-специално чрез обучението по история, български език и литература, география, етнология и т.н. ведомството е предназначено да ратува за съхраняване на една доктринална идея в културното съзнание на нацията — че Тракия е изконна българска земя, че Тракия е Средиземноморската България, че за Тракия е водена единствената наша отечествена война след турското робство — Балканската. Вместо това в редица учебници и пособия понятието „Тракия“ целенасочено се шлифова като сбор от топонимни дадености на юг от Стара планина.

И трето, Министерство на правосъдието. Твърде важно ведомство, което е трябвало да изработи правните устои на тракийската кауза, да създаде юридическото самочувствие и да стимулира правното поведение на тракийците, но и до ден днешен няколко бежански вълни не са получавали статут на бежанци, нито пък действат закони за обезщетяването им — материално, морално, реституционно и т.н.

Струва си да излезем от анонимността и да посочим кои всъщност публични личности са олицетворявали споменатите три ведомства. Ето една прелюбопитна справка. До наши дни (лятото на 2005 година) България е имала около двеста министри на външните работи, на образованието и на правосъдието. Между тях са Драган Цанков, Константин Стоилов, Васил Друмев, Петко Славейков, Константин Иречек, Иван Вазов, Петко Каравелов, Иван Шишманов, Александър Малинов, Васил Радославов, Александър Стамболийски, Атанас Буров, Никола Генадиев, Йосиф Фаденхехт, Петър Джидров, Венелин Ганев, Цвятко Бобошевски, Никола Мушанов,

Кимон Георгиев, Александър Сталийски, Георги Къосеиванов, Владимир Моллов, Стоян Костурков, Цанко Церковски, Димитър Гичев, Богдан Филев, Михаил Арнаудов, Васил Коларов, Владимир Поптомов, Минчо Нейчев, Начо Папазов, Карло Луканов, Иван Башев, Петър Танчев, Светла Даскалова, Петър Младенов, Ненчо Станев, Александър Фол, Виктор Вълков, Стоян Ганев, Георги Пирински, Илчо Димитров, Николай Василев, Светослав Лучников, Младен Червенияков, Васил Гоцев, Антон Станков, Игор Дамянов, Веселин Методиев, Надежда Михайлова...

Всички тези хора представляват за миналото и настоящето основните тенденции в българския държавен живот, както и главните външни влияния, ориентири, домогвания. Споменатите са основатели, водачи или активисти на всякакви стигнали до властта политически формации у нас — либерали, демократи, радикали, радикал-демократи, социалдемократи, християндемократи, земеделци, народняци, комунисти, социалисти; също така блокери, звенари, отечественофронтови, обединени и разединени демократи, леви патриоти, десни националисти; също така републиканци и монархисти. Всички с нескрити подопечни предпочитания — русофили, англофили, германофили, американофили. Към тях трябва да прибавим един княз — Александър Батенберг, двама царе — Фердинанд Сакскобургготски и Борис III, един председател на Държавен съвет — Тодор Живков, трима президенти — Петър Младенов, Жельо Желев, Петър Стоянов и един потомствен цар, преобразен в министър-председател на република — Симеон Сакскобургготски. Всеки от изброените е имал за дължност и тракийската кауза, всекиму историята отрежда заслуженото и заради отношението му към тракийския проблем. Повечето велможи се сричат неудържимо в забравата, но никога няма да се забрави, че всеки един от българските управници е допринесъл за всеобщия грях на българската държава към тракийците. Нека наречем грях историческата безотговорност, политическото малодушие, просветната недалновидност, дипломатическата некомпетентност — фактори, които действаха и продължават да действат отрицателно спрямо тракийската кауза.

Читателят е забелязал, че при горното изброяване не са споменати две многозначителни имена — на президента Георги Първанов и на министъра на външните работи от правителството на НДСВ Соломон Паси. Това не е случайно, тяхното отношение към тракийската кауза в качеството им на държавници е различно и се определя и от някои образователни и генетични фактори.

Президентът, като историк, има дълбоки научни познания за тракийската кауза, а като общественик придава тежест с присъствието си на почти всички големи тракийски прояви. Той нееднократно е бивал сред тракийците на Петрова нива, на Илиева нива, в Маджарово, на регионалните фолклорни събори, а при едновременно посещение в Рим намери време да остави цветове пред паметника на Капитан Петко войвода на Гарибалдийския хълм. Георги Първанов има съзнание за солидността на тракийския елемент в структурата на нацията въобще и в частност за стабилната тракийска психология по време на историческия преход към демокрация. Той провежда немалко срещи с тракийци по различни поводи, посещенията му на тракийските празници поражда силни и хубави емоции. „Каматен!“ — така се обръщат към него старите жени, а това е свидно обръщение, което се отправя към близък и обичан човек. Впрочем, думата съдържа понятия за „хубав“, „красив“, „мил“, „млад“.

Соломон Паси е еврейин по баща, но българин по майка, която при това произлиза от нашенски род на остров Тасос. Генетично той се чувства тракиец и дори стана член на Съюза на тракийските дружества в България. Но по-важното в случая е, че Соломон Паси е този български министър, който реално работи за тракийската кауза. Негова е идеята за въздигането на паметника на Капитан Петко войвода в Рим, негов е главният принос за организацията по транспортирането на паметника, церемонията по откриването, и най-важното — налагането му в българо-италианските отношения. Безспорно, на Соломон Паси е заслугата за организацията на няколко гранични контролно-пропускателни пункта между България и Гърция, в случая Беломорието. Без тези нови или възстановени проходи не би била възможна пънотранспортната интеграция на Тракия с Европа, това е всъщност видимата от пръв поглед предпоставка за изграждането на Тракия без граници!

ИДЕЯТА „ТРАКИЯ БЕЗ ГРАНИЦИ“

Разбира се, интеграцията на Тракия може да се осъществи единствено в рамките на Европейския съюз и това предопределя всички действия на всички равнища. Трябва да се усвои и философията на интеграцията, а тя е, че бъдещето на Европа не е на държавите, а е на регионите. Не случайно към Съвета на Европа съществува твър-

де важен орган — Конгрес на местните и регионалните власти. През 1999 година по негово предложение бе подписано държавно споразумение в подкрепа на трансграничното сътрудничество в Югоизточна Европа, а през 2003 г. бе приета т.нар. „Политическа декларация за трансграничното и трансрегионалното сътрудничество между държавите в Югоизточна Европа“. Тук трябва да отбележа, че по този път на единение тръгнаха редица общини от България, Гърция и Турция. Израз на волята им за единодействие бе и годишната конференция на Регионалната асоциация на общините (РАО) „Тракия“, състояла се през април 2005 година в Стара Загора. Конференцията показва на първо място, че е създаден плодотворен триъгълник на сътрудничество между местните власти в Тракия с участието на турската Асоциация на общините от Източна и Западна Тракия „Тракия-кент“ и гръцката общинска мрежа „Полис“.

Проблемите, които най-много засягат гражданите на Тракия в трите ареала на региона, са почти едни и същи и за България, и за Гърция, и за Турция — безработицата, социалната несигурност, престъпността, скъпото образование, нарушаването на синдикалните права, качеството на хранителните продукти. Осъществяването на редица общински и европейски проекти — от строителството на газопровода Бургас—Александрополис до установяването на бази за екотуризм, ще помогне за създаването на общорегионална инфраструктура в битовите пластове на живота, където възникват и където могат да се решават посочените проблеми.

В настояще време съществуват и са в действие много интересни идеи за сътрудничество. Искане ми се да отбележа една от тях. Това е международен проект под условното название „Тракийски калейдоскоп — музика, изкуство, култура. Древната родина на Орфей — златна люлка на съвременната обшоевропейска музикална култура“, изработен от известните цигулари и музикални педагози Дина Шнайдерман и Емил Камиларов. Те се позовават на връзката на тракийската култура с културата на други европейски региони и на влиянието на Орфей и Тракия върху едно неизчезващо широко музикално и психологическо пространство на нашия континент.

Отделно трябва да се разглеждат като непоклатима основа на съвместни културнотуристически действия археологическите открития в „Долината на царете“ край Казанлък, в Старосел и Александрово, в Източните Родопи — Татул и Перперикон, които са безспорното историческо измерение на тракийската древност и отпират

вниманието към днешните наследници на тия знатни руини — тракийците.

Да добавя и личните си наблюдения върху Беломорието като изконна част от Тракия. Навсякъде в говора на местните люде просветва по някоя дума от рупчоския говор, а като се развържат езиките, проецава и гладка българска реч. Словото българско е останало като нетленна следа у хората, обитаващи днес поселенията на беломорските тракийци, между които и селото на моя род Манастир, Гюмюрджинско. И въпреки че топонимията е съзнателно и целенасочено променена, днешните беломорци често споменават селата, градовете и местностите с едновременните им названия. Това е също признак на съхранения език, който за едни е език съседски, за други — език еснафски, за трети — език майчин, бащин или родов. Какво значи език съседски е ясно, а за еснафския език ще припомним, че зидарите и медникарите, които по Родопите и Беломорието са били главно българи, са говорили помежду си на професионално наречие, като са използвали думи от всички езици на региона, предимно албански. Майчиният език поставя проблеми пред учени и политолози, пред етнологзи и антрополози. След като обитателите на изоставените някога български села в днешна Гърция са мохамедани, откъде и откога е дошъл в младите поколения българският език? Или по-точно, от кого е останал като родов език, защо той е такъв, след като не се изучава в училищата и не се употребява в администрацията? Българогласните беломорци днес обитават изоставените през 1913, през 1920 и 1924 г. български села, но дали всички са пришълци от други краища на Беломорието? Няма ли измежду тях потомци на бежанците, след като е известно, че немалко деца са се загубили по време на разорението на тракийските българи?

Проблемът за българския език не отвежда само към миналото. Когато паднат границите, когато започне да се осъществява в широки размери интеграцията на Тракия, кой ще бъде доминиращият език в региона? Английският, заради обстоятелството, че е език на световния интернет? Говоримият гръцки, т.нар. „димотики“, който е отдалечен от официалната граматика? Народният турски, твърде различен от говора на Анкара и другите хетски съсредоточия? А дали не езикът, който се е налагал и пак ще се наложи във всекидневното общуване на етносите между Родопите и Бяло море? Той и сега звучи от Димотика до Кавала, на остров Тасос и в Драма, по поречието на Марица и по поречието на Места. Чува се от устата на

млади и стари, в таверни и магазини, по пристанищата и в маслиновите плантации. Усеща се в мелодиите на кавала и гъдулката, във възклицанията на хороводците. Това е българският език, неговата дълговечност е блестящ шанс за курлтурнопсихологическата същност на интеграцията на Тракия.

Изводът, който се налага, е един-единствен и той е следният: тракийската кауза не може да се реши нито с политически, нито с идеологически средства! Цялото политическо и цялото идеологическо минало на България е доказателство за това. Не се ли отнася същото и за българския модел в етническите взаимоотношения, след като тракийската кауза още с възникването си показва, че открай време съдържа същностни черти на взаимния живот? Да изтъкна тук например доказаната тракийска склонност към мирно съжителство с народностите в Тракия; религиозната незлобивост на тракийците („Не псувай на вяра!“ казваха в бежанските махали); тракийското триезичие (български, гръцки и турски) в упражняването на занаятите и търговията плюс двуезичието в „професионалните говори“ като дялгерския с арнаутски и еврейски думи; развитието на дейности, свързващи цялото население на Тракия, като камиларството (по поречието на Арда, Тунджа и Марица докъм Сливенския балкан, Устово, Кърджали, Тополовград, Елхово, Одрин, Лозенград, Цариград), като приморския риболов (Бургьол и Порто Лагос, делтата на Марица), като строителството на къщи, черкви, джамии, ханове.

ОТ УТОПИЯТА КЪМ РЕАЛНОСТИТЕ

Внушавана от художественото слово на редица писатели тракийци (Дамян Калфов, Минко Неволин, Константин Петканов, Петър Василев, Ивайло Балабанов, Елена Алекова, пишещият тези редове Никола Инджов), тракийската кауза все още се изказва със словата на утопията, защото Тракия остана извън пределите на държавата, а в пределите на човека поражда носталгични настроения. Така или иначе, бежанци и потомци на бежанци от Тракия компактно населяват Българския Югоизток — регионите Пловдив, Асеновград, Първомай, Чирпан, Хасково, Димитровград, Харманли, Симеоновград, Свиленград, Ивайловград, Кърджали, Крумовград, Момчилград, Тополовград, Елхово, Стара Загора, Нова Загора, Сливен, Стралджа, Ямбол, Бургас, Айтос, Малко Търново, Созопол, Приморско,

Царево, Ахтопол, Поморие, Несебър, Обзор, Варна, Търговище, Шумен, Преслав, Светлен, Попово, Омуртаг, Русе... Става дума за над 600 000 души, които отдавна са вложили свои характеристики в българския етнически модел. Главната от тях е пренесена от Тракия — че тракийци са не само българите, но именно българите са били коренният етнически елемент в отнетото народностно пространство. Тамошната топонимия обхваща регионите от Ксанти до Цариград — Гюмюрджина, Дедеагач, Софлу, Димотика, Одрин, Лозенград, Узункюпрю, Кешан, Чорлу, Ерменкьой, Чаталджа...

Всеизвестно е, че нашият балкански свят бива наричан размирен не кога да е, а когато великите сили почувстват нужда да демонстрират едни на други ново могъщество? За тази цел полуостровът е използван няколко пъти чрез предизвикани под външен натиск съдлъжковения. Схемата е една и съща. Най-напред пропагандата оприличава Балканския полуостров на „барутен погреб“, а сетне някоя прецизно избрана територия се превръща в полигон за изпробване на оръжия и за натрупване на боен опит. Босна и Косово са примерите от последно време, но уви, изглежда, че не са последни...

А иначе полуостровът е люлка на цивилизации и може да бъде изследван като модел на взаимна етническа търпимост. Това означава признанието, че Тракия винаги е била средишна земя между траки, славяни, прабългари, гърци, турци, арменци, евреи; между православията, католицизма, исляма; между античната, средиземноморската, славянската, ориенталската и средноевропейската духовност. Там селищата, занаятите, просвещението, търговията, скотовъдството, земеделието, зидарството, камиларството, рибарството се развиват при първенстващата роля на българогласните и българокръвните тракийци. Там е отбелязана и спокойна религиозна толерантност. Манастир, селото на моите родители, е обградено от мюсюлмански села, а в един сравнително малък град като Гюмюрджина през моето детство имаше български, гръцки и арменски черкви, еврейска синагога, турска джамия.

Тракийската кауза е израз на европейското съзнание на българския народ, усвоил територия, на която съществуват и до днес в ненарушима хармония нетленни следи от всички предишни обитатели. Необичайното цивилизационно натрупване в Тракия и Българския Югоизток предопределя моралната система на тракийските бежанци, в тяхната душевност са улегнали непреходни културно-религиозни пластове. От такъв материал са изградени хората, които

придават плът и кръв на тракийската кауза. Те олицетворяват българския етнически модел, а са и пример, че в България етническите взаимоотношения все още зависят преди всичко от българите. По тази причина, в скоби казано, се отнасям скептично към твърдението, че днешният етнически мир у нас се предопределя от небългарски етнически елементи.

Освен всичко това в психологията на тракийските бежанци има разбираем морален завет — „Не забравяйте, но не отмъщавайте!“ Думи на войводата Димитър Маджаров и словесна емблема на тракийската кауза. А защо не и на българския модел в етническите взаимоотношения?

И тъй като започнах с констатацията за недостатъчната известност на тракийската кауза в медийните сфери, дължен съм да отбележа, че неизвестността личи именно защото каузата съществува. Тя съществува отдавна с много по-привлекателните си първоначални характеристики на културна кауза. Нека да знаем, че тракийските бежанци съхраняват и развиват в своята среда някои изключително важни за народността феномени като например свирачество на народни инструменти, народни песнопения, балканизирани речников фонд, езическа и религиозна митология, вековни обичаи и традиции. Ето защо тракийската кауза е формулирана от историци, етнографи, философи, писатели, публицисти. Между тях са Христо Караманджуков, акад. Любомир Милетич, Христо Силянов, Иван Орманджиев, Стою Шишков, Димитър Попниколов, Анастас Разбойников, Михаил Герджиков, акад. Константин Петканов, акад. Димитър Михалчев, Анастас Примовски, Горо Горев, Георги Попстматов, Грозьо Петков, Мара Михайлова, Илко Димитров, Георги Карев, Георги Дачев. С въстановяването на Тракийския научен институт се оформи през последните години талантилив изследователски кръг около безспорния лидер на тракийската историография проф. Стайко Трифонов, чийто житейски път бе твърде кратък. За каузата дадоха и дават дан немалко съвременни летописци и фолклористи като Никола Спиров, Петко Караделков, Иван Филчев, Михаил Букурешлиев, Васил Найденов, Ангел Капсъзов, Димитър Шишманов, Панайот Маджаров, Кирил Момчилов, Христина Стоева, Кирил Бакърджиев, Борис Колев, Никола Карагеоргиев, Янко Керемедчиев, Стамат Апостолов, Димо Чанков, Златко Попчев.

От първите си трибуни до днес тракийската кауза е предимно дело на дейци в областта на културата. При това положение културата

изглежда основен елемент в българския етнически модел. Потвърждение на казаното е телеграмата на американския президент Теодор Рузвелт до министър-председателя Стоян Данев по случай превземането на Одрин от българската войска през Балканската война (1913): „Когато ударът на турското нашествие засегна Европа, Одрин стана столица на завоевателите цяло столетие преди Цариград. Заради това забележителен е днес фактът, че градът, загубен за цивилизацията през XIV век, ще бъде благодарение на храбростта на вашия народ възвърнат към цивилизацията на XX век.“

Тракийската кауза възникна на междуконтинентално геополитическо пространство — Балканите. Край три реки, три средновековни Еркесии — Арда, Тунджа и Марица. Покрай две морета с неопределени докрай национални брегове — Мраморно и Бяло. В непосредствен допир с един имперски свят — ислямският.

Наченат е седмият век на Тракия извън българската държава. Извън целокупното европейско развитие, уви, Президенте Теодор Рузвелт! В края на двадесети век на стария континент няма поробени народи, — няма ли поробени земи? Тракия бе обезбългарена и поробена. Днес над Тракия властват език и религия, които в одринския ареал ѝ придават неевропейски, ориенталски характеристики, а в беломорския, също в противодействие на европейския дух — някаква особена балканизация (опити за създаване на „помашка“ нация).

Тракийските бежанци съхраняват в психологията си отечество, което вече не съществува, но въпреки това то не е нито историческа илюзия, нито е плод на историческа носталгия. Дори днес, когато новият балкански фронт на великите сили (Косово) напомня стълкновенията в миналото на Тракия. Защото има и една тракийска мечта — да се европеизират границите, които разкъсват Тракия.

Тракия без граници — ето идеалът, който озарява тракийската кауза днес. И който трябва да е основополагащ за българската национална идея.

Разбирам колко е необичайна тази мечта след борбите за освобождение на Тракия от турско робство; след Съединението; след Илинденско-Преображенското въстание; след Балканската война; след българската администрация за периода 1941—1944 г. Но за зла участ именно тези исторически събития, колкото и величави да са, показват, че границите през Тракия нито могат да се преместят, нито могат да се прекроят.

Но могат да се премахнат!

Културата наистина премахва граници, но не и гранични режими! Слава Богу, в случая културата не е сама и е силно подкрепена от икономически проекти, защото идеята за Тракия без граници всъщност е подсказана отдавна със стопанска загриженост. Днес прагматичната мисъл за оста Русе—Дедеагач означава отваряне на свободни пространства за движение на капитали и международно предприемачество. В същата насока е и намерението да се прекара транспортна магистрала от Тирана през Скопие и Солун към черноморските пристанища и дунавските мостове. Подобна обществена функция би имал и газопроводът Бургас—Дедеагач с очакваните инфраструктури в трите тракийски държави България, Гърция и Турция. Начинания като тези осигуряват спокойното развитие на българския модел в етническите взаимоотношения на нивото на XXI в. Тук изводът е, че е време проблемът Тракия да се отнеме от коварните и продажни ръце на политиците и да се предостави на стопанските и културните дейци.

Поради всичко това твърдя, че българската национална идея за Тракия се изразява най-пълно чрез формулата „Тракия без граници“. Длъжен съм обаче да отбележа, че тракийската кауза днес съдържа и един парадоксален комплекс. Тя може да бъде решена, ако бъдат приглушени заложените в нея патриотични завети и пориви, т.е. точно това, което я прави жива за старите и привлекателна за новите поколения тракийци. Но днешният държавен живот е заложник на европейския прагматизъм и на наднационални алтернативи. И ако няма значение, че тракийците оставиха в Тракия църкви, манастири, училища, гимназии, самобитен морален климат, ако всичко това се възприема като старомодна носталгия, нека тогава някое българско правителство сложи акцента върху стопанските загуби на тракийците (например 5 милиарда долара турски държавен дълг за изоставени имоти и имущества от бежанците). Защото тракийците са население на границата между бедността и несполуката, както и народ, от чиято камбанарая най-ясно се вижда минарето.

Поради това е необходимо тракийската кауза да се разбира не като проблем на политиката, а като проблем на културата и икономиката!

Ако не искат да се повтаря до безкрайност трагичното за всички балкански бежанци минало, България, Гърция и Турция трябва политически и административно да приемат Тракия като територия

без граници, като територия на исторически доказан модел на етническо равноединство.

Тук е изходът от шовинистичните балкански безизходици, а също така изходът от вечното нашенско политизиране на тракийската кауза, която, както видяхме, не бе решена от нито един политик. Дайте шанс на икономиката и културата! Това е всъщност върховният израз на европейското съзнание на българския народ в ареала на Тракия. Това означава, че българският път към Европа преминава през Тракия без граници!

РОДЕН КРАЙ БЕЗ ГРАНИЦИ

ПЕТКО ТОТЕВ

След ампутация страдалецът усеща орязаното на своето място. Литературата на окастрена през XX в. България с неизразима болка и одесеторена духовна енергия утвърждава целостта на Отееството. Николай Хайтов и Никола Инджов от южните предели, Йордан Вълчев и Валентин Караманчев — от запад — преодоляват териториалните чертежи на Берлин, Букурещ, Ньой, Ялта и поемат с пълни гърди въздуха на колкото трагично, толкова и недосегаемо Отечество. Отново и отново татковината на словото, надживяла през вековете исторически превратности и какви ли не хитроумни козни, империи и халифати, пребъдва и дава своите щедри плодове в страната на първославянската писменост и неизвестно колко цивилизации.

Един век като двадесетия, проектиран върху хилядолетната история на Балканите, прави впечатление преди всичко с разпространението на наднационални идеи, проекти, практики. Интернационализъмът, космополитизъмът, глобализъмът, въпреки идейните си различия, са последователни реалности. И също така е реалност естествената, „консервативна“ съпротива срещу тях. На Балканите достатъчно автори с интернационалистически и космополитически позиции осъждат балканските национализми. Същевременно се произвеждат клишета, синоними на прословутия „барутен погреб“. Основната цел е да се прехвърли вината върху балканските политици и ... народи. Много рядко се споменават диктатите в Берлин, Букурещ, Ньой, Ялта, в които Великите сили на Европа са далеч, много далеч от „традиционните европейски ценности“.

България е сред най-ощетените през XX в. Граничи отвсякъде със себе си — поради сляпа династическа обвързаност с най-агре-

сивната велика сила. Една след друга, без паузи, следват горчивите чаши на национални катастрофи, експерименти, медийни „прослави“ чрез папубийство и световноизвестния български чадър.

Същевременно българската интелигенция, болезнено минала и през поощрявани конюнктури на интернационализма и космополитизма, се изправя пред реалностите на глобализма с натрупан опит, който в много отношения е единствен по рода си.

Най-големите национални кръвоизливи в XX в. чрез литературата се трансформират в духовна цялост на Отечеството. Николай Хайтов и Никола Инджов внушително въвеждат Родопите и Тракия във високото българско слово. Кървящите ампутации откъм юг изписват възречение („Възречени от Манастир“ от Никола Инджов). Откъм Родопите се открива Беломорието, път към Средиземноморието и целия свят. Никола Инджов и като тракиец, и като български дипломат разширява излаза на духовното отечество до морето и океаните на непрекъснато разделяния, на все по-комуникативен свят. Моряците Никола Радев и Тодор Вълчев, заедно със Севда Костова, авторката на „Пенелопеида“ (1993), обитават всички водни пътища със свободата на движението без граници, предписания и предразсъдъци на победители и победени, изчезващи и оцеляващи, без всевъзможни йерархии на слизащи и качващи се по стълбата на световната слава.

Много по-драматично е положението откъм запад. Там са натрупани най-много хитрини и най-невероятни експерименти от откъсната от България територия да се сглобява яростна антибългарска държава — и то точно по времето на идеологическата успоредница на интернационализма и космополитизма. Как всичко това може да остане без отзвук? От Кула (Йордан Вълчев) до Алиботуш (Валентин Караманчев) нъойската ампутация е посочена като основна причина да се увеличава апетитът с яденето, да се подготвят следващи захапвания на български територии. От противоположни идейни позиции Йордан Вълчев, български офицер, верен на клетвата пред царя, и Валентин Караманчев, искрен привърженик на социалистическите идеи, с еднаква сила чувстват как не спира, как се увеличава антибългаризмът по западната нъойска граница как и интернационализмът, и космополитизмът се пропагандират по такъв начин, че в края на краищата да пострада отново България. Всичко доловено откъм север от Йордан Вълчев и откъм юг от Валентин Караманчев хомогенизира цялата западна посока, подготвя срещата с глобализма по много специфичен начин.

От север на юг по западната граница българолюбие то кърви с рани ве хти и нови. Йордан Вълчев сякаш е воин на всички български царства. Колкото се отива на юг, толкова повече се навлиза в нажежената съвременност. Валентин Караманчев е изцяло в нея — и житейски, и творчески. Прегърнал на младини световни социални идеи, той все по-жестоко се сблъсква както с вътрешния им драматизъм, така и с приложението на странен модел за решаването на „националния въпрос“. Административно българи се обявяват за македонци, а македонци, верни на българщината, изпадат в немилост и от двете страни на нъойската граница.

На северния западен фланг е войникът, който в края на Втората световна война продължава да воюва за Отечеството. На южния фланг е участникът в многоактната трагедия на интернационалистически идеи, зад които напират с всяка сила нарочно разпалени в Нъой шовинистични апетити. Нашата литературна западна граница отстоява благородно патриотично чувство при пълна обсада — от изток интернационализмът, от запад космополитизмът обявяват отечеството за понятие на XIX в. По-нататък наследилият интернационализма и космополитизма глобализъм ще сведе националността до маргинална подробност, ще твърди, че идентификацията на личността може да мине и без подобни архаизми.

Влизайки в явни или скрити конфликти с господстващите идеологии, с предопределени последици от Нъой и Ялта, войникът от Кула и активистът от Югозапада — въпреки всичко — непрекъснато и все по-силно възделяват Отечеството. Конкретното отечество — България, разпокъсана, дробена до безкрайност, но и отечеството без граници при надвисващата опасност от всеобличаващо гражданство на света.

Могат да се посочат много примери от всички посоки на света за мобилизация на националните идентичности срещу интернационализма и космополитизма, оказали се авангард на глобализма. Особеност — национална! — на българската съпротива е нейната растяща воля, твърда непреклонност при най-неблагоприятни, максимално враждебни условия. Българските литературни факти по границите на най-жестоките ампутации и запланувани по-нататъшни радикални обезбългарявания на Балканите биха били полезен материал при съставянето на средносрочни прогнози за развитието на глобализма в днешния му вид — открита пропаганда да се редуцира националният суверенитет в името на... Знаем още

от времето на интернационализма и космополитизма в името на какво, в интерес на кого и в ущърб на кои.

(В скоби нека да се каже, че глобализмът като теория и практика влошава наследството на интернационализма и космополитизма. Интернационализмът например ратува за изкуство „национално по форма и социалистическо съдържание“. Колкото и да е еклетична тази формулировка, тя започва с националното, не го зачертава и редуцира, чрез аналогия — диалектиката между форма и съдържание подсказва взаимодействия, а не само противопоставяния. Космополитизмът, винаги адресиран към интелигенцията и осъществяващ интеграция на световния културен елит, поставя ударението върху творческата индивидуална свобода и независимост, никога не пропагандира, както глобализма, редукция на националното, ако то влиза в личнотворческата самоидентификация.)

Възникването на съпротива навсякъде, където се посяга на естественото човешко право на родина, догматичното тълкуване на обективни процеси (всесветски комуникации, неделими пазарни, политически, културни връзки) води до призови ускорено да се ликвидира нещо най-устойчиво в самоопределянето на личността.

* * *

Николай Хайтов, крайъгълно име в българската литература на XX в., поема дълбоко в сърцето си цялата болка на ампутациите — извършени и предстоящи. Със слово, освободено от Берлин, Букурещ, Ньой и техните продължения във втората половина на века, един български писател се движи — колкото и странно да изглежда за мнозина — към алтернатива на интернационализма и космополитизма, към пълнокръвна общителност по най-естествените човешки закони. Чрез книгата „Бодливата роза“ (1975) Николай Хайтов се нарежда сред първите европейски интелектуалци с екологическо съзнание. Обожател на своя роден край, се приближава към истински общочовешки цели. Ако на някое място — само там! — расте несрещано другаде цвете, ендемит, то трябва да се цени и заради уникалността си, и заради повода да се вглеждаме във всяка неповторимост, да я отделяме от интереса всичко да бъде подчинено на пазарни приоритети.

Ендемитите подсетиха еколозите да се грижат за генетичния фонд, т.е. за разнообразието на видовете, включително и на такива, които са най-неерентабилни при съвременната икономическа конюнктура. Насищайки любовта към родния край не само с импулси откъм историческия пласт с хилядолетни преплетени послания на ня-

колко цивилизации, но и с активизирана защита на разнообразието и в културата, авторът на „Диви разкази“, „Шумки от габър“, „Писма от пущинаците“ вярва в свободния размен на ценности във всички равноправни посоки.

Чувството за роден край без граници, което кълни не само от историческа и културна памет, но и от актуализирана грижа за всички духовни ценности, непрекъснато се засилва в българската проза.

В цялостното творчество на Николай Хайтов родолюбието е обновено от алтернатива на интернационализма, космополитизма, глобализма — всички с имперски привкус и до екологически разбираня на ценностите.

Екоградивността започва оттам, откъдето винаги е започвало родолюбието — от рода, най-близките хора, места, говори, съседи. Това най-естествено чувство се превръща в основа за постоянни съпоставки. Николай Хайтов, по природа полемист, долавя още в зародиш всяка манипулация в пропагандата, обработката, зомбирането чрез медиите. Когато се заговори, че „Европа на отечествата“ остава в миналото, авторът на „Диви разкази“ веднага се включва в евросъпротивата срещу североамериканската матрица на глобализма. Но не само това. Веднага в отговор започва изграждането на културноекологическа другост с голямо и спасително бъдеще.

Културноекологическата алтернатива срещу тоталитарно-себичното налагане на приоритети все по-ясно очертава патриотизма без граници. Любовта към родния край се развива до всесветска отговорност за всяка личностна, национална, еколожка, културно-цивилизационна особеност, отличителност, специфика.

Авторът на „Бодливата роза“ се вглежда в опити за центроостремителен интегризъм, които се оказват антиекологически, причиняват загуби и разрушения, несравними с печалбите от експлоатацията на етноси и раси, на цели континенти, възприемани като „околна среда“ — без никакви отговорности за последиците в природата и обществото. Възникването на екологическото съзнание, погледът към Земята като роден дом на всички (екология означава домознание), родният край като най-естествен синоним на цялата природа и вечно лоно на основните човешки чувства — всичко това поставя в неочакван контекст посланията на интернационализма, космополитизма, глобализма — все доекологични състояния на мисленето, изпращащи понятията дом, роден край, родина в патриархалното или матриархалното минало на човечеството. Не е трудно да се за-

бележи, че Николай Хайтов въвежда Родоп в литературата с всичките ѝ цивилизационни пластове, с изначални багри и звуци, със сложно надиплени митове от Орфей до Йоан Кукузел и „Веда Словена“, но същевременно — с небивал досега порив за екокултурно строителство, с предусещане за бъдещи приноси в едно пространство за обогатяване и духовно интегриране след безкрайно дробене и противопоставяне. Ако сравним как е въведен Балканът в българската литература с многогласието и многобагрието на Николай Хайтовата Родоп, дочуваме отново мистерията на осмогласното пеене в първолоното на Европа, попадаме в родния край на екологизираща се култура. Родоп на Николай Хайтов не е още една планина в литературата и изкуствата, а бащиният дом, родният край, първовдишаният въздух при първите стъпки на екологическо съзнание. Това е спасителният път да се преодоляват всички влошавания и изкористявания на „средата“, да се отворят нови посоки чрез свободно равноправно движение на ценностите от всички направления.

* * *

Жаждата за алтернативност по места с многоимперийен и многоцивилизационен опит се разгръща в творчеството и политическото мислене на Никола Инджов с широта, която тепърва ще бъде доосъзнавана. Той подлага на самостоятелен анализ съвременната геополитика и нейните действия на Балканите. И със средствата на поезията, и с апаратурата на политическото мислене се достига до свобода, която малцина са си позволявали сред въздействията на суперсила в апогея на своето самочувствие.

Отвореност, свободно движение на хора, идеи, стоки, капитали...

Да, но защо приоритети отворят отвореността само на определени шенгенски тесноти? Защо движението на хора, стоки, капитали, идеи тръгва по строго лимитирани канали на пределно ясни интереси, а „преодоляването на границите“ е разрешено само ако покажеш минимум седемдесет евро за ден?

По какво съвременното робовладелство се отличава от епохата на Нерон? Поетът, дипломатът, потомъкът на беломорските българи, познал „европейството“ на Великите сили в личната си съдба, да се задоволява само с въпроси. Търсят се отговори, други решения, алтернативни. Още не си даваме достатъчна сметка какво означава приносът на българския писател, създал „Възречени от Манастир“ (2001), за разширението, откритостта, полиамериканизма. Има и

друга Америка, Америка на езиците, тръгнали от Иберийския полуостров, на Порто Алегре. В световния контекст на реална съпротива срещу североамериканските приоритети е посочена друга перспектива: щом американският „субконтинент“ и занапред иска да танцува по своите карнавали, каквито и да са последните световни хитове, и български писател се осмелява да напише романа „Възречени от Манастир“, да издава антология с латиноамериканска поезия — без да се смущава кое е приоритетно и кое не по световните борси.

Ако разглеждаме приноса на Никола Инджов за културните връзки с редица латиноамерикански страни не само като успешна дейност на българската дипломация, но и като в трансатлантическа алтернатива, ще се доближаваме до истинските мащаби на порив без граници. От всички посоки той противодейства на настойчиви призиви да се редуцира националният суверенитет и понятието нация да се вплита главно в словосъчетанията от рода на отмираща национална държава, остатъчен национализъм и пр.

Идеалът на глобализма — гражданин на света, който по свой избор ще отбелязва или не своя национален произход, — колкото повече се пропагандира, толкова повече се засилват съпротивите и се увеличават алтернативите. Така наречените етнически и религиозни конфликти при пропагандата на глобализма не намаляват. Напротив. Всеки опит за намеса в тази крайно деликатна сфера досега само трупа взривоопасен материал, превръща горещите точки в трайни тресавища, а нерешените проблеми — в източник на постоянна дестабилизация. По липса на успехи и по провали още сега глобализмът надминава и интернационализма, и космополитизма.

* * *

Напразно се мисли, че у нас антиглобализмът и алтерглобализмът са по-малко популярни. Българската литература дава достоен отговор на подобни недоглеждания. Писателят Йордан Вълчев е известен с романистика и новелистика на исторически теми. Бележит от Кула обича българските ханове и царе — особено Симеон Велики, първия интрониран интелектуалец в Европа, съединил военна, държавна мощ с духовна стратегия, потвърдено далновидно през десет века най-драматични изпитания на българската държавност. Книги като „Напред знамената“ (1963), „Цар Симеон“ (1965), „Стъпала към небе“ (1969), „Исперих“ (1979), „Календар и слово“

(1986) са извършили повече работа отколкото се предполага. Най-много ценената от литературната критика книга на Йордан Вълчев — „Родихме се змейове“ (1969), както и „Боеве“ (1946), една от няколкото автентични свидетелства за Отечествената война, са органично неделими от постоянно пребиваване в историята, от едновременно обитаване на всички български времена и предели.

Застанал на десния фланг на една граница, пресечена с пределно българомразство, писателят от Кула (виж и неговата „Наклонена пила в Кула“ — 1988) не е останал извън обвинения в национализъм, шовинизъм, реваншизъм и пр. Но дяснофланговият не трепва, остава верен на достойнството, което задължава и в погледи към неделимите български духовни ценности.

Офицерското достойнство, неизменно у Йордан Вълчев и във времена на световноизвестни антимилитаристични пародии, устоява на всички иронични епитети — дегероиизиращи, демодиращи, маргинализиращи. С артистична самоироничност и непрекъснати буфонати Йордан Вълчев отстоява със съвременни средства своята войнска същност и национална идентичност, без която личността се обезличава, загубва своето име. Контраатакувайки безродниците, безпаметниците, Йордан Вълчев никога не се ожесточава. Контури те се смекчават с видението на мига, в който всичко идва на своето място, а конюнктурата, изживяна, се влива във векове хилядолетия, както всяко лято господне.

Повествованията на Йордан Вълчев на исторически теми се отличават със силен ефект на присъствие в различни времена. И това не е художествен похват, условност, постигнато внушение, а реалност. Писателят сега живее тогава, сега пребивава в по-близки и по-далечни миналости, съединява ги в себе си — не само чрез разказването, а и с възможността да живее именно така, единствено така.

Съединението на времената по някакъв начин сближава пространствата, изпълва ги с мириса на родна земя, винаги разпознаван и призивен и на нивата, и в поле брани. Такъв роден край никога не става трофей за победители, завоеватели, мародери.

Единството на пространството чрез единството на времето изважда Йордан Вълчев от обичайната историческа белетристика. Той и не е споменаван там, което също е показателно. Забелязано е обаче, че „Боеве“, художествена проза за Отечествената война върху документално-мемоарна основа, лични преживявания на фронта, е плът от плътта и кръв от кръвта на „Цар Симеон“, „Стъпала към небето“, „Исперих“.

Цялостната отечествена проза на Йордан Вълчев търси нова дума след понятието носталгия. Неговото съдържание, в което пулсира пълнокръвно историята на род и родина, се отваря към настоящето и бъдещето, превръща се в най-надежден щит за самостоятелността на личността, гражданствеността, държавността. Неназована емоция, която тръгва от носталгията, се трансформира в градивна сила, противостояща на разрушението, ликвидацията, ерозията, ентропията наблизо и далеч, в родния край и при всички отдалечения от него. Щом има наклонена кула в Пиза, защо да няма наклонена пила в Кула? Защо да не е обща и най-интимна грижата да се пази отличителното, емблематичното навсякъде — в известното и неизвестното, „централното“ и „периферното“?

* * *

Прозата на Валентин Караманчев е възел от най-сложни сблъсъци. По драматизъм тя може да се сравнява с поезията на Яворов, в която Македония попива всички отсечения и безизходни трагедии. Всевъзможни външни и вътрешни стълкновения — от геополитическите до най-вътрешноличностните — се събират около мястото, наречено Ключ. Там неизменно е ключът на Балканите, Европа и света. Планините Беласица и Славянка (Алиботуш) до Родопи и Пирин отключват или заключват направлението север—юг, приближават или отдалечават планината и морето. Конфликтите са отдавна, сложно са напластени и максимално усложнени в стил „балканизация“. Но всички досегашни състояния са несъпоставими с днешното глобално противостоене Север—Юг.

Авторът на „Мървашки песнивец“, „Черешова задушница“, „Елен от Велика гора“, „Въздаяние“ е въвлечен в трагичните мистерии около Беласица и Алиботуш по същото време, в което Николай Хайтов и Никола Инджов превръщат линията Родопи—Странджа в наш излаз към геополитически алтернативи, недогматизирани икономически интереси и по-друго подреждане на приоритетите. Едновременно фланг на Странджа—Родопи и на западната нойска граница, прозата на Валентин Караманчев поема цялата тежест на миналото, повдигната на степен от съвременни и бъдещи измерения на североюжната глобалистка. (В болката на Странджа за Реката (Дико Фучаджиев — „Небето на Велека“ — 1963, „Реката“ — 1974) също се долавя сложна чувствителност, синхронна с гласа на Родопи, Пирин, Славянка, Беласица. Така южните предели открай докрай

са единна сфера на надеждата за ново домостроене, за неопетнен и неотменим роден край.) В посочените, неочаквани за мнозина, координати литературата на страна с непрекъсната слаба политическа позиция през XX в. влиза в резонанс с всеобщи интеграционни процеси. В този контекст погледът към литературното дело на Валентин Караманчев като че ли изглежда странен. По-скоро трябва да се каже друго: появата на съвременен български белетрист най-близко до Ключ е знак, достоен за прочитане с различни пособия за дешифриране.

Докато на северозапад всички балкански сложности имат класически изход към поредно (кое ли по ред?) оживление по Виа милитарика (*Via militarika*): (Цариград—Виена), то на югозапад възлите около Ключ се затягат все повече и повече. Докато поредният войник нарича и войната през XX в. Отечественна, около Беласица пак се натрупват социални и национални напрежения — изцяло в съвременността. „По Беласица телени мрежи“ — пише лаконично поетът от Банско. Валентин Караманчев изпива всичката горчилка от яворовско-вапцаровската чаша.

Нагнетяват се, умножават се безизходиците на конфликтите и... предначертанията на Великите сили, на осъществявани по парадоксален начин революционни преобразования, на обръщани наопаки новости и традиции, на една свръхсъвременност с ширеща се свръхразрушителност. Драматизмът без изход след Яворов и Вапцаров обръща поглед към Славянка. Тази планина е известна в науката с най-голямо изобилие на ендемити — растения, насекоми, птици, които не се срещат никъде другаде по света. Без да е изкушен от екологическата проблематика, както Николай Хайтов, Валентин Караманчев по-остро от много горски пътници различава вкусовете на водите из Алиботуш, с кожата си чувства, че тук природното разнообразие говори с кръвта на безчет загинали по балканските стратегически места войници от различни империи, съюзи, антанги. Както опитите да се залесява предимно с бор заради икономически изгоди, така знайни и незнайни етнически прочиствания са противоестествени. Противоестествени са навсякъде, но най-шокиращи са там, където природата е най-щедрa с разнообразие, отличителности, неповторимости, сякаш и с „експерименти“ за най-много уникали на едно място. Българин до мозъка на костите си, Валентин Караманчев търси и непрекъснато открива думи ендемити, развива свойщина да ги гледа не като архаизми, диалектизми, провинци-

лизми. Въсщност за пръв път литературно се осъзнават слова, поникнали само тук и оцелели при хилядолетни бури и хали, обсади и обкръжения с еднаквости.

При обсъждане на сборника разкази „Въздаяние“ в София през есента на 2004 г. един професор, земляк на Валентин Караманчев, предложи при следващо издание на книгата накрая да се приложи списък на рядко срещани думи и изрази. По лицето на автора мина спонтанно несъгласие. Става дума за срещи с единственото по рода си, за изненади и почуди, за шокове от продължаващо въпреки всичко разнообразие — тук и сега след безброй трагедии и катастрофи в природата и обществото.

При толкова спорове за диалектизмите, провинциализмите в книжовните езици писателската практика на автори от кръвната група на Николай Хайтов, Йордан Вълчев, Никола Инджов, Валентин Караманчев не дава ли достатъчно основание да се заговори за ендемизми в езика? Живите езици навсякъде се съпротивляват срещу изкуствени норми, модни стилистики, печеливши хитове. Ендемитната дума се освобождава от гетата на диалектизмите и провинциализмите, от клишетата на „победилите“, от геопретенциите на передния световен език. Защо и в словесността да има центрове и периферии? Няма ли изход от вкаменяващи се бетони на терминологични, моднонаправленчески, всевъзможни медийноманипулативни практики? Свободата на несрещаната другаде дума е защитена с най-висока цена, достига до нашите времена, за да се замеси маята на бъдещи съпротиви срещу мономислието и монокултурата. Рядкото или единствено слово вече се възприема като ендемизъм. По същия начин митът днес не е митологизъм, зачатък на следващи, следглобалистични разнообразия.

Най-жестокото наказано отечество, принудено отвсякъде да граничи със себе си, поражда литература на роден край без граници — алтернатива срещу идеологии и практики за анексиране, абсорбиране, поглъщане, претопяване, принудително изселване. Глобализмът има малшанс да се появи след интернационализма и космополитизма и почти едновременно с екологизма. Да се пренебрегва националното многообразие в теория, уличавана все повече и по-тежко в неоколониализъм и налягане на едни и същи матрици при различни условия; да се заличава националното не само в паспортите, но и в историята, културата, проектите за бъдещето... успоредно с появата на Червени книги за защита на генофонда и особено на застраше-

ните видове — всичко това няма как да остане без противодействие и алтернативи. Гласове на български писатели, родени по места с най-жестоки отнемания на отечествени територии, отбелязват преломна точка: разсеченият роден край се превръща в единно духовно отечество без граници, в недосегаема ценност — национална и общочовешка. Все някъде ще се забележи съвременното българско слово — чудодейно преминаване от насилствено свити граници към безграничност и спонтанен порив към разнообразие и многообразие. По същото време, когато природата започва да се възприема като дом, а не като „околна среда“, роят се понятия от същото гнездо: екология на културата, екология на етническите и религиозните ценности, екология на човешките взаимоотношения извън единственото „право“ на силния и т.н. За първи път след много векове българското слово е алтернативнотворческо. Със своите предложения отгъд интернационализма, космополитизма, глобализма българската литература скромно се приближава до старобългарската мисия през IX и X век. Утвърждаване на славянската писменост в името на общото развитие към равноправие на майчините езици, децентрализация в сферите на Духа, слънце и дъжд за всички.

Николай Хайтов, Никола Инджов, Йордан Вълчев и Валентин Караманчев не отговарят на интернационалистическата, космополитическата, глобалистическата теория и практика с агресивен хъс, реваншизъм, фанатизъм на отчаяната саможертва. Поставя се културноекологическо ударение (Николай Хайтов), преодолява се стъргата на глобалистичната „отвореност“ (Никола Инджов), остро се долавя национално-социалната трагика в неизбежното въздаяние (Валентин Караманчев), остава поне един български воин от армия без пленени знамена, верен на своята клетва пред вечно Отечество на Духа (Йордан Вълчев). И всичко това се влива във всечовешка съпротива срещу всевъзможни диктатури, доминации, диктати и агресии. Всичко това работи за Дом, който пази и обогатява всички свои природни и социални богатства.

ПРОЕКТ ЗА ПРОГРАМА

ЕНЮ ДИМИТРОВ

ИНТЕГРАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ, ГЪРЦИЯ И ТУРЦИЯ В ОБЩАТА ГЕОГРАФСКА ОБЛАСТ ТРАКИЯ В РАМКИТЕ НА РАЗШИРИТЕЛНИТЕ ПРОЦЕСИ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Областта на триречието — Арда, Тунджа и Марица, заедно с прилежащите ѝ райони на Странджа и Родопите и Черноморското и Егейското крайбрежие — от древността е известна като най-благодатната земя на Балканите и дори в Европа. Последните археологически разкопки в българската част са само едно от многото безспорни доказателства за това.

За съжаление, поради редица исторически наслоени обременености, тя е относително най-изостаналата (в трите си части — българска, гръцка и турска) в социално-икономически план. Използването на нейния потенциал земеделски, горски, туристически, индустриално-суровинен, комуникационен, търговски и геополитически е незадоволително. Благодарение на Тракия, Турция е европейска страна. Гърция е черноморска и дунавска страна, а България е средиземноморска страна. Но не съвсем, макар че има вече всички предпоставки те да станат напълно и официално такива.

Особено тежко за момента е положението на населението в българската част на Тракия. Придошло от другите ѝ части в българска Тракия, на него му бяха отнети, без да му бъдат създадени нови, трайни условия за поминък. Напротив, дори създадените бързо се разрушиха. Минното дело, горското стопанство и индустриално ориентираното земеделие и животновъдство са в разруха. Дребният бизнес се изплъзва от ръцето на българските граждани. Пора-

ди липсата на работни места и не особено релевантно мотивирана дислокация на армейски части и разформироване на гранични и строителни войски, хиляди квалифицирани военнотруженици, заедно със семействата, не свързват своето бъдеще с тази земя. Недостатъчните грижи в областта на здравеопазването и образованието и липсата перспектива за младежта поставят и други части на населението в същото положение.

Не точно така, но приблизително в подобно положение са и селските ни в гръцка и турска Тракия. И те виждат, че потенциалът на тази земя е по-голям и положението може да бъде по-добро.

Изходът е в регионалното взаимодействие на всички равнища — правителствено и общинско, в държавния и частния сектор от приграничните райони.

Днес е време за лансиране и реализиране на дълбоко ешелонизирани в икономиките на трите страни инфраструктурни и индустриални проекти, с които да се заеме едрият частен бизнес и държавите, но и за решителни мерки за поощряване на дребния и средния бизнес, развиващ се на тази земя.

Необходимо е всяка от трите страни, чрез своите местни (тракийски) организации и институции, да изготви титулни списъци на проекти, които според тях имат европейско, национално, регионално и общинско значение. Те трябва да се стиковат на съвместна научна конференция и чрез една смесена асоциация да бъдат предложени на ЕС, на националните и транснационалните компании за инвестиране. От българска страна в този проектотитулен списък могат да бъдат включени следните идейни проекти:

1. Воден сектор

1.1. Комплексно използване на неизползваните и трудно използваемите само на българска територия води на южните български реки чрез трансграничен пренос на вода.

Идеята е да се построят допълнителни, извън съществуващите досега, сезонни и многогодишни изравнителни, като се използват поизгодните топографски и релефни условия и възможности на българска територия и след като се използва енергийният потенциал на тези реки и се покрият българските нужди, да се прехвърлят излишните води на търговска основа в турска и гръцка Тракия. Това е една много перспективна идея и в същото време актуална, предвид промените на климата, свързани с наводнения и сезонни засушавания.

Тук могат да бъдат включени:

1.2. Възобновяване и екологизация на проекта „Рила“ за прехвърляне на вода от Места и Струма към Тракия в поречието на Марица.

1.3. Прокарване на един магистрален водопровод за питейни нужди, започващ от Сестримо през цяла Тракия и пресичащ границата с Турция.

1.4. Построяване на подобни изравнителни на по-малките български реки — притоците на Арда — реките Боровица (за задоволяване на местните питейни и битови нужди в Хасковска област), реките Луда и Бяла — директно за Гърция и Турция (има възможност за задоволяване питейни нужди на 1,6 млн. души от тях); на реките Резовска и Велека за задоволяване нуждите на Бургаска област, като количествата по досегашната отбивка от яз. Камчия бъдат насочени на север към Варна. Има възможност тези нови хидротехнически съоръжения да бъдат свързани с магистралния водопровод по т. 1.3., което ще създаде гъвкавост на системата и стабилно водоснабдяване на цяла българска, турска и гръцка Тракия, дори частично и на Истанбул. Създава се възможност за разделно използване на чистите, годни за питейни нужди води на малките реки, от тези на големите Арда, Марица и Тунджа, които са замърсени, но годни за напояване. Поемаме инициативата, която ни дава допълнителни аргументи да съхраним това национално богатство и за дълъг период от време да осигурим вода за българската територия.

Директно използване водите на р. Арда от съществуващите и новостроящи се язовири (каскада „Горна Арда“) и язовир „Ивайловград“ (особено ако той се надстрои, за което има проект) за напояване на гръцка и турска Тракия чрез свързване на последния с напорен тръбопровод (или система) с по-малки язовири (т. нар. „пазви“) в Турция и Гърция.

Изтекалото на сега съществуващия яз. „Ивайловград“ е на 139 м над морското равнище, а по-високи възвишения в Турция чак до Чаталджа няма. Част от загубения енергиен потенциал може да се върне на турска територия. Всичко това може да стане на търговска основа — т.е. при заплащане на разумна цена на изнасяната вода. Прецедент за това има. (България през 1964 г. се договори с Гърция да покрие част от дължимите репарации на последната чрез износ ежегодно на 189 млн. м³ регулирана вода от р. Арда.)

С реализирането на проектите 1.1, 1.2, 1.3, 1.4 и 1.5, което може да стане чрез пряко и съвместно финансиране от общините — на българска, турска и гръцка територия — и частните фирми, опериращи във водния сектор, и Европейските фондове, биха се засилили обективните технически и икономически предпоставки и за други проекти, а именно:

1.6. Кориране коритото на р. Марица в долното ѝ течение — след Харманли до морето — и използване на нейните води за производство на електроенергия чрез ниски енергийни падове (бентове) подобно на р. Рейн.

Въпрос на проучване е дали може да бъде превърнат в плавателен (сезонно или целогодишно), като се копира напълно р. Рейн, или бентовете бъдат използвани само за енергодобив. При всички случаи има и други ползи — отвоюване на земи, избягване на засоляването и предпоставки за урбанизация на района, които трябва да бъдат отчетени.

2. В транспортната област

Чрез Тракия териториите на България, Турция и Гърция са кръстопътен възел за три континента — Европа, Азия и Африка. Това и сега е така, но този потенциал все още е ненапълно използван за търговията. Има възможности за развитие на експорториентирани и индустриални, и земеделски производства и свързаните с това логистични услуги, в това число и туризъм.

Заслужават внимание следните проекти:

2.1. Строеж на панорамен път Бургас—Иstanbul. Това ще тласне развитието на туризма в Странджа и крайбрежието в района и ще го превърне в един от най-перспективните и атрактивни в Източна Европа.

2.2. Строеж на път през Странджа от Бургас до Харманли с разклонения покрай Марица до Александруполис и през прохода Маказа за Комотини и Ксанти.

2.3. Развитие на нова комбинирана фериботна и РоРо линия от Бургас за турските пристанища Зонгулдак и Хопа и грузинските Пот и Батуми.

Дистанцията Бургас—Зонгулдак ще се взема само за една нощ, с което пътуването от Бургас до иракската и сирийската граница ще се ускори двойно.

Повече от два пъти ще се съкрати времето за пътуване до Иран и средноазиатските републики през Хопа, Пот и Батуми. Особено перспективна е връзката през Хопа за Иран поради наличния и стабилен товаропоток и обстоятелството, че пътят през Хопа е незамръзващ — нарича се „Отопляемият участък“ от „Пътя на коприната“.

Проектите 2.2. и 2.3, а до известна степен и 2.1 могат да получат допълнителна технико-икономическа обосновка и с развитието на комбинираните транспортни връзки през руските пристанища порт Кавказ и Новоросийск за Варна и Бургас, които вече се договарят.

За СТДБ и за България изобщо, както и за Турция, голямо значение има решаването на двата големи въпроса в българо-турските отношения — за българските (тракийските) имуществени претенции и за получаване в бъдеще на пенсиите от българските изселници в Турция. Няма друг начин освен икономически и в пакет за това. Във връзка с това заслужава внимание следният проект — който е транспортен, но и политически.

2.4. Предоставяне от Турция на България на едно пристанище в Сароския залив (за срок от 99 г.) и от България на Турция на едно пристанище на р. Дунав за същия срок. Развитие на комбинирана пътна и РоРо връзка между тези пристанища със средства на тези държави и ЕС, като от част от пристанищните и пътни такси на този проект се образуват два фонда за разплащане на дълговете на двете държави една към друга. (Прецедент в международната практика за това има например между Еквадор и Перу.)

3. В областта на промишленото коопериране

(С участието на трите държави и транснационалните компании.)

3.1. Включване на Турция в използване предимствата на проекта за петролопровод Бургас—Александруполис чрез строителство на нефтена рафинерия на територията на България при Свиленград или на площадката на двете (трите) страни — българо-турско-гръцката граница. Там трасето минава на 3 км от границата. Турция сама планира строителството на още 1—2 рафинерии, но в Тракия няма. Получените деривати могат да се транспортират с продуктопровод до морето, а оттам до световните пазари (във връзка с проект 2.4.), а също и за нуждите на Балканските страни.

3.2. Проучване на възможността за строителство на завод за алуминий в района на гр. Кърджали (на площадката на сегашния

ОЦК, който ще се закрива) или в близост до него със силите и на трите държави и техни компании и за задоволяване на техните нужди. Идеята за разработването на значителните гръцки запаси на боксит бе дискутирана в средата на 80-те години. Бе постигната договорка това да стане с участието на СССР, България и Гърция. Договорено бе строителството на Завод за преработка на боксита до глинозем. Трите страни трябваше да получават по 200 хил. тона глинозем (общо 600 хил. тона) и всяка да търси възможности за преработването на глинозема до алуминий. Гърция се отказа, тъй като находищата са в Централна Гърция и тя се опасява, че екологическата опасност ще отблъсне туристите. Решение обаче може да се намери, тъй като находището е до морето (пристанище Делфи) и суровината може да се транспортира до друго подходящо място. България може да кандидатства металургичния цикъл да бъде край гр. Кърджали. Алуминиевото производство е енергоемко, а спирането на ОЦК ще освободи значителен енергиен капацитет и кадри. Проектите от водния сектор (1.1, 1.2, 1.3, 1.4, 1.5), в допълнение на сега съществуващите централи и АЕЦ „Белене“, биха могли да покрият това енергоемко производство. Това би допринесло за известна съпричастност на Гърция и Турция към ядрената ни енергетика. Заинтересовани сме и от развитието на обогатителния цикъл. При производството на глинозем се консумират значително количество соди. Собственикът на Содови заводи—Варна („Шише джам санаи“) ще може да пласира 100—150 хил. тона соди.

3.3. Разработване от фирми от трите страни на рудните и нерудните изкопаеми в Странджа и Родопите (медни, оловно-цинкови руди, перлити, zeолити и бентонити) и на отраслите, свързани с тях.

4. В областта на селското стопанство

4.1. Проект за пасищно отглеждане на животни чрез презгранично коопериране и сезонно лагериране на стадата (през зимата на юг, а през лятото на север, в пасищата на Странджа, Родопите, Рила и Пирин. Иранските и арабските потребители са привикнали към производството на българското животновъдство. Могат да се търсят инвестиции от тези страни, като същевременно се създадат и смесени (пригранични) фермерски съюзи, както и единни (по образец на ЕС) ветеринарно-санитарни норми.

4.2. Изграждане на смесени стокови борси за селскостопански продукти в селищата по трасетата на съществуващите и на проектираните пътни връзки.

Следва да отбележа, че тази проектопрограма може да бъде само в основата на едни бъдещи дискусии със сродни организации от трите страни. Освен това всичко е въпрос на преговори със съседите, поради което тя трябва да бъде одобрена и защитавана от българското правителство. Не е изключено в хода на тези преговори по някои пунктове партньорите ни да имат и по-високи претенции и дори да се изправим пред техни съгласувани искания.

РАЗСЕЛВАНЕТО НА ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ В ХАСКОВСКИЯ РАЙОН И МЕРКИТЕ НА МЕСТНИТЕ И ДЪРЖАВНИТЕ ВЛАСТИ ЗА ТЯХНОТО НАСТАНЯВАНЕ

КРАСИМИРА УЗУНОВА (Хасково)

През второто десетилетие на XX в. в годините на балканските войни 1912—1913 г. и Първата световна война 1914—1918 г. в Тракия настъпват сериозни етнически размествания, при които голяма част българско население от този район е принудено с жестоки насилия от страна на турските и гръцките власти да напусне родните си места и изоставяйки домовете си, да потърси спасение в пределите на България. Изселническият процес, който засяга многохилядното българско население, живеещо в компактни селища в различни райони на някогашната Османска империя, след Освобождението е важен момент от националната ни история. Миграционните движения на този огромен поток от хора към пределите на България засягат чувствително и територията на Хасковския район, който е разположен в непосредствена близост до границата с Турция, а част от неговите селища остават в пределите на Турция чак до 1912 г. Това е основната причина, поради която в различните години и най-вече в периода между 1912—1925 г. през него преминават големи бежански потоци от Тракия и Мала Азия и част от тези хора остават в района и се заселват за по-дълъг или по-кратък период. Изясняването на селищата, от които идват бежанците, и селищата от Хасковския район, в които те се заселват, е недостатъчно проучена тема в местната история, която е тясно свързана както с демографската струк-

тура на района, така и с различните моменти от историята, бита и културата на неговото население. Проучвания по тази тема са правени в предишни години, като най-сериозно в това отношение е изследването на Тодор Браянов: „Българи бежанци от Тракия“, публикувано през 1965 г. в Известия на Тракийския научен институт, в което авторът разглежда разселването на бежанците в цялата страна. Настоящият доклад е опит за изясняване на този процес само за Хасковския край, за да се уточнят селищата и районите от където са пристигнали бежанските потоци през различните години, и селищата в Хасковския район, в които те се установяват, както и мерките, които властите вземат за тяхното настаняване в този край.

Изселването на българското население от Тракия и Мала Азия към пределите на България е продължителен процес с известни прекъсвания и с няколко върхови момента. Първата изселническа вълна се надига по време на Освободителната война (1877—1878) и най-вече след подписване на Берлинския договор, по силата на който Тракия е върната в пределите на Турската империя. Изселническият процес продължава и след Съединението на Княжество България с Източна Румелия през 1885 г. Миграционните движения от този период засягат и Хасково, но в района пристигат незначителен брой български бежанци в сравнение с броя на турските семейства, живели тук дотогава, които се изселват в Турция. Районът не е засегнат чувствително и от следващата по-голяма изселническа вълна, която е предизвикана от жестокото потушаване на Преображенското въстание през 1903 г. поради отдалечеността му от центъра на въстаническите действия.

Най-голямото изселване на българско население от земите, останали извън границите на България, става през 1912—1913 г. Тогава от Тракия, Македония, Добруджа и Западните покрайнини към България се отправят големи потоци от българи бежанци. За мащабите на този процес може да се съди по данните, събрани от Дирекцията за настаняване на бежанците, където са регистрирани общо 55 780 бежански домакинства с 252 370 души. От тях 25 438 домакинства с 62 998 души прииждат само от Тракия, което представлява около 41% от общия бежански поток¹. Трябва да се отбележи, че броят на влезлите в страната бежанци е много повече от посочените от Дирекцията за настаняване на бежанците цифри, тъй като част от тях не търсят съдействие и помощта на тази служба и не получават статут на бежанци. Огромният поток от тракийски българи, който за

кратко време се стича в южните предели на България, е следствие на провежданата от турското правителство особено твърда и целенасочена политика на насилствено обезбългаряване на районите, в които живее това население. В изпълнение на своята политика то си служи по-малко с дипломация и много повече с жестоки кланета. Подгонено не толкова от решенията на клаузите на мирните договори, колкото от ужасите на масовите кланета, извършвани от турските цивилни и военни банди, мирното българско население търси спасение в пределите на България. Многолюдни потоци от нещастни хора, изгубили близки и имот, се отправят към България. Само през 1912 г. в страната влизат 708 семейства с 3011 души².

През 1913 г. турското военно командване се възползва от избухването на Междусъюзническата война и нарушава Лондонския мирен договор, като преминава линията Мидия—Енос, реокупира Тракия и подлага отново на жестоко, безмилостно унищожаване българското население, което до този момент не е напуснало домовете си. Една част са избити, други, ужасени от кървавите насилия, бързат да потърсят спасение в пределите на България. Само незначителна част от българското население, главно в градовете, остава в своите домове по родните си места. Отново дълги колони от хора се отправят към границите на България, изоставяйки по пътя си по-къщнината, добитъка, дори и децата си. Тези трагични събития, изпълнени с ужасни преживявания и страдания, оставят у спасилите се българи тежки незаличими спомени, които те предават и на своите потомци. Проф. Л. Милетич посещава непосредствено след събитията засегнатите от погромите места, събира факти, доказателства и впечатления, които публикува в своята книга „Разорението на тракийските българи 1912—1913 г.“. Книгата се превръща в обвиняващо доказателство за зверствата, извършени над българското население, като документира по един безспорен начин турската правителствена политиката на пълно обезбългаряване на района, унищожаване и прогонване на местното християнско население отвъд пределите на страната.

Твърдата и безкомпромисна политика на турската държава, поставила си за цел прогонването на българското население от района на Тракия, предизвиква най-голямата изселническа вълна, в резултат на която в пределите на България влизат само през 1913 г. 19 851 семейства с 88 919 души. Според данните на тогавашната Дирекция за настаняване на бежанците в България най-много семейства идват

от Източна Тракия, в чиито 17 околии има 150 селища, населени с 20 187 български семейства. Най-многобройни са българските селища в Одринска и Лозенградска околия и района на Чорлу, Силиврия, Чаталджа и Цариград. По-голямата част от това население преминава в България и регистрирано или не остава в южните крайгранични райони заради близостта до родните им места. По тази причина Хасковският район се превръща в едно от най-големите убежища на тракийските бежанци. По броя на приютените хора той се нарежда на второ място в страната след Бургаския район. Местопроизходът на бежанците, които се установяват тук, е главно от Западна (Беломорска) Тракия и Одринско, но от селищата, западно от р. Марица и по-малко от Източна Тракия¹.

В резултат на голямата бежанска вълна от 1912—1913 г. в Хасково и селищата от района му се настаняват 1374 семейства от Източна Тракия с 6735 души, които представляват 7% от всички бежанци от Източна Тракия. Трябва да отбележим, че това са данни само за семействата, регистрирани в Дирекцията за настаняване на бежанците. Някои от тях обаче не се регистрират в нейните служби, поради което цифрата на настанените в района бежанци може да се приеме като приблизителна и неточна. Основната част от тях се изселват от януари до ноември 1913 г., но този процес продължава до 1923 г., когато в страната пристигат последните семейства от Одринско и Узункюприйско⁴.

Според данните на службите по настаняване на бежанците, както и според спомените и сведенията на самите бежанци и техните потомци се създава една приблизително по-точна информация за местоживеенето на това население в Тракия и селищата в Хасковския район, в които то се настанява. Цифрите, които показват броя на българското население в тези селища и броя на изселените български семейства от родните им домове, показват огромния размер на бежанската вълна, която се разлива в южните крайгранични предели на страната. В Хасковския район прииждат и се настаняват хора от различни краища на Тракия. От района на Бабаески, в който живеят 493 български семейства, 383 напускат домовете си и пристигат в България, от тях 62 семейства пристигат и в Хасково и някои по-късно се установяват в с. Левка. Българските семейства, които живеят в района на Бунархисар, наброяват 1560 семейства. От тях 1183 напускат домовете си и в Хасковско се настаняват 50 семейства. От района на Виза, от общо 583 български семейства 478 напус-

кат домовете си, но в Хасковско пристигат едва 5 семейства. В Енос от 250 български семейства само 43 напускат домовете си, като повечето от тях — 37, се установяват в Харманлийско. Българските семейства в Кешан са много повече на брой — 528 семейства, от тях 337 потеглят за България, но в Хасково идват 9 семейства.

Един от най-големите по броя на българското население райони е Лозенградският. От всичките 3989 български семейства 2702 напускат домовете си. Към Хасковския район се насочват 59 семейства и се установяват в селата Генералово и Пашово, а в Свиленград се настаняват 40 семейства от с. Ениджия.

Многобройни са заселниците, идващи от Мелгара, които се установяват в Хасковския район. От всичко 1346 български семейства от Мелгара 964 напускат домовете си и 85 от тях се установяват в селата Раковски, Черноконево и Пашово.

Най-голяма е българската общност в Одрин и района, която през 1912—1913 г. наброява 4898 домакинства. От тях 2352 напускат родните си места и се отправят към България. Най-много — 1427, се установяват в Бургас, а 720 семейства остават в района на Хасково. 30 от тях, които идват от с. Каяджик, Одринско, се установяват в с. Генералово. Там се настаняват и 120 семейства от с. Кемал, и 90 от с. Кадънкьой. В Симеоновград се настаняват бежанци от Одрин и с. Испитли, Одринско, от Ново село — 10 семейства, от с. Адъраа, Одринско — 50 семейства. В с. Орещец се настаняват част от бежанците от Кадънкьой, в с. Равна гора се настаняват 30 семейства от Ахъркьой, Одринско, в Капитан Андреево от същото село се настаняват 8 семейства. От този район бежанци се настаняват и в Свиленград. Те са 20 семейства от Испитли, а други 20 семейства от това село се настаняват в Харманли. В с. Щит близо до границата се настаняват 40 семейства от Испитли, в с. Капитан Андреево пристигат 8 семейства, а в с. Димитровче те са 4 семейства. Многобройни са бежанските семейства и от Узункюприйско. От този район от всичко 1716 семейства, живели в 10 селища, по-голямата част — 1643, напускат родните си места и от тях 142 семейства се настаняват в Хасково и в района. В селата Раковски и Черноконево се заселват 15 семейства от Еникьой, Узункюприйско, от същия район има настанени бежанци и в Свиленград, и Харманли. От Чопкьой 20 семейства са настанени в с. Раковски, 30 — в с. Васково. Значително по-малко, едва 15, са бежанските семейства от района на Хавса, настанени в Хасково. Те са част от всичките 798 български семейства, живеещи в

12 селища. От тях напускат родните си места 356 семейства и повечето се насочват към Бургас. От района на Чорлу и Цариград, в който 47 селища са с българско население с общо 2200 български семейства, от тях 2184 напускат родните си места и преминават в България, като най-голям брой от тях се насочват към Бургас — 1325, а в Хасково се установяват едва 57 семейства. Повече на брой са бежанските семейства от района на Софлу, настанени в Хасково и района. От всичко 100 български семейства 97 напускат домовете си и всичките се заселват в Хасковско. Една голяма част от 120 домакинства от Кадънкьой се настаняват в с. Генералово и в с. Капитан Андреево, където са по-малко, само 12 семейства, пак от софлийското село Кадънкьой⁵.

Изселването на българското население през 1913 г. от Източна Тракия фактически обезбългарява района, а с Ангорския договор от 1925 г. това положение се узаконява. Многобройните групи бежанци, потърсили спасение, се настаняват във Варна, Бургас, Пловдив и други по-големи градове на страната. Хасково е сред основните бежански пунктове, който осигурява не само подслон, но и препитание на многобройното придошло население в града.

Първата голяма бежанска вълна отшумява с началото на световната война, която събужда надежди за промяна на несправедливите решения на Лондонския и Букурещкия мирен договор. Развитието на фронтовите събития през 1916 и 1917 г. отново поставя страната на ръба на погрома. България излиза от световния военен конфликт победена, което води до нови териториални загуби. Ньойският мирен договор откъсва от страната нови области, населени с българи, с което я поставя в особено тежко положение. Най-болезнено се усеща загубата на Западна Тракия и предаването ѝ на Гърция. Това налага нова бежанска вълна. Прииждащият поток от стотици бедстващи семейства, прогонени от родните им домове, изпълва селищата на южните крайгранични райони и усложнява съществуващия отпреди бежански проблем. Прокудени от родните си места, българите от Беломорска Тракия са превърнати в бежанци по силата на подписаната по настояване на гръцкото правителство на 27 ноември 1919 г. Конвенция за взаимно изселване на населения между България и Гърция. Чрез нея се създава „правна“ основа Югоизточна Македония в района между българо-гръцката граница и Егейско море, а по-късно и Западна Тракия да бъдат обезбългарени. Този документ узаконява за първи път практиката на международното право за раз-

мяната на инородно население между две съседни страни. В своето съдържание той създава условия за насилие и почти изключва доброволността при взаимната размяна на населението. На 5 януари 1920 г. XVIII ОНС одобрява Ньойския договор и Конвенцията за взаимно изселване, която влиза в сила на 4 октомври 1920 г. след ратифицирането ѝ и нейните решения започват да се прилагат за Западна Тракия от 26 октомври 1923 г.⁶ През 1920 г. малко преди френското командване да предаде „Междусъюзническа Тракия“ на Гърция е извършено преброяване на населението. Районът на Беломорска Тракия, в който живее многобройно българско население, е разделен на шест околии. В тях има 110 селища, в които живеят 7311 български семейства. Най-много българи има в Гюмюрджинския район, в който живеят 14 794 души българи от всичко 64 951 души население. Следващия по брой на българското население е Дедеагачкият с 11 543 души население от всичко 16 317 души, което показва, че районът е с преобладаващо българско население. В района на Софлу живеят 10 998 души българи от всичко 21 250 души население, т.е. 50 % от населението на околията е българско. Най-малоброен е българският етнически елемент в Димотика където българите са 4956 души от всичко 26 313 души население и Ксанти — 1591 българи от всичко 48 666 души население в околията. (Данните са от преброяване на населението на Западна Тракия, извършено под контрола на Главния щаб на населението на Западна Тракия, 22 април 1920 г.⁷)

Подложените на репресии тракийски и македонски българи от Западна Тракия започват масово да се изселват в България по легален и нелегален път. Под ударите на решенията на Конвенцията в района на Западна Тракия попадат общо 54 092 българи от всичко 204 690 души според преброяването на населението в Западна Тракия, извършено под контрола на френските власти към 22 април 1920 г. От тях 5213 семейства с 24 557 души напускат родните си места в Беломорска Тракия, предадена от „съюзниците“ на Гърция, и преминават в България. Според същите данни на френските власти в периода след октомври 1919 до 1 март 1920 г. от Западна Тракия, се изселват 20 000 българи към България, 22 000 турци, които се отправят към Турция, а в района влизат 23 000 гърци⁸.

Близостта на Хасковския окръг с Гърция го прави най-големият приемателен пункт за бежанците, идващи от Западна Тракия. Харманли и Свиленград са залети от бежански семейства, които се

стремят да се установят в този район. Хасковският край се превръща в убежище на бежанци от всички краища на Западна Тракия и от селата на Свиленградска и Ивайловградска околия, останали извън пределите на страната. През този период се изселват 7311 семейства, от които в Хасковския район се настаняват 2363 бежански семейства с над 11 800 души, които са 32% от всички бежанци, дошли от Западна Тракия⁹. От тези околии според сведенията на българските служби в селищата на Хасковския край се установяват различен брой бежански семейства, разпределени съответно:

От Гюмюрджина от всичко 2529 изселени семейства в Хасково и района са настанени 282, от Дедеагач — от 2237 семейства се заселват 914, от Димотика от 1424 бежански семейства заселените са 382, и от района на Софлу от всичко изселени 368 семейства — 197 се установяват в Хасковско.

Бежанците от Беломорска (Западна) Тракия преобладават в Хасковския район и повечето от тях се заселват тук в по-големи групи. Най-много от тях, около 1360 семейства, се установяват в Свиленградско, в Ивайловградско те са около 100, в Харманлийско — около 600, в Хасково — около 399 семейства. Те се заселват много разпръснато с преобладаващо мнозинство на семействата от едно или друго селище от Западна Тракия. В Хасково се заселват предимно бежанци от 37 села на Беломорска Тракия, между които са Гюмюрджина, Калъждере, Каракурджали, Карачкьой, Кушлаккли, Къзлар, Манастир, Сарджа, Софулар, Чадърли, Шапчихане, Бадома, Балъкьой, Дамето, Дедеагач, Дервент, Доганхисар, 56 семейства от Еникьой. В селата Книжовник и Раковски се настаняват семейства от Еникьой, Дедеагачко, Хаджилар, Голям Дервент, Дедеагачко. Голяма част от семействата, дошли от Сачанли, се настаняват в с. Димитровче, което тогава е към Хасковски окръг. В същото село се настаняват и семейства от гюмюрджинските села Бейкьой, Домузdere. В с. Дъбовец пристигат 20 семейства от Караклисе и 50 семейства от Голям Дервент.

В Харманлийския район, в селата Ефрем и Турско поле, и в Харманли се заселват най-много семейства от Сачанли. В Харманли се настаняват заселници от Еникьой, Мерхамли, Окуф, Фере, Софлу, Янюрен. В селата Ефрем и Орешец повечето семейства са от най-голямото село в Беломорска Тракия — Дервент. В с. Костур са настанени 18 семейства от Пишманкьой, 30 семейства от Мерхамли, 4 — от Балъкьой и Доганхисар, в с. Кочаш са настанени изселници от До-

щи тази дейност, която вече се поставя на добре организирана основа. В огромното си мнозинство придошлото население се занимава със земеделие, затова на преден план се появява нужда от земя, от работен добитък, от селскостопански инвентар, за да могат тези хора да осигурят прехраната на семействата си. 42 510 бежански домакинства в цялата страна се нуждаят от подкрепата на държавата, за да оцелеят. От тях 1650 са домакинства от Мала Азия, 14 880 — от Източна Тракия, и 5760 — от Западна Тракия, които са изоставили всичките си имоти и средства за преживяване в старите си местожилища¹¹. Преселниците идват в страната без почти никакви средства за прехрана и живот и разчитат единствено на помощта на държавната власт. От нея те очакват защита на правата си над изоставените зад граница имоти, а също и осигуряване на елементарни условия за живот. На първо място те имат нужда от държавно финансово кредитиране за посрещане на непосредствените си потребности. Дългосрочни кредити при поносими лихви, снабдяване със земя, работен добитък и селскостопански инвентар, предимствено настаняване на работа, осигуряване на жилища, реално обезщетение на изоставените имоти според сключените спогодби и др. Всички тези проблеми са от жизнено значение и не търпят продължително отлагане във времето. През 1926 г., по непълни данни на Международното бюро на труда, бежанците в цялата страна достигат 700 000, което представлява 14 % от тогавашното население на България¹². Създадените до този период комисии и служби, натоварени да организират настаняване на бежанците, не могат да се справят с проблемите и това налага те да бъдат преустроявани и наред с тях да се създават нови.

През 1921 г. в Хасково се основава околийска комисия по настаняване на бежанците. Нейна основна задача е да настанява дошлите в района бежанци от Македония и Беломорска Тракия и да се грижи за обезпечаване на поминъка им. Комисията е изградена към околийското управление и неин председател е началникът на управлението. В състава на комисията влиза и един окръжен съветник, представител на Бюрото за заселване на бежанците при Министерството на Вътрешните работи и народното здраве и представител на бежанците, посочен от самите бежанци. Тази комисия действа до 1931 г. Наред със съществуващите Главна дирекция за настаняване на бежанците (ГДНБ) и Главна дирекция за трудово-земеделска собственост (ГД за ТЗС) към Министерството на вътрешните работи започ-

ва да функционира и отделение под името „Социални грижи“. През септември 1925 г. по решение на Министерския съвет се създава и специална служба, която да се занимава с начините за настаняване и подпомагане на бежанците¹³.

Неотложните проблеми на преселеното население, които се превръщат за държавната администрация в „бежански въпрос“, не се решават през годините. През 1926 г. правителството на А. Ляпчев успява да сключи т.нар. „бежански заем“, известен още като „Шаронов“ заем, в размер на 2 250 000 английски лири, със средствата от който трябва да се настанят бежанците. Дирекцията по настаняването на бежанците изразходва по предназначение около 640 000 000 лв., от които пряко за бежанците е изразходвана значително по-малка сума. Въпреки контрола от страна на ОН в лицето на специалния пратеник Рене Шарон, на практика от паричната помощ бежанците успяват да се възползват в малка степен. Голяма част от заема отива за строителство на железници, пътища, отводняване на блата и пр. Част от парите отиват за построяване на жилища. Тъй като бежанците се задължават срещу дадените им жилища със заем към държавата, някои от тях се отказват от него. Като дава информацията за заема и неговото разпределяне в района, хасковският в. „Нова борба“ фактически съобщава броя на заселените тук бежанци, които имат право да се възползват от средствата на заема. Според тази информация това са 23 085 семейства от селата и 8219 семейства, настанени в градовете. Вестникът отбелязва, че в Хасковско към момента от заема са се възползвали всичко 1487 семейства: в Борисовградска околия (Първомайска) — 414 семейства, в Харманлийска — 250, а в Хасковска — 389. Вероятно обаче данните са неточни и далеч непълни¹⁴.

Грижата към огромната маса българи, потърсили убежище в пределите на страната, налага изясняване и конкретизиране на понятието „бежанец“ и изискванията към тези, които желаят да бъдат причислени към тази категория. Съгласно Закона за селскостопанското настаняване на бежанците за такива се сочат „всички лица от българска народност от Тракия, Македония, Добруджа и Западните покрайнини, които са се преселили в България вследствие на политически събития в тези области след 1912 г. и предявяват искане до 1931 г. да им се признае това качество“. Тъй като Ангорският договор, подписан на 18 октомври 1925 г. между България и Турция, ликвидира собствеността на българите от Източна Тракия и Мала Азия,

то те, ако отговарят на горните условия, влизат в категорията „бежанци“.

По друг начин стои въпросът с българите от Западна Тракия, защото те имат право да искат обезщетение от Гърция за имотите, останали в пределите ѝ. За целта трябва да попълват декларации, в които описват приблизителната стойност на загубите, срещу които получават временни свидетелства, оформящи статута им на бежанци и правото да се ползват от отпуснатите държавни заеми. Комисиите, натоварени да извършват оценяването на бежанските имоти, обаче ги оценяват евтино, а БНБ изплаща и без това малките обезщетения не в пари, а в облигации¹⁵.

През различните години управляващите правят опити да подпомогнат бежанците и да решават свързаните с тяхното настаняване проблеми. Според Закона за селскостопанското настаняване на бежанците всеки, който успее да докаже, че е бежанец, преселен в пределите на царството вследствие на политическите събития, настъпили в отнетите области след 1912 г. и на 18 декември 1926 г., както и заселващите се след последната дата от Гърция, по силата на Конвенцията за доброволно изселване и чието материално състояние не позволява сами да се грижат за настаняването и поминъка си, „има право на настаняване и обзавеждане от средствата на заема“.

На 12 март 1927 г. околията, в които са настанени бежанците, са разделени от държавните служби на три категории, съобразно заповед 320 на Директора на ГДНБ и околийските комисиони, натоварени да поемат грижа по настаняване на бежанците. Категоризирането се извършва в зависимост от броя на бежанските семейства, които трябва да се настаняват и да им се осигурява работа. Според това разделение в първа категория попада Свиленградска околия, във втора категория попадат Харманли и Хасково. На своите заседания околийските комисиони трябва да предлагат решения на проблемите на бежанското население и тяхното устройване в съответните райони. В ГДНБ е разработен общ за цялата страна план за настаняването на бежанците на базата на събраните сведенията от селските общини, съгласно Окръжно № 12873 на ГД на ТЗС от 1 юни 1926 г., и сведенията за бежанците, представени от градските общини, съгласно Окръжно № 346 на ГДНБ от 28 декември 1926 г. В тази връзка Управата на Хасковски окръг събира сведения за 1738 бежански семейства, в които са включени — от Хасково 389, Харманли 250 и Свиленград 414 семейства, или общо в трите околийски центъра са

събрани сведения за 1053 семейства, а останалите 685 са настанени в селата¹⁷. За да контролира движението на бежанците и да предотврати евентуални злоупотреби, ГДНБ издава, съгласно чл. 34 от Закона за селскостопанско настаняване на бежанците, Окръжно № 6927 от 15 октомври 1927 г., според което „бежанците имат право в срок от два месеца от влизането му в сила да заявят пред съответните общински власти дали желаят да се местят, като посочат мястото, където биха желали да се настанят“. Тези заявления се изпращат до ГДНБ и тя ги взема предвид в рамките на възможното¹⁸. Предприетите мерки за по-целесъобразно и равномерно настаняване на бежанците, дават своя резултат. Голяма част от селата в Хасковски окръг изграждат от пепелищата на турските чифлици и селища, изоставени от своите жители, като селата Сеноклас, Михалич, Зафирово (дн. Васково) и др.¹⁹ В първите години от заселването построените сгради имат временен характер. Впоследствие някои бежански семейства си построяват малки едноетажни къщи и техният брой постепенно се увеличава.

Освен възникването на нови бежански селища в много от селищата се прилагат специални планове за настаняване на бежанците. В Хасково общинските съветници обсъждат многократно проблема и определят 26 квартала, в които се настаняват бежанците. Тези квартали са разделени на 259 парцела със средна площ между 300 и 360 кв. м и оформят квартали (махали), които и до днес се наричат „Тракийска“ и „Македонска“²⁰.

С поредици от решения съответните общински съвети се мъчат да устроят бежанците на територията на съответните общини. На свое заседание Общинската комисия в Свиленград взема решение всички бежански семейства да се преместят в покрайнините на града, където имат възможност да бъдат оземлени от поземления фонд на общината — мерата. В града остават семействата, които се занимават със занаятчийство. Семействата, които нямат възможност да бъдат оземлени в рамките на градската община, се настаняват по околните села.

На 20 май 1927 г. Държавен вестник публикува в бр. 38 параграф 4 от Закона за изменение и допълнение на Закона за ТЗС, съгласно който общините, в които се настаняват бежанци, са длъжни да определят от общинските мери или от празните общински места нужните земи в размер най-малко на 800 кв.м за едно стопанство. Тези места се заплащат на общините от държавата по начина, определен

чл. 18 от Закона за ТЗС²¹. При извършване на разпределението на парцелите общинските съвети трябва да се ръководят от редица изисквания, между които раздаването на парцелите да се определя с протокол и всеки парцел да не е по-малък от 800 кв.м и по-голям от 1200 кв.м. и по-възможност да бъдат групирани. Онези общини, които нямат свободни места по регулационния план или още нямат изработен такъв, определят местата за бежански квартали с протокол от общинските мери непосредствено до селищата. Тези места трябва да са комплексни и само при невъзможност и по изключение могат да се определят в едно селище няколко места за бежански квартали. При определяне на местата за кварталите трябва да се дават някои препоръки, между които парцелите да са изложени на слънце и да имат слаб южен наклон; почвата да бъде суха и подпочвената вода да бъде по-дълбока, за да не се навлажняват сградите; местата да са защитени от порои и наводнения. Общинските комисии извършват раздаването на дворните места чрез жребий, а определените цени не подлежат на обжалване²².

Многобройните наредби и постановления, издадени и приети от отделните правителства, насочени към решаване на проблемите на бежанците в страната, не успяват да решат затрудненията на стотиците бежански семейства, в резултат на което сред бежанците назряват недоволство и въннения. В резултат на такова недоволство е приетата от бежанците, настанени в Хасковска околия, специална резолюция от 12 февруари 1928 г. Тя е предизвикана от прекратяване на издаването на облигации и временни свидетелства, с които всяко семейство може да сключи заем с БНБ, за да задоволи най-неотложните си нужди от парични средства²³. Заради многобройните и различни оплаквания на бежанците ГДНБ издава окръжно № 5469 от 31 август 1927 г., с което съобщава на околийските комисии за взетите решения да не събира наеми на бежанците, настанени временно или постоянно в частни земи, а онези, които са получили земи по фонда ТЗС, се освобождават от плащане на наеми в продължение на две години от влизане в сила на Закона за селскостопанското настаняване на бежанците, т.е. от стопанската 1926—1927 г. Признатите от ГД на ТЗС бежанци за бедни не плащат наеми за стопанските 1923—1924 г. и 1924—1925 г., само за работените от тях, причислени към фонда държавни земи на частни лица, тъй като за такива земи ГД на ТЗС плаща наеми от ползвателите на тези земи, макар те да са и бежанци²⁴. По нареждане на министъра на финан-

сите се прави още едно облекчение за бежанците, което предвижда от януари 1928 г. да се прекрати вземането на данък от 10% върху стойността в брой и облигациите на наследствените бежански имоти²⁵.

Проблемите на бежанците не се решават само с частични облекчения или с одворяването на семействата. Наред с направеното те се нуждаят и от жилища, работен инвентар, добитък, земя за обработване, семена за посев и т.н. За да отговори на тези нужди, ГДНБ определя няколко типа къщи, като условието е най-напред да се построят хигиенични и удобни жилища и след това да се правят стопански сгради. Предлагащите типове къщи са няколко: пълна редова къща, която се състои от жилище, навес и обор, поставени в един ред под общ покрив. Самото жилище се състои от чардаче, кухня с огнище и стая за живеене. Втория тип жилища се нарича централна къща и се състои от централна къща — жилище, навес и обор, при които навесът и оборът се намират зад него. При третия тип къщи, наречени редови, липсва навес, има само жилище и обор, а при четвъртия тип къща — минимална, има само жилище²⁶. След прииждането на огромния брой бежанци в Хасковски окръг в градовете и селата му се създават нови квартали, в които се заселват бежанците в новопостроени 305 къщи. В самия град Свиленград в бежанския квартал, са построени 69 къщи, в с. Сладун — 34 къщи, в Генералово (Пашакъой) — 52 къщи. В с. Капитан Андреево (Вирантеке) също има създаден от бежанците нов квартал с 1116 къщи, в с. Михалич — нов квартал с 40 къщи. Само през 1931 г. в Хасковски окръг са построени 417 такива нови къщи и са настанени 3021 бежански семейства. В Хасковска околия няма построени къщи, а 64 бежански семейства са настанени в стари жилища. В Харманлийска околия новопостроените къщи са 6, а настанените семейства са 356. В Свиленградска околия са построени 411 нови къщи и са настанени 2601 семейства. Посочените данни показват, че желанието на държавата да устрои бежанците с нови къщи е далеч под възможностите ѝ и огромната част от тези хора остават без собствени жилища²⁷.

В Хасково години наред Общинският съвет отпуска безплатни парцели и средства за закупуване на по-евтини строителни материали, за да могат част от бежанските семейства да построят свои къщи. Наред с осигуряване на някакви възможности за построяване на жилища правителствата в различните години се опитват да подпомагат и поминъка на тези хора.

По Закона за селскостопанското настаняване на бежанците в България в цялата страна са настанени близо 30 150 семейства, на

които е отпуснат селскостопански инвентар и е дадена земя за обработване между 20 и 40 дка на семейство. От сключения Бежански заем, известен още като „Шаронов“ заем, в размер на 2 250 000 английски лири, със средствата от който трябва да се настанят бежанците, Дирекцията по настаняването на бежанците изразходва по предназначение около 640 000 000 лв., от които пряко за бежанците е изразходвана значително по-малка сума. Част от парите отиват за построяване на жилища, за пътища, за хигиенизиране, за пресушаване на блата и изкореняване на гори. Тъй като бежанците се задължават срещу дадените им жилища със заем към държавата, някои от тях се отказват от него. През лятото на 1930 г. местният вестник „Поша“ в броя си от 21 август 1930 г. отпечатва върху своите страници изявлението на директора на бежанците, че е работил усилено по оземляване на бежанците и тази дейност е вече към своя край. До 1 август 1930 г. дирекцията е изплатила 1 144 000 000 лв. От тези пари са похарчени за жп линията Раковски (Димитровград) — Мастанли (Момчилград) 300 млн. лв. В същото време за бежанците са построени 8500 къщи²⁸.

Тъй като над 90% от бежанците са земеделци, то най-важният проблем за тях остава оземляването им с обработваема земя. По този важен пункт съответните служби и институции предвиждат и въвеждат цяла система от мероприятия за начините и особеностите на оземляването на бежанците.

В повечето случаи бежанците земеделци са настанени по селата, където оземляването с повече земя е далече по-сигурно, отколкото в градовете. Окръгът разполага с поземлен фонд, в който влизат земите на изселените в Гърция и Турция семейства, които са предоставени за разпределяне между бежанците, какъвто е случаят със землищата на селата Ефрем, Бориславци и др.²⁹ Според данните от протоколите на Общинската комисия за настаняване на бежанците в Кочаш, за периода 1927—1931 г. поземлената собственост на настанените бежанци е в размер средно по 38—40 дка на семейство³⁰. Протоколите на общинската комисия в с. Любимец (дн. град) за 1928 г. дават сведения за далеч по-малко поземлена собственост — около 19 дка на семейство³¹. Според писмо на Младиновското селско общинско управление до Общинската комисия в Свиленград до 1934 г. само в района на с. Бориславци са раздадени 4475 дка земя на настанени бежански семейства³². Земята, раздавана на бежанците в с. Долни Главанак, се разпределя с жребий, каквито са указанията на

комисията³³. На бежанците, които не желаят да бъдат оземлени, се дава възможност за избор, като за целта те попълват декларации за отказ.

Независимо от първоначалното настаняване, на много бежански семейства се налага да се преселят в други населени места по различни причини, но основната е липсата на земя или по-слаба земя. Такъв е случаят с шест семейства, настанени в с. Веран Теке (Капитан Андреево), които през 1928 г. се преместват в друго село³⁴. Този случай не е изолиран и много други семейства се местят по същите причини заради слабата земя, която получават за обработване. В писмо от 1935 г. на околийския управител в Свиленград до областния директор в Ст. Загора се дава сведение за оземляване на населението от община Малки Воден, в болшинството бежанци, със слаба планинска земя³⁵.

Веднъж напуснали местооземляването си, в срок до един месец те губят правото над тази земя и правото втори път да получат земя от фонда за бежанците³⁶. С това не приключват трудностите. Често когато бежанците решат да сменят местожителството си, властите по местата, от които се изселват, им налагат големи глоби или данъци³⁷.

Наред с настаняването и оземляването на бежанците пред тях застава и проблемът за снабдяването им с добитък и селскостопански инвентар — коли, плугове, брани и др. В Окръжно № 553 на ГДНБ от 1 април 1927 г. е описано точно как да се осъществява снабдяването с добитък. Процедурата е строго определена и не позволява отклоняване³⁸. Животните се закупуват чрез БЗБ, като всяко бежанско семейство може да получи една двойка или една глава работен добитък при условие, че семействата са оземлени или са получили за обработване фондови земи (общински мери, държавни и безстопанствени земи, изключени от горското стопанство части от държавни и общински гори и отчуждени земи на чужди поданици). Друго условие, на което трябва задължително да отговарят стопаните, е осигурен фураж за изхранване на добитъка през зимата и наличност на обор за презимуване на животните. Закупуването на добитъка се осъществява по специален ред, който предвижда околийската комисия за настаняване на бежанците, в съгласие с изкупвателната комисия, да определя районите, в които ще се закупува добитък. Представител на общинската комисия и секретар-бирникът присъстват на пазара по време на покупката. Обикновено за случая

се използват ежегодните панаири или специално са насрочват такива пазари³⁹. Секретар-бирникът трябва да удостовери пред закупвателната комисия, със списъци, подписани от всички членове на общинската комисия, че действително доведените от него бежанци имат право да получат добитък. Всеки бежанец сам си избира животните и ги кара при закупвателната комисия, която ги преглежда, и ако отговарят на условията ги закупува и предава на стопанина. Последният от своя страна подписва разписка и договор за поето задължение пред БЗБ срещу стойността на добитъка. Допуска се и възможността за смяна на предварително обявения за закупуване добитък. Максималните цени, по които се закупува добитъкът, се разпределят, както следва:

- за двойка волове — 14 000 лв.
- за двойка коне — 18 000 лв.
- за двойка биволи — 15 000 лв.
- за двойка крави — 10 000 лв.

На базата на това окръжно през 1928 г. на бежанците от с. Бейкьой (дн. с. Големанци), Хасковска околия, са закупени 12 вола, 2 коня и 4 бивола⁴⁰.

Както е посочено по-горе, освен с добитък бежанците се снабдяват и с коли. Тяхната изработка и начинът на разпределяне се уреждат с Окръжно № 10196 от 27 декември 1927 г. на ГДНБ⁴¹.

Колите и каруците се изработват по предварително разработен план, като отклонения се допускат само в краен случай. Най-напред околийските комисии за настаняване на бежанците сключват договори с майстори, които срещу определена сума се задължават да изработят съответен брой коли и каруци. Така например през септември 1928 г. хасковската околийска комисия сключва договор със Стефан Д. Минчев от Габрово, работещ за своя сметка⁴². Според договора майсторът се задължава да изработи и достави на бежанците в околията 90 волски коли и 6 двуконни каруци най-късно до 30 ноември 1928 г. по цена 4900 лв. на парче. Колите се плащат от клона на БЗБ в Хасково.

След като изпробват колите и каруците, околийските комисии ги раздават на бежанците. В окръжното се посочва, че „кола или каруца получава всяко бежанско семейство, което е признато за такова, подало е декларация за поданство или е получило фондови земи за обработване“. Колите и каруците се раздават на бежанците срещу разписка⁴³.

С Окръжно № 5312 от 26 август 1927 г. на ГДНБ се урежда получаването и разпределянето и на селскостопанския инвентар. Главен снабдител на плугове е фирмата „Рудолф Бехер“. Те се доставят в Лом и оттам се разпределят из страната. През 1927 г. за Хасковски окръг са определени 524 плуга, разпределени съответно 68 за Хасковска околия, 427 за Свиленградска и 49 за Харманлийска. В Хасковска околия са раздадени 9 брани, а в Свиленградска — 21⁴⁴.

Наред с получения земеделски инвентар бежанците се нуждаят и от семена за посев, без които не могат да осъществяват земеделско производство. Отново се съставят списъци на желаещите да получат семена и отново се поставят условия. В писмо от януари 1928 г. на ГДНБ до комисията за настаняване на бежанците в с. Долни Главанак, по повод предстоящото раздаване на семена за пролетна сеитба, изрично се подчертава, че семена ще получат бежанците, които са оземлени, но и обработват земята си⁴⁵.

Проблемът с прогонване на българското население от изконните български земи е рожба на европейската дипломация в първата половина на XX в. Българските политици и управници не са в състояние да се справят по дипломатически път и да защитят интересите на страната и нейното население. Особено ярко това проличава след края на Първата световна война. През април 1920 г. френският пълномощен министър в София съобщава за огорчението и притеснението на тогавашния български премиер Ал. Стамболийски по въпроса за Тракия и споделя, че неговото положение става „твърде трудно поради въпроса с Тракия“: „С всичко друго ние можем да се съгласим, но тук има един жизнен въпрос за България. Ако великите сили не запазят своето върховенство (суверенитет) върху Тракия и не ни осигурят гаранция за нашите права, ще кажат у нас, че аз съм предал българските интереси...“⁴⁶

Своето отрицателно становище по въпроса за Западна Тракия, чието отделяне от България се преживява особено тежко от населението, българското правителство изразява своето становище в паметна бележка, връчена на 20 януари 1921 г. от българската легация в Париж на френското правителство. В нея то се позовава и на народностния принцип според статистиката на ген. Шарпи. В документа се отбелязва: „...С въвеждането на гръцкия режим в Тракия в резултат на Севърския договор от 10 август 1920 г. българските права, така изложени дотук, бяха непризнати и България бе поставена в едно положение твърде тежко, което, ако се продължи, ще има злопо-

лучни последици за нейното национално и стопанско бъдеще... На последно място отстъпването на цяла Тракия от съюзните сили доведе до последната голяма българска емиграция, която увеличи броя на бежанците българи...⁴⁷

Нито едно буржоазно правителство не успява въпреки положените усилия да разреши бежанския проблем на страната. Географското положение на Хасковски окръг го превръща в главен приемателен пункт за бежанците от Тракия. Тук те пристигат в момент, когато са в най-тежко положение и тук се приемат и първите мерки за неговото подобряване. Процесът на настаняване на бежанците и приобщаването им в политическия и обществен живот на страната остават дълбока следа в историята на Хасковския район, в неговата демография, бит и култура.

БЕЛЕЖКИ

¹ Б р а я н о в, Т. Българи, бежанци от Тракия. — В: Известия на ТНИ, 1965, с. 122.

² Пак там, с. 137.

³ Пак там, с. 123.

⁴ Пак там, с. 138; по данни на ГДНБ.

⁵ Пак там.

⁶ ДВ, бр. 68 от 28.VI.1922.

⁷ Б р а я н о в, Т. Цит. съч., с. 139; Б о ж и н о в, В. Западна Тракия в дипломатическите борби (1918—1924). — Изсл. по българска история, т. III. Външна политика на България (1878—1944). С., 1978, с. 252.

⁸ Б р а я н о в, Т. Цит. съч., с. 141; ТДДА—Хасково, ф. 64к, оп. 1, а.е. 70.

⁹ Б р а я н о в, Т. Цит. съч., 207—230.

¹⁰ Пак там, с. 141; Тракия, бр. 230 от 17.02.1927.

¹¹ Н и к о л о в, Д. Тракийският въпрос, въпросът за българските малцинства и задачите на националната ни политика. С., 1931, с. 5.

¹² Пак там, с. 15.

¹³ Тракия, бр. 49 от 28.04.1922.

¹⁴ Нова борба, бр. 116 от 12.02.1928.

¹⁵ Б р а я н о в, Т. Цит. съч., с. 122.

¹⁶ ТДДА—Хасково, ф. 23к, оп. 1, а.е. 1, л. 4; К а т р е в а, М. Основни моменти от настаняването, одворяването и оземляването на бежанците в Хасковски окръг.

¹⁷ Тракия, бр. 230 от 17.02.1927.

¹⁸ ТДДА—Хасково, ф. 23к, оп. 1, а.е. 1, л. 31.

¹⁹ Пак там, ф. 123к, оп. 1, а.е. л. 39, л. 53; а.е. 37, л. 75; ф. 142к, оп. 1, а.е. 17, л. 105; К а т р е в а, М. Цит. научен доклад.

²⁰ Пак там, ф. 23к, оп. 1, а.е. 2, л. 18—24.

²¹ Пак там, ф. 23к, оп. 1, а.е. 1, л. 52—55.

²² Пак там; К а т р е в а, М. Цит. научен доклад.

²³ Пак там, ф. 23к, оп. 1, а.е. 2, л. 14.

²⁴ Пак там, ф. 23к, оп. 1, а.е. 1, л. 52—55; К а т р е в а, М. Цит. научен доклад.

²⁵ Пак там, ф. 23к, оп. 1, а.е. 2, л. 2.

²⁶ Пак там, ф. 23к, оп. 1, а.е. 1, л. 25.

²⁷ Б р а я н о в, Т. Цит. съч., с. 144.

²⁸ Поща, бр. 119 от 21.№/1930.

²⁹ ТДДА—Хасково, ф. 199к, оп. 2, а.е. 8, л. 8; а.е. 6, л. 17.

³⁰ Пак там, ф. 538к, оп. 1, а.е. 6, л. 1—210.

³¹ Пак там, ф. 118к, оп. 3, а.е. 4, л. 23—24.

³² Пак там, ф. 142, оп. 1, а.е. 17, л. 76.

³³ Пак там, ф. 199к, оп. 2, а.е. 6, л. 152—155.

³⁴ Пак там, л. 51.

³⁵ Пак там, ф. 64к, оп. 1, а.е. 11, л. 42.

³⁶ Пак там, ф. 199к, оп. 2, а.е. 6, л. 7; ф. 142к, оп. 1, а.е. 19, л. 65.

³⁷ Пак там, ф. 52к, оп. 1, а.е. 6, л. 12.

³⁸ Пак там, ф. 23к, оп. 1, а.е. 1, л. 33.

³⁹ Пак там, ф. 199к, оп. 12, а.е. 6, л. 43.

⁴⁰ Пак там, ф. 23к, оп. 1, а.е. 3, л. 116.

⁴¹ Пак там, а.е. 1, л. 36.

⁴² Пак там, л. 72—73;

⁴³ Пак там.

⁴⁴ Пак там, л. 48.

⁴⁵ Пак там, ф. 199к, оп. 2, а.е. 6, л. 7.

⁴⁶ Б о ж и н о в, В. Цит. съч., с. 253.

⁴⁷ Пак там, с. 257.

ЗА ПЕРИОДИЧНИЯ ПЕЧАТ И ИЗДАНИЯТА НА ТРАКИЙСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ И ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ ДО ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

ЕЛЕОНОРА ЧОЛАКОВА (Пазарджик)

Статията има за цел да представи в цялост периодичния печат на тракийските организации и други издания от тракийските бежанци, чието подробно изучаване не е било обект на научната литература досега. Каква е била ролята на тракийските издания през разглеждания период? Доколко те са съдействали за решаването на тракийския бежански проблем? Интересът към този въпрос е провокиран от факта, че медиите и в миналото, и днес оказват влияние върху живота на обществото.

Проучени са следните периодични издания „Странджа“ (Варна), „Тракийска лира“ (Ямбол), „Тракиец“ (Пловдив), „Тракия“ (София), „Тракийски новини“ (Ямбол), „Завет“ (София), „Тракийска трибуна“ (София). И единичните издания: „Тракийски зов“ (Варна), „Тракийски завет“ (Шумен). За по-голяма прегледност всички те са представени в хронологичен ред.

Първият вестник, който е свързан с тракийските бежанци и е печатен орган на тракийска организация, е вестник „Странджа“. На 12.05.1895 г., когато е проведено първото събрание на тракийските бежанци от Варна, е решено той да се издава като орган на новоформираното „Одринско преселенско дружество Странджа“, наричано по-късно само „Дружество Странджа“. Вестникът излиза от 25.05.1896 г. до 12.09.1899 г.¹ Разпространява се нелегално и в Одринския вилает, чрез специални куриери². Негови редактори последователно са: Петър Глушков, Никола и Петър Драгулеви, Артюн Сюкя-

зов, Юрдан Пекарев³. Мотото на вестника е: „Духовна и политическа свобода се придобива чрез нравствено и умствено развитие на народа“, а от брой 26 (21.12.1896) — „Политическа свобода и човешки правдини се придобиват чрез революция — с меч и огън“. Промяната на мотото на вестника ясно показва посоката на развитието на настроенията на авторите. В началото се залага на мирното решаване на тракийския въпрос, по-късно поради невъзможността с политически средства да се реши той, лозунгът придобива революционен мотив.

Вестникът защитава интересите на тракийското население и се противопоставя на намесата на Върховния македонски комитет. На четвъртия конгрес на македонските дружества се създава нов Вътрешен македонски комитет (Б. Сарафов) и дружество „Странджа“ се разтуря. След като ръководството на дружество „Странджа“ получава уверението, че на следващия конгрес македонските дружества ще се наричат македоно-одрински, спира и издаването на вестник „Странджа“⁴.

Почти във всеки вестник се списва рубрика „Новини от Одринско“, в която се отразяват неволите на българите според изпратени писма от потърпевши тракийци или от дописниците на вестника. Редакторът признава, че „безчинствата са толкова много“, че вестникът може да се издава много години напред⁵. В тази рубрика темите са от различно естество — в статията „Турците пречат и на училищата“ (в с. Конак няма учител поради страх от турците⁶, за „золумите и безчестията“ на поробителите), в други статии става въпрос за своеволията на Солунския архимандрит Софроний⁷, за тежкия живот на българите в село Ковчаз⁸, в Малко Търново⁹, за „разюждаността“ на войниците от Одринския гарнизон¹⁰.

Относно съдбата на Тракия, и в частност на Одринско, авторите заявяват, че не искат нищо повече освен изпълнението на член 23 на Берлинския договор, както и благоденствие на българското население в Одринския вилает — свободен политически, икономически и религиозен живот¹¹. Приема се, че Великите сили няма да помогнат в тази насока, въпреки че те са „ножът и хлябът“, тъй като следят само собствените си интереси¹². В такъв случай единственото, което е възможно според авторите, е въоръжена борба¹³. Редакторите на вестника смятат, че само чрез революция ще се реши тракийският въпрос, но и целият Източен въпрос¹⁴.

За разлика от другите тракийски вестници, в този се обсъжда и въпросът за Македония, като се оформя и отделна рубрика „Сведе-

ния от Македония“. Представените факти говорят за подобна съдба с тази на населението в Тракия. В някои от тези материали се атакува дворцовата политика за отношението към Македония¹⁵. Дружество „Странджа“ обявява на страниците на вестника, че „не воюва“ с Върховния македонски комитет и че няма да обсъжда „частни разправии и партизанлък“. То подкрепя делата на комитета¹⁶.

Създава се и рубриката „Подлистник“. Информацията в нея е от различно естество. Публикувани са: Устав на дружество „Странджа“; исторически очерци¹⁷ (например: Къде е убит Х. Димитър, влиянието на Мирабо върху пресата); спомени, научна информация¹⁸ (например за нова планета между Земята и Марс), научни статии¹⁹ (например за остров Крит).

Интересен момент в съдържанието на вестника е отношението към тема, отдалечена от тракийския въпрос, но много актуална за времето си, в която се коментира българският правопис и неговото улесняване. Тази тема е застъпна в няколко статии (в 5 броя), обсъждащи нашия език²⁰. Спорът за промените на правописа на държавно ниво продължава и след спирането на вестника. Окончателното му решаване става с въвеждането на Правописна реформа през 1921 г. Според нея се прави промяна, подобна на предложената от вестника. Правителствената реформа предизвиква шумни спорове сред интелектуалните среди. На нея се противопоставят някои учени, дружеството на столичните журналисти и други²¹.

Основна международна тема на изданието е политиката на Турция и отношението на Великите сили и особено на Русия към нея. Авторите на вестника са против всякакви опити на българското правителство да подобри отношенията си с тази държава.

Кръгът около вестника приема идеята за Балканска федерация, защото „мнозинството е сила“, но силно се съмнява във възможността това да стане²².

В международен план основната държава, чиято политика се обсъжда и коментира, е Турция (за разлика от други тракийски вестници, които обсъждат политиката и на други държави). Вестникът е против всякакво сближаване с южната ни съседка. Информацията, която се представя, се състои предимно от препечатването на статии от различни чуждестранни вестници („Times“), „Voss Zait“, „Daily Telegraph“, „Московские ведомости“ и др.), събрани в рубриката „Външен отдел“. Сравненията, с които се назовава Турция или нейни представители, разкриват негативното отношение към южната ни

съседка. Турция е наричана „кръволак“²³, „турците са зверове повече хищни, повече кръвожадни от тигрите“²⁴, а султан Хамид е „най-безстидния шарлатанин, най-великия злодеец и най-закоравелия пресъпник“²⁵.

Особено обсъждана тема е тази за реформите в Турция. Отношението на вестника е изключително скептично и резервирано към тяхното осъществяване. Тези негативни настроения имат своето историческо обяснение. Въпреки че тази държава е победена в Руско-турската освободителна война, според последвалите мирни договори тя не се оттегля от Балканите. По този начин потиворечията между балканските народи и държави, от една страна, и Турция, от друга, не приключват с края на войната. Турция не изпълнява и клаузите на Берлинския договор, касаещи управлението на останалите под нейна власт европейски територии (член 23)²⁶. Османската политика спрямо потиснатите народи е груба и жестока. Самият султан Хамид е известен с прозвището Кървавия сред обществеността²⁷.

Вестник „Тракиец“ е орган за политика, стопанство, земеделие и индустрия. От него излизат само 18 броя (от 16 септември 1919 до 29 март 1920 г.), като брой 1 и брой 3 не са намерени²⁸. Вестникът се приема за регионален пловдивски вестник на тракийските емигранти, настояващ за присъединяване на Беломорието към България. От брой 2 на вестника редактор е К. Ненчев. От брой 4 изданието излиза в Гюмюрджина, а от брой 6 — в Пловдив²⁹. На страниците на вестника се коментира несправедливият акт за откъсването на Тракия от България и това, че тракийският въпрос не може да се реши, без да се изслушат потърпевшите, тоест бежанците. Приема се, че самите претенции към областта от други държави се основават на фалшиви статистики³⁰. Интересно е тълкуването защо България губи Тракия. Обръща се внимание на факта, че сме победени в Първата световна война; подчертава се ролята на съседите, които искат още териториални придобивки, а самите Съглашенски сили се страхуват от господството на славяните в Европа и не приемат българското разширяване³¹.

Отразени са мирните протести на населението от големите градове в Тракия (Дедеагач, Гюмюрджина, Ксанти, Одрин, Софлу и др.) срещу откъсването на Тракия от България и несправедливия Ньойски мирен договор³². Статиите по въпроса със загубата на Тракия отчитат несправедливостта на това решение, но не го приемат за окончателно и се обещава да не „склонят глава“, докато не се реши въп-

рост³³, защото „нетрайна е всяка неправда“³⁴. Въпреки тази готовност се забелязва приспособимост към ситуацията и търсене на адекватни решения. В тази връзка се дават препоръки какви действия да се предприемат за новата граница, минаваща през Родопите. Предлагат да се създават нови големи градове, които да се противопоставят на гръцкото влияние, защото се отчита опасността от духовно, политическо и национално вмешателство³⁵. В същото време се приема, че Родопите биха могли да се превърнат в „Българската Швейцария“, ако се подсиgurят спокойствие, сносни пътища и съобщения и се устроят селища и поминък на населението от страна на българското правителство³⁶. В тези препоръки са заложени основните насоки с цел постигане на просперитет на даден район, валидни и днес. Това говори за прозорливост и политическа ангажираност на автора.

Обсъжда се и предложеният излаз на България на Бяло море, обещан от Ньойския мирен договор. Мнението е, че България в крайна сметка не може да се възползва от него — нито Кавала, нито Дедеагач са пристанища, удобни за товарене на стоки. Те не могат да се ползват, защото жп линиите, стигащи до тях, не са български (жп линиите минават през гръцка територия)³⁷. В рубриката „Хроника“³⁸ се представят разнообразни събития: придвижване на бежанците, административно делене на Тракия, проблеми с разбойници и други, касаещи най-вече ситуацията в областта. Във вестника се обръща внимание на френското управление, като оценката за него е положителна — задържани са на работа 600 български чиновници, спазва се свободата на вероизповеданията, позволява се отваряне на български църви и училища, има ред и порядки³⁹.

Вестник „Тракиец“ съобразно времето, през което излиза, отразява няколко важни въпроса, като отнемането на Тракия от България и протестите в тази връзка; излаза на Бяло море; противопоставянето на гръцкото влияние в Родопите и др. Това го прави особено актуален за времето си.

По-специално внимание ще обърнем на изданието с голям принос за тракийското движение. Това е вестник „Тракия“, който е орган на Тракийската организация (ТО). Той започва да излиза от 14 януари 1921 г. до 28 февруари 1935 г.⁴⁰ Основател и пръв редактор, коректор, администратор и разпространител е Димитър Попниколов (до 310 брой), от 36 брой негов помощник става Михаил Балджиев. От 1928 г. редактор става Коста Георгиев (311 брой), който е и предсе-

дател на ТО. Негови помощници са Г. х. Атанасов и Хр. Караманджуков. След смъртта му през 1930 г. за редактор е избран Константин Н. Петканов (от 373 брой) до 1935 г., когато вестникът е забранен⁴¹. Правителството на Кимон Георгиев с наредба-закон от 14.06.1934 г. разтуря всички политически партии и организации, а печатните им издания са спрени⁴².

Целите на вестник „Тракия“ са обявени в първи брой (1—2 брой излизат заедно) от 14.01.1921 г. Те са: да буди и осветлява общественото мнение по тракийския въпрос; да работи за подобряване участието на тракийските бежанци, да съдейства за завръщане по родните места на онези, които желаят това, и др.

Това, което успява да постигне вестникът, е да популяризира Тракия и проблемите на областта; да запази духа ѝ чрез съхраняване на историческото минало, обичаи и нрави; да представя известни и не толкова известни личности, свързани с Тракия, и да разяснява държавната политика, касаеща бежанците.

Списването на вестника има своите правила. В първия брой се обръща внимание всички съобщения да се изпращат чрез клоновете на дружествата или от дописниците, „и то след щателна проверка на съдържанието“ и след това да се предават на Върховния комитет (ВК) на ТО. Подобни препоръки се отправят много често и в следващите броеве на вестника. По този начин редакцията се стреми да бъде максимално обективна, като се отразяват потвърдени и прецизирани факти. В по-късни броеве редакцията обръща отново внимание на този въпрос и споменава, че не публикува анонимни съобщения, въпреки че някои представляват интерес. В същото време редакцията заявява, че се нуждае от свежа информация и факти. Това налага още в първите броеве да призовава дописниците на дружествата да следят за нова информация и за всичко, като специално се обръща внимание на пограничните дружества. Отчитайки липсата на достатъчно фактологичен материал, редакцията съветва бързата информация да се предава телеграфически⁴³. Темите, които засяга вестник „Тракия“, са предимно за състоянието на бежанците, за своеволията на гърците към тях и др. Пак с цел обективност редакцията изисква имената на дописниците към отделните дружества, които изпращат информация⁴⁴. Това се отнася и за „Тракийското младежко дружество“ (ТМД), на което от брой 71 е отделено каре за предаване на дружествена информация⁴⁵. Новост в издаването на вестника е фактът, че след брой 116⁴⁶ излиза отделна страница на ТМД, която дава све-

по „принципни въпроси относно бежанците и Тракия“. Заглавието на рубриката разкрива демократичния дух на създателя на вестника и желанието на редакторите да приобщават все повече последователи, които да изразяват личното си становище. Първата статия от тази рубрика е озаглавена „Нашата организация и нейните врагове“ и е подписана с инициалите Д. М. (Димитър Михалчев е председател на ТО). За такива врагове се сочат комунистите, чието присъствие в редовете на тракийската организация е резултат от стопанския застои и от мизерията, в която живеят тракийските бежанци. Въпреки заглавието акцентът на статията е върху целите на ТО — да се разяснява както на международното, така и на българското общество, че Тракия е българска. Явно е, че ТО⁵⁷ първо се е заела със задачата да осветлява тракийския въпрос и след това да решава въпросите, свързани с настаняването, оземляването и други проблеми⁵⁸.

До края на 1921 г. в тази рубрика са публикувани още 3 статии, като в последната се предлага да се обединят в общ съюз всички бежански организации (македонска, тракийска, добруджанска), тъй като имат едни и същи задачи и интереси⁵⁹. Тази идея е логична и практична, но за балканските условия е по-скоро утопична.

През 1922 г. се публикуват откъси от „Анкетата на дружеството на столичните журналисти“ из „Вестник на вестниците“. От тази анкета са избрани мненията на Ал. Стамболийски⁶⁰, Ст. Костурков⁶¹, Ив. Евстр. Гешов, Янко Сакъзов⁶², които вярват, че България ще получи излаз на Бяло море.

От 1923 г. вестникът започва много по-обстойно да поставя въпроси, засягащи тракийските бежанци. Публикуват се обширни статии за положението на бежанците по райони (Карнобатско, Айтоско, Свиленградско, Ямболско и др.), обсъждани са въпросите по настаняването им (често фактите са потресаващи), за получаването на държавни заеми и др.

Вестникът дава подробна информация за „Закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им“⁶³. Когато се оказва, че има вероятност този закон да бъде отменен със законопроекта за трудовата поземлена собственост⁶⁴, с който се лишават бежанците и от малкото, което вече са постигнали в България, се налага ТО да се обърне с молба до Народното събрание. Целта на която е да не се отменя първият закон⁶⁵.

Вестник „Тракия“ е единственото издание, което подробно проследява и отразява решенията на конгресите на ТО. За всеки форум е

отделено място за обширна информация. Първият представен конгрес е Петият редовен конгрес, проведен през 1921 г. Информацията за него включва: речи, поздравления, отчет на Върховния комитет, резолюции (по отчета, по настаняването на бежанците, по политическото положение и взетите решения)⁶⁶. При представянето на останалите конгреси се спазва същият алгоритъм. Дава се информация за дейността на ТО (международна и вътрешна), която включва: меморандум до Лондонската конференция, молби от различни клонове на ТО до ВС за решаване политическата съдба на Тракия с цел да се отстрани неправдата по изгонването на 200 000 тракийски бежанци от родината им. Застъпени са и проблеми, възникнали в самата организация⁶⁷.

Важен момент са опитите на организацията да се включи в решаването на съдбата на Тракия. Поради липса на средства обаче не е изпратена тракийска делегация на Женевската конференция, а за защита на тракийските интереси е упълномощен делегат от българската лига — д-р Н. Герджиков, който чете рапорт пред международната конференция, в който се набляга, че българите в Тракия са мнозинство⁶⁸.

Вестникът не отразява политическите събития в България, например няма сведения за свалянето на правителството на БЗНС, провеждането на избори или други събития от политическия живот.

В рубриката „Хроника“ се помещава информация от различен характер от законопроекти, касаещи бежанците, до съобщения за венчавки и за конференции. Общото между хрониките е, че те са кратки по съдържание⁶⁹.

От брой 70⁷⁰ се поставя началото на рубриката „Страници от миналото“. В нея се публикуват статии с литературна стойност (А. Спасов „Спомен от 1902 г.“⁷¹, „Пею Сачлията“⁷², П. Росен „В Странджа“⁷³ и др.).

Вестник „Тракия“ поддържа тракийския дух, съхранява историята и на този край, пази спомените за личности, информира тракийските бежанци за актуални събития, които пряко ги касаят.

Както всяко печатно издание по това време, така и това има проблеми със събиране на средства за издаването му. След войните икономическата обстановка е несигурна и нестабилна, но тъй като вестникът е бил важен за тракийските бежанци, правят впечатление начините за преодоляване на този проблем. Затова се отделя по-голямо внимание на финансовите въпроси. Още в първия брой се уточ-

нява, че редакторите ще разчитат на сумите, които се получават от абонамент и волни пожертвования. В тази връзка се приканват дружествата да положат усилия в тази насока. Съгласно чл. 8 от устава на ТО всеки член е длъжен да получава публикациите на дружеството⁷⁴. Основен източник на издаването на вестника е обезпечаването на абонамента му. От 1921 г. абонаментът е 40 лв. за година и 1 лв. за брой. Редакцията винаги препоръчва дружествата да обръщат внимание на абонамента, защото това е основното средство за излизането на вестника. От 63 брой от 1922 г. цената е повишена на 50 лв. годишен абонамент и 30 за полугодие, а от 65—66 брой вестикът струва 2 лв. единична цена, като увеличава обема си на 4 страници. От 69 брой (1.11.1923 г.) абонаментът е 100 лв. Вестникът започва разпространението си и в Америка. Там цената е 2 долара, а за останалите държави — 180 лв. Друг начин за осигуряване на средства са рекламите. От 1923 г.⁷⁵ започва да излиза каре с реклами. Цената на 1 кв. см е 2 лв. Както при всички тракийски вестници, така и тук има проблеми със събирането на абонамента. Честите обръщения на страниците на вестника за по-експедитивно издължаване на сумите доказва тази теза. Това има своето обяснение — бежанците са най-бедната прослойка на българското общество.

В началото на втората година от издаването на вестника ВК на ТО не желае да продължи списването му, без да са осигурени средства за това до края на годината. За да улеснят тази кампания, дружествата в Малко Търново, Василико, Ораткьой развиват трескава дейност. Отчитайки тези усилия, ВК решава да поднови издаването, като изразява своята радост и възхищение от жизнеността и от идеализма, които вдъхновяват членовете на организацията⁷⁶. В подкрепа на издаването на вестника ВК на ТО определя последната седмица от месец февруари 1924 г. за седмица на в. „Тракия“. През това време всички дружества трябва да развият „максимална дейност“ за набиране на абонати и помощи за „Фонд Тракия“⁷⁷. В чест на 150-ия брой на вестника се прави равностметка — първоначално е имало 1000 екземпляра, от които са пласирани 800 бр., а от 1924 г. тиражът е вече 10 пъти повече⁷⁸.

Дали вестик „Тракия“ постига целите си? При всички случаи изданието продължава да напомня за тракийския въпрос и да информира обществеността за съдбата на Тракия. Не можем да твърдим обаче същото за задачата да бъде подобрявана участта на тракийските бежанци. Няма данни за действия на редакторите да преговарят с българското правителство за съдбата на тракийските българи.

Вестник „Тракийски новини“, който излиза в Ямбол от 18 август 1923 г. до 17 октомври 1923 г., се определя като издание на тракийската емиграция и орган на източните тракийци. Редакцията на вестника е против политиката на правителството на БЗНС и БКП. От него излизат само 7 броя⁷⁹. Издател и стопанин е Димитър Марашев. Програмата и задачите му са обявени в 1 брой. В статията „Вместо програма“ се застъпва тезата, че българската преса не информира достатъчно обществеността, че няма вестник за народа и особено за българските бежанци и останалите под чужда власт. Според тях пресата служи на „партизански егоистични цели“ и най-вече за материални облаги. Редакторите призовават българите да искат от ръководството на медиите не да заблуждават, а да служат на обществото. Вестникът не обещава пряко да изпълни тези цели, но в поставените бъдещи задачи на изданието става ясно, че ще откликва обективно на обществените потребности. Доста амбициозни задачи си поставя редакторът на вестника, а именно да обединява всички бежанци-тракийци в името на общата и върховна цел — служене на отечеството; да осъжда партизанщината и да следи за икономическите интереси на тракийските бежанци. На всички бъдещи читатели на вестника е обещано той да бъде независим.

Добре обособена е рубриката, озаглавена „Хроника“. Тя включва информация за ежедневни български и международни събития и коментар към тях (за Българската католическа мисия; а това, че Италианският флот е отново в Корфу; за решението Гърция да предаде Караагач на Турция и др.).

Относно тракийския въпрос авторите смятат, че решенията на Лозанската конференция са окончателни и че разрешаването на проблема за Тракия ще се осъществи „от изток“, визирайки Русия. В исторически план се поддържа мнението, че е необходимо и логично България да има излаз на Бяло море⁸⁰. Застъпени са накратко и някои международни новини, касаещи Гърция и Турция⁸¹.

В няколко броя са публикувани статии за „Двадесет години от тракийското въстание“, отнасящи се за Илинденско-Преображенското въстание⁸².

За пръв път вестник, който е свързан с тракийските бежанци, застъпва ясно идеята, че те трябва да участват в политическия живот и да се интересуват от външната и вътрешната политика⁸³.

Поради краткото излизане на вестника не може да се направи прецизна оценка за неговата роля. Засегнати са различни теми, кои-

то касаят тракийците. На страниците на вестника се поставят амбициозни задачи, обсъждат и се преследват тракийските интереси.

Едно от най-дълго тиражираните издания и последният тракийски вестник до Втората световна война е „Завет“. Създаден е по решение на Конгреса на тракийските дружества, проведен на 4—6 октомври 1925 г. (в Хасково). Той е обявен за орган на Съюза на тракийските младежки дружества при Тракийската организация. Вестникът излиза от 20 ноември 1925 г. (с прекъсвания и трансформации в списание) до декември 1943 г.⁸⁴ От месец декември 1926 г. до месец ноември 1929 г. не излиза. Замества го организационно-просветен лист „Младежка Тракия“, който е месечна притурка към вестник „Тракия“.

На Петия редовен конгрес (20—22 октомври 1929 г., Ямбол) е решено да се поднови издаването на вестника (от 8 ноември 1929 до 3 септември 1932 г.), което става с нова номерация⁸⁵. За да се гарантира по-добро качество на в. „Завет“, е определено от 8 до 17 ноември 1929 г. да се проведе агитационна седмица. В същото време Централният комитет на Тракийския младежки съюз препоръчва да се разпространи „широко“ първият брой (от новата номерация) на вестника, който да се раздава безплатно. Настоячиво да се предлага на гражданите да се абонират, да се приканват състоятелните тракийци да внасят суми във фонда и пак в тази връзка да се изнасят и вечеринки⁸⁶. От месец октомври 1932 г. по решение на Седмия конгрес, който се провежда на 4 октомври 1931 г. в Стара Загора, се издава списание „Завет“, от което излизат 10 книжки. От 1935 г. вестник „Завет“ е единствен орган на тракийската емиграция. Издаването на списанието продължава до декември 1943 г.⁸⁷ Редактори на вестника и списанието са Антон Поптодоров (от 66 брой) от създаването до 1935, следва Ив. П. Димитров (от 607 брой), по-късно редакторството е което от Петър Константинов (от 613 брой)⁸⁸.

Още в първия брой през 1925 г. редакцията на в. „Завет“ се обръща към тракийските младежи и пояснява, че с това начинание те ще се почувстват „по-здраво сплотени около своя съюз“. Издръжката на съюзния орган „лежи на техните плещи“ и че подкрепата на обществото ще е „вторична“. Ролята, която ще играе този вестник, ще бъде „велика“⁸⁹.

Целите на редакцията са:

1. Да издига и укрепва престижа на съюза;
2. Да ратува за по-здраво сплотяване около съюзната дисциплина;

3. Да дава широка гласност за живота на младежките дружества;
4. Да събужда и просвещава младите тракийци и култивира в душите и сърцата им добродетели и чувства за трайна любов към родината;

5. Да пази и охранява завета на борците, загинали за Тракия;
6. Да разкрива страници от миналото на Тракия;
7. Да съдейства за агитиране на родната кауза;
8. Да набляга на бързото и добро настаняване на тракийските бежанци;
9. Да издига глас на протест срещу жестокото третиране на сънародниците ни в Тракия⁹⁰.

Целите на вестника могат да се оформят в три групи. Първата от тях касае ръководството и членовете на съюза и неговото организационно укрепване. Втората група е свързана с проблема за връщане към корените чрез миналото, традициите и бита на тракийците. Третата се отнася за живота на бежанците и неговото подобряване.

Една от разискваните теми във вестника е тази за ролята на образованието. Тъй като това е важен въпрос, който засяга младите тракийци, заслужава специално внимание и от съвременна гледна точка. В брой 4 от 1925 г. става ясно, че според статистическите сведения от 1.08.1925 г. в „дружество М от 172 членове 25 чл. са неграмотни; в дружество К от 54 членове 19 са неграмотни, а в дружество С от 42 членове 2 са неграмотни“. Причината за големия процент неграмотни, която изтъква авторът, е тази, че голяма част от младите хора работят, за да се прехранват и не ходят на училище. Като изход от тази ситуация следва предложението за уреждане на вечеринки, на курсове по четене, писане и смятане, по чужди езици, по история и др. Преподаватели могат да се намерят сред самите членове на организацията или извън нея. Възможно е да се въведе някаква минимална такса, а най-бедните да се освободят от нея. Авторът сочи за пример Пловдивското благотворително дружество „Тракия“, което е основало „Просветителен комитет“⁹¹. По-късно⁹² в статията „Просвета и възпитание“ се предлага неграмотните членове да бъдат „подведени под специален школки режим“. За целта настоятелствата на дружествата, със съдействието на учители, да изработят план за обучение. С прилагането на този план да се натовари образованата при всяко дружество „комисия за просвещаване и възпитаване на тракийската младеж“. Тя ще подсигурява лектори, които е добре да бъдат настоящи или бивши учители, като при нужда ще им

се заплаща от дружествената каса. Заедно с просветната дейност учителят да прилага и възпитателна. Препоръчително е да се организират и курсове за полуграмотните членове. Другите въпроси (за това кога и какво ще е разпределението на часовете, дали ще има такса и др.) се решават от всяко дружество. Грамотните пък да бъдат ангажирани с беседи, реферати, сказки. Относно липсата на подготвени кадри авторът предлага как да бъдат създадени — по пътя на самообразованието членовете да се обучават в библиотеките. Там, където няма образовани „способни и подходящи“ членове за преподаватели, Върховният комитет да изпраща от други дружества⁹³. Осъзната е необходимостта от преодоляване на масовата социална ограниченост. Авторите са загрижени за бъдещето на младото поколение, което трудно си намира място в обществото без образование.

Във вестника има обособена и литературна рубрика. В нея се засягат теми, свързани най-вече с Тракия. Не е пропусната идеята за ролята на личността в историята. Така се създават статии, посветени на известни тракийски личности. („Комити дошли в селото“, в памет на войводата Кондолов по случай пренасяне на мощите му⁹⁴; „Свещеник Георги п. Саров“ с автор Д. Янков⁹⁵; „Димо Г. Джебев“ от същия автор⁹⁶; „Последният ден на Г. Кондолов“ от А. А. Проиков⁹⁷; „Стоян Димов“ от К. Лалин⁹⁸ и др.) и на важни исторически събития („Петрова нива“ К. Лалин⁹⁹; „Въстанически дни в Странджа“ от същия автор¹⁰⁰; „Спомени от Балканската война“, Марин Стоянов¹⁰¹; „Потушаване на Странджанското въстание“, Д. Янков¹⁰² и др.

След подновяване издаването на вестника през 1929 г. започва печатането предимно на откъси от книги, писани от известни тракийски автори, или произведения, посветени на видни таркийци. Такива са извадките от книгата „Тракия преди и след европейската война“ с автор Ст. Шишков; „От Дунава до Бяло море“ от Петко Росен; личните спомени на Хр. Силянов и М. Герджиков; „Разорението на тракийските българи“ от проф. д-р Милетич¹⁰³.

В рубриката „Неволи и теглила“ се печатат разнообразни материали за събития, касаещи бежанците, предимно тракийските. Такава информация от мястото на събитията се отнася до проблемите на работниците от ютютенвите складове в Пловдив, Станимака (Асеновград), Хасково (голяма част от които са тракийци) и тяхното изхранване¹⁰⁴. Разглеждат се и проблемите на тракийците лозари в Станимака¹⁰⁵, молбата на ТМД от Борисовград до Министерството на външните работи за съдействие да се изплатят заплатите за военна-

та служба на тракийци, служили в гръцката армия¹⁰⁶. С тази рубрика се търси съпричастност на общественото мнение към бежанските проблеми. Понякога се дава полезна информация за бежанците: какви стъпки да предприемат бежанците занаятчии, за да запазят степента „Майстор“¹⁰⁷, какво да предприемат тези, които са изгубили „училищните си документи“¹⁰⁸, и др.

Както във вестник „Тракия“, така и тук има рубрика „Свободна трибуна“, която се появява по-рядко¹⁰⁹. Понякога се обръща внимание на стопански вести като пашкулопроизводството и въпроси, касаещи тютюна¹¹⁰.

От октомври 1932 г. списание „Завет“ започва да излиза веднъж месечно. Редактор е Апостол Станев. В него е представена рубриката „Нашата родина“, в която се описват тракийските селища: Дедеагач, Ксанти, Гюмюрджина, Одрин¹¹¹. Започва и оформянето на рубрика „Страници за малките“, в която се публикуват приказки, стихотворения, легенди.

Специално внимание се обръща на видни тракийски личности — Коста Георгиев¹¹², Георги Кондолов¹¹³, Капитан Петко войвода¹¹⁴, Лазар Маджаров¹¹⁵ и др. И тук, макар и рядко, фигурира рубриката „Стопански страници“: „Тютюна в Средна Тракия“, „Тракия като стопански обект на България“, „Нар“¹¹⁶. Почти липсват данни за дейността на дружествата, като тя е представена в кратък вид и има информативен характер без коментар (къде са се създали нови дружества, къде е организирана вечеринка или е проведено общо събрание, тракийска вечер и др.).

Списанието предимно има познавателно значение. Основен акцент е емоционалната страна на тракийския въпрос, като много ценни са спомените на тракийски революционери, научните статии за градовете в Тракия и тяхното значение като културно-икономически центрове.

Продължителността на издаване и фактът, че излиза най-дълго (до декември 1943 г.) от останалите тракийски периодични издания, превръща вестник и списание „Завет“ в ценен и значим тракийски вестник. В заключение вестник „Завет“ и списание „Завет“ образуват тракийската младеж за миналото, историята, битата на Тракия. Учат я да съхранява завета на борците за свободна Тракия и да протестира срещу жестокото третиране на тракийските бежанци. Не може обаче да се направи изводът, че са успели да съдействат за доброто настаняване на прокудените от Тракия. Изданията не постигат сплотяване

на тракийските младежи в ТМД. Доказателство за това е издаването на вестник „Тракийска трибуна“. Той е издание с леви убеждения и води до разделение на тракийската младеж.

Първоначално вестник „Тракийска трибуна“ излиза от 12 януари до 24 март 1932 г. само в три броя. Следващото издаване е от 20 януари до 23 март 1934 г. отново в три броя. При първото излизане се определя като „Ратник на свободна и независима Тракия“, а при следващото — като „вестник на тракийската прогресивна младеж“. Редактор на първите три броя е Ламби Данаилов, а на останалите Н. Янков.

В уводната си статия от първия брой (1932 г.) се изказва несъгласие от промяната на лозунга за Тракия¹¹⁷. Отказването от автономията на Тракия те приемат като предателство към тракийския въпрос и смятат, че е предизвикано от българската буржазия и от империалистите. Те са и против Обществото на народите, която организация според тях е подкрепила несправедливите мирни договори, жертва на които са и други народи. За авторите решението е само революционна борба. Вестникът си поставя задача да стане изразител на болките, страданията и воплите на прокудените тракийци и да издигне значението на истинската борба¹¹⁸. Тази борба, към която зове левицата, е по-скоро политическа, отколкото революционна.

От страниците на вестника авторите влизат в остра полемика с ТМС. Още в първия брой се оспорва информацията, дадена във вестник „Завет“ след конгреса в Стара Загора¹¹⁹. Приема се, че в ТМС има постоянни разправии и борби, че непрекъснато се изключват и приемат членове, разтурват се дружества (Станимака, Хасково, Пловдив, Ямбол и др.). Авторите питат това ли е вашата „сплотеност“ и „единодушие“. Те констатира, че ТМС плува във водите на идейна пустота, няма истински идейни принципи, които да я сплотят и затова има много младежи извън организацията. Вестникът иска единна борба на всички народи, национално и социално поробени на Балканите, против балканския и световния империализъм и за пълно самоопределяне. Те са за „свободна и независима Тракия, равноправен член на Балканската Трудова Федерация“¹²⁰.

На своя конференция левицата на ТМС констатира, че тракийският въпрос и робството на Тракия са резултат на „империалистическата система и завоевателната политика на българското и на балканските правителства“. Въпреки че състоянието на тракийската младеж е тежко, тя е длъжна да се бори за освобождението. Целите,

които си поставя левицата, са: подобряване материалните условия на тракийската младеж, държавна издръжка на безработните младежи, пълна издръжка на сираците и пострадалите от войната, освобождение от военна и трудова повинност, премахване на такси и ограничения, безплатни трапезарии за бежански деца, училища във всички бежански селища и квартали. Като първостепенна задача се поставя „превземането“ на ТМС, което да се предшества от създаването на Централен тракийски акционен комитет в Пловдив. Този комитет трябва да ръководи борбата до пълното приобщаване на ТМС към левицата. Ако в дадени дружества има левица, то тя да завладее цялото дружество, ако там няма представители на левицата, то хора с леви убеждения да организират младежите, останали извън ТМС.

Езикът на вестника е ироничен, хаплив, нападателен. В него личат партийните пристрастия, които се отразяват и върху съдържанието на материалите. Различията между левицата и ТМС определено пречат за сплотяване редовете на тракийската младеж, а и върху решаване на тракийския въпрос. Целите, които си поставя вестникът, не са осъществени поради конфликтите на политическа основа, което в никакъв случай не е в полза на тракийската младеж.

Единственото литературно издание с поглед към Тракия е списание „Тракийска лира“, издавано в Ямбол¹²¹. (Предвидено е да излиза всеки месец, но само 5 броя виждат бял свят, като 4-и и 5-и брой са в една книжка. Не е определена датата на издаване, а само годината — 1915 г.). Редактор на списанието е Иван Карановски, който е и автор на повечето журналистически материали¹²². Към списанието сътрудничи Минко Неволин¹²³. Съществено място заема рубриката „Антология на тракийските поети“. Имената Т. Неверов, К. Росалиев, Ю. Долинов са псевдоними на редактора. Има поетически творби и на авторите В. Карагъзов, М. Вечеров, В. Стефков. Представени са и литературни текстове на Пол Верлен, М. Метерлинк, К. Балмонт¹²⁴. В тази рубрика пишат стихове и Н. Нарцисов, А. Агликов, Л. Брутов, чиито имена също звучат като псевдоними. Представената поезия има „символистични наеи“¹²⁵. Дава се кратка информация за отзиви на изложби¹²⁶. В статията „В ателието на художника“ се говори за художника Хр. Белберов. Цитират се откъси от книгата „Моменти от вечността“¹²⁷, спомени за твореца Страшимир Кринчев¹²⁸.

Краткото излизане на вестника не дава възможност на редактора да разгърне своите идеи. Вероятно той е разчитал основно на личните си впечатления и възмущения. Литературната стойност на издание-

то не е голяма, но показва желанието да се обособи самостоятелна тракийска културна трибуна.

През разглеждания период често се издават единични екземпляри вестници, посветени на годишнини от важни исторически събития и други обществени изяви. Такива издания за тракийския печат са „Тракийски зов“ на ТМД „Антим I“ — Варна, и „Тракийски завет“ на Тракийската младежка културно-просветна организация „Отец Паисий“ — Шумен.

Вестник „Тракийски зов“ е единичен безплатен екземпляр (протестен лист в тираж 2500 — 3000 бр.), издание на ТМД „Антим I“ — Варна. Той е издаден на 16/29.06.1933 г. и е посветен на 20-годишнината от 16/29. 06. 1913 г., т.е. от началото на Междусъюзническата война, когато е пожертвана Тракия. Дружеството поканва всички варненци на голямо публично събрание на 2.07.1933 г.

В една от статиите Иван Орманджиев обсъжда тракийския въпрос, като заявява, че днес същността му не е в искане за културни права, защото вече не е малцинствен, а е териториален държавен въпрос за връщане на Тракия към България. Задачата на тракийската емиграция е да го превърне в държавен въпрос с първостепенно значение. Обсъжда се и въпросът за отношенията между Турция и България, така нареченото приятелство, което те не присмат, че може да съществува, и заявяват „стига раболепие и сервилност“.

Интересно е съждението, че ситуацията в Тракия е „кошмар на нечисти съвети“. В статията „Тъжни спомени“ се заявява, че авторите са готови да дадат обещание, „да жертваме и малкото, което ни е останало за поробена Тракия“. „И колкото спомените ни са по-тежки и по-грозни, толкова нашата твърдост е по-голяма и с повече респект“. Изданието има революционно звучене, личи нежеланието да се подкрепя изчаквателна политика по бежанския въпрос. Общата нагласа на изданието е носталгично патетична.

През този период начело на българското правителство е Никола Мушанов (1931—1933). По време на управлението му няма раздвижване относно решаването на тракийския въпрос. Вероятно тази революционна нагласа на вестника има по-скоро пропаганден характер.

„Тракийски завет“ е издание на тракийската младежка културно-просветна организация „Отец Паисий“ — Шумен, с редактор З. Георгиев. Издадено е по случай културно-просветната седмица на дружеството в единствен брой от 3.06.1934 г. (в тираж 1500 броя). Мото на вестника е „Българи помнете: Тракия и Бялото море е благоден-

ствие за България“. На първа страница се възхвалява тракийската младеж, която „осветява пътя към постигане на родните завети“, че в нея е бъдещето на народа и че тя ратува за свободата на Тракия и Бяло море. В друга статия се обръща внимание на идеологията на тракийската организация. В тази статия авторът К. П. Петканов заявява, че тракийските българи са част от българския народ и че техният дълг е да работят за държавата. Този дълг се изразява във вътрешно сцепление и единодушие в организацията, борба с чуждото вмешателство (не става ясно чие), присъединяване на Тракия към България. Прави се уточнение, че ТО не иска на всяка цена свобода на Тракия, но иска запазване на държавата и че в идеологията на организацията няма „тракийство“, а „българизъм“.

Специална статия е отделена за патрона на дружеството, като Отец Паисий е сравнен с древния Мойсей. Името на дружеството е свързано с първия възрожденец, което дава основание да се твърди, че се търси връзка между Българското възраждане в навечерието на Освобождението и целите на тракийското движение в началото на XX век.

Тракийската младежка организация (ТМО) се обръща към шуменските граждани, като ги призовава да ратуват за любов към родината, обич към всичко родно, да служат на народа си, зоват да пазят държавата от разруха, да развиват гражданска самодисциплина. Призовават гражданите към материална и морална подкрепа за ТМО.

По-особено място в тракийския периодичен печат заема изданието „Тракийски сборник“. Той се издава от тракийския върховен изпълнителен комитет по решение на 11 конгрес на ТО от 1927 г. На него е решено да се създаде научна етнографска, историческа и географска книжнина за Тракия. Това издание има претенции за научност, а не цели пресъздаване на ежедневни и социални проблеми. Излизат 5 броя от 1928 до 1935 г. (без 1929, 1931 и 1934 г.). Редактори са проф. Д. Михалчев, Ив. Пандалеев и Хр. Караманджуков. В първия брой в уводната си статия изданието смята, че този акт е закъснял и че липсва задълбочено изследване за Тракия до този момент. Темите, които засяга, имат за цел да обсъдят тракийския въпрос, да се съхрани миналото за бъдещите поколения. Относно тракийския въпрос Хр. Караманджуков приема, че той е част от Източния въпрос и че областта Тракия тогава не съвпада с нейното географско и историческо понятие¹²⁹. На страниците на изданието се обсъжда и набо-

делят въпрос за етническия облик на населението в Тракия. В статията „Населението на Западна Тракия“ е проследено създаването на етнографски карти, касаещи областта, като са разгледани 15 карти от обявените 30 за периода 1842—1918 г. Те са създадени от географи и пътешественици. Общият извод е, че според всичките публикации Тракия е с преобладаващо българско население¹³⁰. В по-късна статия се разглежда въпросът за броя на населението в Тракия след Балканската война, като и тук изводът е, че то е отново преобладаващо българско по самосъзнание¹³¹.

Специално внимание е отделено на изучаване и съхраняване на бита и езика на тракийските и малоазийските българи. Задачата за това проучване е възложена от Върховния тракийски комитет на проф. д-р Ст. Младенов, Хр. Кодов и Хр. Вакарелски. Областите, в които се прави проучването, са: език, битова и духовна култура¹³².

Всяка книга съдържа разкази или спомени за Тракия или за личности, свързани с Тракия¹³³.

Всички изброени вестници и издания искат да помогнат в разрешаването на тракийския въпрос. Чрез тяхната дейност не се постига свободата на Тракия, но те са стремят да поддържат тракийския дух и спомена за него пред обществото и света.

За решаването на тракийския въпрос според различните вестници на пръв поглед има противоречиви становища. Единият от тях е пътят на мира, а другият — чрез революция. Но революционните идеи (там, където те са застъпени) имат само патриотично-пропаганден характер.

Вестниците се определят като безпартийни. Интересно е, че нито един от тях не отразява пряко българските политически събития — смяна на правителства и различни държавни политически дела. Вероятно авторите на вестниците преценяват невъзможността за пряка намеса на българските правителства по решаване на тракийския въпрос. Ако това е така, говори за политическа зрялост и реализъм, но тази теза трудно може да се докаже или отхвърли.

Грижата за бежанците се изразява в това, че в някои от вестниците („Тракия“, „Завет“) се дават практически съвети, свързани с полесната им адаптация в България. Повечето издания са били съпричастни към съдбата на бежанците, отразявайки техните проблеми, въжделения и несгоди. Чрез тези издания българската общественост и светът се запознават с тракийската кауза.

Някои от изброените факти (заимствания на заглавия на статии, имена на възрожденци и идеите за самостоятелно развитие) говорят, че тези издания продължават българските възрожденски традиции.

Всички вестници имат финансови проблеми. На страниците на тези, които излизат по-дълго, често се призовават абонатите да изплащат дължимите суми. („Странджа“, „Тракия“, „Завет“). Средствата са се подсигуривали от абонамент, реклами или волни пожертвования и специално организирани мероприятия.

Тракийските периодични издания преустановяват дейността си или поради финансови причини, или поради забрана от официалната власт. Фактът, че тези издания излизат в един продължителен период до 1934 г., а някои и по-късно, говори за благосклонното отношение на българските правителства към тях. Според официалната правителствена политика през разглеждания период не е имало цензура. Но съществуват закони и разпоредби (Закон за защита на държавата, Закон за цензурата от 1921 г.), които ограничават свободата на печата. Неудобната преса е преследвана, ограничавана, конфискувана. Това не се отнася за тракийския периодичен печат до 1934 г.), което говори за положително отношение на правителствата към тракийския въпрос и тракийските издания. Продължителността на издаване и актуалността на събитията, отразявани в тях, определят подобаващото им място сред целия български периодичен печат. Периодът между двете световни войни създава сложна обстановка за българските периодични издания. От една страна, има сложни политически условия, а от друга — почти през целия период съществува ограничителен режим на издаване (военна цензура 1912—1913, 1914—1918; полицейска цензура — 1918—1921, 1923—1934; предварителен контрол над печата 1934—1944)¹³⁴. Интересното е, че това не води до намаляване броя на тези издания, а напротив, те съществено увеличават тиража си¹³⁵. Това се дължи не само на създаването на нови издания, но и на трансформацията на забранените, които излизат под ново име.

Когато вестниците са органи на определена организация, те отразяват и нейната дейност.

За да се степенуват тракийските периодични издания по значимост, са ползвани няколко показателя. На първо място е въздействието на изданието върху общественото мнение (българско и международно), което трудно може да се установи. Затова към този показател се прибавя продължителността на издаването и мястото на издаване (централно или регионално). С централно значение са вестниците „Тракия“, „Завет“ и „Тракийска трибуна“. Регионални са „Странджа“ — Варна и Одринския вилает, „Тракиец“ — Пловдив,

„Тракийски новини“ — Ямбол, „Тракийска лира“ — Ямбол. Тези издания са могли да оказват ограничено въздействие върху обществения живот. Според продължителността на излизане най-дълго тиражиран е вестник „Завет“ (с прекъсвания от 1925 до 1943 г.), следва в „Тракия“ (от 1921 до 1935 г.) и в „Странджа“ (от 1896 до 1899). Останалите периодични издания излизат само в няколко броя.

Изданията с най-голямо значение за тракийската кауза са в „Тракия“ (орган на най-важната тракийска организация, който излиза за 14 години, вестникът е трибуна на тракийската идея) и в „Завет“ (излиза най-дълго, когато всички вестници са спрени, и е с централно значение, защото застъпва въпроси, свързани с тракийските проблеми). Следват в „Странджа“, „Тракиец“, „Тракийски новини“ и „Тракийска трибуна“.

Периодичните тракийски издания се вписват в контекста на обществено-политическия живот в България, тъй като отразяват възделенията на тракийските бежанци, станали част от българското общество. Те са документ за една историческа несправедливост, която все още няма свое адекватно разрешение.

БЕЛЕЖКИ

¹ Топенчаров, Вл. Българска журналистика 1885—1903. С., 1983 с. 589; Български периодичен печат (БПП). Том 2, с. 362.

² ОДА — Варна, историческа справка ф. 828к, оп. 1.

³ Тиражът му е в 1500 броя и излиза един път седмично. От вестника са издадени 119 броя за три години. До 22.11.1898 г. излизат 50 броя, а след това номерацията на броевете се променя. До 12.09.1899 г. излизат 19 броя („105 години ТО дружество Странджа — начало на организираното тракийско движение в България“ — В: Филчев, Ив. Изв. на ТНИ, кн. от 2002 г., с. 8; БПП, том 2, с. 362).

⁴ Топенчаров, Вл. Цит. съч., 589—590.

⁵ Странджа, № 8, 24 юли 1896, с. 2.

⁶ Странджа, № 12, 24 август 1896, с. 3.

⁷ Странджа, № 5, 30 ноември 1897, 2—3.

⁸ Странджа, № 11, 18 януари 1898, 2—3.

⁹ Странджа, № 24, 26 април 1898, 2—3.

¹⁰ Странджа, № 38, 02 август 1898, с. 2.

¹¹ Странджа, № 22, 23 ноември 1896. 1 (в член 48 „Високата порта се задължава да въведе добросъвестно“ Органическият устав на остров Крит от 1868 г. и да изработи подобни правилници и за другите си европейски владения).

¹² Странджа, № 4, 19 юли 1896, 1—2.

¹³ Странджа, № 22, 23 ноември 1896, с. 1.

¹⁴ Странджа, № 49, 06 юни 1897, с. 2.

¹⁵ Топенчаров, Вл. Цит. съч., 589—590.

¹⁶ Странджа, № 4, 19 юли 1896, с. 1.

¹⁷ Например, къде е убит Х. Димитър, влиянието на Мирабо върху пресата.

¹⁸ Например, откриването на нова планета между Земята и Марс.

¹⁹ Например, информация за остров Крит.

²⁰ Например — да се изхвърли буква ъ в края на думите, да се премахнат някои букви от азбуката.

²¹ Топенчаров, Вл. Българската журналистика от 1917—1923. К., 1986, с. 341.

²² Странджа, № 6, 22 юни 1896, с. 1.

²³ Топенчаров, Вл., Цит. съч., 589—590.

²⁴ Странджа, № 23, 19 април 1898, с. 1.

²⁵ Странджа, № 43, 18 май 1897, с. 2.

²⁶ Мачев, Кр. Националният въпрос на Балканите. С., 1995, 72—73.

²⁷ Пак там, с. 75.

²⁸ Вестникът излиза един път седмично, от брой единадесети — три пъти седмично, а от брой четиринадесети — през ден. Тиражът варира от 700 до 1000 броя. (Пловдивски периодичен печат 1862—1944 (93). Пловдив, 1993, с. 98.)

²⁹ Пак там.

³⁰ Тракиец, № 2, 16 септември 1919, с. 1.

³¹ Тракиец, № 11, 15 януари 1920, с. 1.

³² Тракиец, № 4—5, 11 октомври 1919, с. 3.

³³ Тракиец, № 6, 26 октомври 1919, с. 1.

³⁴ Тракиец, № 8, 07 ноември 1919, с. 1.

³⁵ Тракиец, № 14, 07 февруари 1920, с. 1.

³⁶ Тракиец, № 18, 29 март 1920, с. 1.

³⁷ Тракиец, № 11, 15 януари 1920, с. 2.

³⁸ Рубриката започва от брой 4—5, 11.10.1919.

³⁹ Тракиец, № 10, 12 септември 1920, с. 2.

⁴⁰ През 1921 г. излизат 35 броя от вестника, като 8 от тях излизат двойни (1—2, 8—9, 12—13, 20—21). От шести брой се прави опит да се издава 3 пъти месечно (първо, десето и двадесето число), но от 12—13 брой отново излиза един път седмично в четвъртък. (БПП, том 1, с. 405.)

⁴¹ БПП, том 1, с. 405.

⁴² Българската история в дати 681—1948. С., с. 230.

⁴³ Тракия, № 5, 22 март 1921, с. 2.

⁴⁴ Тракия, № 73, 30 ноември 1923, с. 4.

⁴⁵ Тракия, № 78, 03 януари 1923, с. 4.

⁴⁶ Тракия, № 116, 23 октомври, 1923, с. 2.

⁴⁷ Тракия, № 140, 2 април 1925, с. 3.

⁴⁸ Тракия, № 1—2, 14 януари 1921, с. 2.

⁴⁹ Тракия, № 15, 17 юли 1921, с. 1.

⁵⁰ Тракия, № 16, 14 август 1921, с. 1.

⁵¹ Тракия, № 23, 11 октомври 1921, с. 1.

- ⁵² Тракия, № 8-9, 28 август 1921, с. 4.
⁵³ Тракия, № 4, 11 март 1921, с. 1, 2.
⁵⁴ К о с а т е в, Т. Цит. съч., с. 222.
⁵⁵ К о с а т е в, Т. Цит. съч., с. 223.
⁵⁶ Пак там, с. 228.
⁵⁷ Начало на ТО, авторът поставя на конгреса от 22—24.12.1919 г.
⁵⁸ Тракия, № 5, 22 март 1921, с. 2.
⁵⁹ Тракия, № 34, 22 декември 1921, с. 1.
⁶⁰ Тракия, № 40, 30 март 1922, с. 2.
⁶¹ Тракия, № 42, 14 април 1922, с. 1.
⁶² Тракия, № 43, 21 април 1922, с. 2.
⁶³ Този закон е създаден по време на правителството на Ал. Стамболийски и приет от Народното събрание на 13.11.1920 г. С него се цели да се уреди начинът и утвърдят средствата за заселване на постоянно местожителство и да се осигури поминъкът на бежанците (Д и м и т р о в, Г. Настаняване и осемляване на българските бежанци 1919—1939 г. С., 1985, с. 38).
⁶⁴ Впоследствие законопроектът е приет за закон, но се отразява неблагоприятно върху решаването на социално-икономическата страна на бежанския въпрос бежанците са поставени последни в списъка за нуждаещите се от земя, а предишният закон остава в сила само за бежанци-неземеделци предимно в градовете. (Д и м и т р о в, Г. Цит. съч., с. 44).
⁶⁵ Тракия, № 3, 24 февруари 1921, с. 1.
⁶⁶ Тракия, № 12—13, 23 юни 1921, с. 1, 2.
⁶⁷ Един такъв проблем е този през 1921 г. със Софийския клон на ТО, който не приема устава на дружеството и състава на новоизбрания ВК и води до разединение в редовете на организацията за период от време.
⁶⁸ Тракия, № 27, 3 ноември 1921, с. 1.
⁶⁹ Тази рубрика започва от четвърти брой (11.03.1921 г.), но в определени броеве липсва (напр. 46, 47, от 49 до 54 брой и др.).
⁷⁰ Тракия, № 70, 8 ноември 1923, с. 1.
⁷¹ Пак там, с. 1.
⁷² Тракия, № 73, 29 ноември 1923, с. 1.
⁷³ Тракия, № 74, 6 декември 1923, с. 1.
⁷⁴ Тракия, № 1—2, 14 януари 1921, с. 1.
⁷⁵ Тракия, № 69, 1 ноември 1923, с. 4.
⁷⁶ Тракия, № 36—37, 11 март 1922, с. 1.
⁷⁷ Тракия, № 132, 5 февруари 1924, с. 1.
⁷⁸ Тракия, № 150, 11 юни 1924, с. 4.
⁷⁹ БПП, том 1, с. 404.
⁸⁰ Тракийски новини, № 6, октомври 1923, с. 1.
⁸¹ Тракийски новини, № 1, 18 август 1923, с. 1.
⁸² Тракийски новини, № 2, № 3, № 6, август, септември, октомври 1923, с. 1.
⁸³ Тракийски новини, № 7, 17 октомври 1923, с. 1.
⁸⁴ През първата година излиза три пъти месечно (на първо, десето и двадесето число) и са отпечатани 36 броя. През втората година излизат 37 броя.
⁸⁵ От 1 до 31... брой.

- ⁸⁶ Завет, № 1—38, 8 ноември 1929, с. 3.
⁸⁷ Завет излиза от януари 1942 до декември 1943 г. по 12 книжки годишно.
⁸⁸ Български периодичен печат, том 1, с. 295.
⁸⁹ Завет, № 1, 20 ноември 1925, с. 1.
⁹⁰ Завет, № 2, 1 декември 1925, с. 1.
⁹¹ Завет, № 4, 20 декември 1925, с. 1.
⁹² Завет, № 10, 20 февруари 1926, с. 1.
⁹³ Завет, № 14, 1 април 1926, с. 2.
⁹⁴ Завет, № 1, 20 ноември 1925, с. 2.
⁹⁵ Завет, № 15, 10 април 1926, с. 2.
⁹⁶ Завет, № 33, 10 октомври 1926, с. 2.
⁹⁷ Завет, № 33, 20 октомври 1926, с. 2.
⁹⁸ Завет, № 23, 1 юни 1926, с. 2.
⁹⁹ Пак там.
¹⁰⁰ Завет, № 9, 10 февруари 1926, с. 2.
¹⁰¹ Завет, № 24, 10 юни 1926, с. 2.
¹⁰² Завет, № 30, 10 септември 1926, с. 2.
¹⁰³ Тези извадки са отпечатани съответно в изречените броеве № 38, 39, 43, 44, 48, 49 (1929—1930).
¹⁰⁴ Завет, № 2, 1 декември 1925, с. 3.
¹⁰⁵ Пак там.
¹⁰⁶ Завет, № 41, 20 декември 1929, с. 3.
¹⁰⁷ Завет, № 10, 20 февруари 1926, с. 2.
¹⁰⁸ Завет, № 55, 20 май 1930, с. 4.
¹⁰⁹ Статията „Просвета и възпитание“ в 15 брой, „Кога и как да бъдем полезни“ в 25 брой от 1926 г.
¹¹⁰ Съответно в № 25 (20 юни 1926) и № 36 (10 ноември 1926) брой.
¹¹¹ Съответно в № 1 (октомври 1932), № 3 (декември 1932), № 5—6 (февруари 1933).
¹¹² Завет, № 1, октомври 1932, с. 2.
¹¹³ Завет, № 2, ноември 1932, с. 2.
¹¹⁴ Завет, № 4, януари 1933, с. 2.
¹¹⁵ Завет, № 7, април 1933, с. 2.
¹¹⁶ Съответно в № 2 (октомври 1932), № 3 (декември 1933), № 5—6 (февруари 1933) брой.
¹¹⁷ Промяната е от лозунга „Тракия за тракийците“ към лозунга „Тракия на България“, което става на 12 конгрес на ТМД, проведен на 25—27 септември 1927 г. в Пловдив.
¹¹⁸ Тракийска трибуна, № 1, 12 януари 1932, с. 1.
¹¹⁹ Явно става въпрос за Седмия редовен конгрес от 4 октомври 1931 г.
¹²⁰ Тракийска трибуна, № 1, 12 януари 1932, с. 2.
¹²¹ Поради това, че списването има предимно литературни цели, е разгледано след периодичните издания въпреки годината на издаване.
¹²² Предвидено е да излиза всеки месец, но само 5 броя виждат бял свят. Не е определена датата, а само годината и тя е 1915 г.
¹²³ БПП, том 2, с. 402.

- ¹²⁴ Топенчаров Вл. Българска журналистика, С., 1981, с. 660.
¹²⁵ Български периодичен печат, том 2, с. 402.
¹²⁶ Отбелязване втора година от изложба на Дружеството на южнобългарските художници в Пловдив (4—5 книжка), в статията „В ателието на художника“ се говори за художника Хр. Белберов (2 книжка).
¹²⁷ Тракийска лира, № 1 и 2, 1915.
¹²⁸ Тракийска лира, № 1, 1915.
¹²⁹ Тракийски сборник, № 1, 1928, 10—22.
¹³⁰ Тракийски сборник, № 1, 1928, 51—74.
¹³¹ Тракийски сборник, № 3, 1932, 164—208.
¹³² Тракийски сборник, № 5, 1935.
¹³³ Например „Моето учителстване в село Булгаркьой, Кешанско“ (№ 1, 1928); „Момчил войвода“ (№ 2, 1930); „Свиленград“ (№ 4, 1933).
¹³⁴ БПП, том 1, с. 18.
¹³⁵ През 1930 г. има 585 вестника и 394 списания и листове (БПП, том 1, 17) за сравнение през 1910 г. има 229 вестника и 124 списания (История на библиотеките в България от средновековието до средата на 40-те години на двадесети век. С., 2003, с. 168).

ДЕЙЦИ НА ТРАКИЙСКОТО ДВИЖЕНИЕ

ЛАМБИ ДАНАИЛОВ

(ПО СЛУЧАЙ 100 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО МУ)

АНДРЕЙ ПЕЧИЛКОВ (Смолян)

Народната памет разказва, че Данаиловци от някогашното село Райково (дн. кв. на Смолян) са потомци на юначен българин от Македония на име Данаил. След извършено от него убийство над турски бей злосторник той забягва и се заселва в Ахъчелебийско (Смолянско). Задомява се в с. Писаница за Бърза Каракостова, която Данаил отървава от турски злодеи.

Синът на Данаил — Коста, е **прадядото на Ламби Данаилов**. Той се установява в Горно Райково, Ахъчелебийско. Него тукашните люде го наричат Коста Данаиловски Хлебара, назован така от своите съселани, заради неговата щедрост към бедните — подпомагал в гладни години райковци с хляб, жито, поддържал специално помещение — „одая сайбия“, където намират приют и подслон странници и пътници. През 1842 г., заедно с хаджи Милуш, той се застъпва и устройва Рада Казалиева за учителка в Горно Райково — първата родопска учителка. Но да спрем дотук с възрожденца Коста Данаиловски Хлебаров и да продължим с един от четиримата му синове — с **Данаил Костов** — **дядото на Ламби Данаилов** — също възрожденец и поборник за българска сваят. Става дума за небезиз-

вестния райковец Данаил Костов — човек с достолепие в защита на българския дух. Ученик на Йоаким Груев в Пловдив, Данаил Костов след тригодишно учение идва в родното си село, зареден още по-силно с пламъка и силата на българщината. В онази душегубна епоха той добре оценява мощта на българската просветност и духовност, за да просъществуваме като народ. Затова после страстно воюва на всяка цена в училището да се учи не на гръцкото „алфа“ и „бета“, а на славянобългарското „а“ и „бе“. С борбеност до добродетелна чистота, Данаил Костов иска независима българска църква. И воюва за нея! Първият сблъсък с фенерските пратеници става още през 1856 г., когато заедно с устовеца Келеш Саващо Данаил Костов се противопоставя на Ксантийския гръцки владика Мелетий, който безогледно събирал влащина от местното българско население. Борбата срещу Фенер избухва с нова сила в Смолянския край и в следващите години. И отново начело е Данаил Костов.

Данаил Костов е революционер. Революционер в истинския смисъл на думата. И когато организираното революционно движение в Смолянско става факт, той се нарежда в редиците на ВМОРО и дава своя дан за делото и с идеите си, и с материална подкрепа. Когато пък през 1903 г. турските власти го залавят, той в окови е изпратен в Гюмюрджина и Одрин. Из тамошните зандани гние близо година. Освободен е след амнистия като политически затворник.

Неговата благотворителност е пословична. И сега в Райковската църква „Св. Неделя“ се намира подарената от него икона на светите братя Кирил и Методий. Забележете: с неговото „иждивение“ се изработва не друга, а икона на двамата славянобългарски просветители! Може би не случайно тогавашният райковски учител (родом от Устово) Костадин М. Маринов, който се счита и за един от първите родопски поети (ако не и първият!), когато през 1887 г. отпечатва свое поетично сборниче, съдържащо — както той сам казва — „най-първи лирически стихотворения“, е посветил своя труд на Данаил Костов с думите: „Посвещавам настоящия си пръв плодец на господина г-на Данаил Костова (райковец), горещ поборник на родопското народно образование и особен мой благодетел, в знак на искрена признателност.“

От времето в дома на Данаил Костов е оцеляла една снимка на родопския книжовник и общественик Христо Попконстантинов с неговата съпруга Шина. За да подари своята снимка с автограф на Да-

наил Костов, значи духовната цена на този човек за него не е била малка. Попконстантинов пише: „Подаряваме на многоуважаемия ни приятел и отечественолюбец г-н Данаил Костов от Горно Райково и домочадието му. София, 19.II.1884 г.“

Отечественолюбец — така Христо Попконстантинов е надписал своята снимка-автограф. И с право! В епохата на духовен (фенерски), политически и национален (турски) гнет Данаил Костов не се стряска.

Със силата на българския си дух, с пламъка на славянската душа, с обичта си към своя народ, родина и роден край Данаил Костов става символ на българщината в Райково и в отруденото Среднородопие.

Завършвам с думите на родопския книжовник Христо Караманджуков:

„...Неговият примерен живот, преизпълнен в честна и безукорна родополезна дейност, остава за назидание на потомството.“

А кой е бащата на Ламби Данаилов?

Името му е Васил Данаилов и също е вписан в анализите на нашето просветно и националноосвободително движение на Среднородопския край. Ето само един фрагмент от оцеляла автобиография на доцент Ламби Данаилов, в който съобщава нещичко за своя баща:

„Произхождам от учителско семейство. Баща ми Васил Данаилов беше дългогодишен учител и активен борец в Македоно-Одринското движение. През 1901 г. попада в затвора. Турците го осъждат на 21 години тъмничен затвор и е лежал до 1904 г. в Одринския затвор“ — продължава Ламби Данаилов. Но Данаилов е твърде скромен в своите бележки: всъщност неговият баща е председател на революционния комитет на ВМОРО в с. Райково — първият местен комитет в Смолянско. Той е участник и в Илинденско-Преображенската епопея от 1903 г. И е един от ръководителите на въстанието в тогавашния Ахъчелебийски (Смолянски) район. Така че Васил Данаилов — бащата на Ламби Данаилов, с символ на герой поборник и просветител от голям мащаб в родния си край.

Една народна мъдрост казва: „Ако детето ти не е по-добро от тебе, ти напразно си живял, а и трудил си се напразно.“ Учителят и македоно-одринецът Васил Данаилов не е живял напразно. Не е живяла напразно и неговата съпруга — майката на Ламби Данаилов — будната Руса Чапкънова — също активна деятелка на ВМОРО, първата жена от

Райково, приела клетвата на родопските комити. Да! Не са живели напразно Руса и Васил Данаилови, защото техните синове и дъщери Коста, Дона и Мария са родопчани, достойни за уважение. А техният брат доцент полковник Ламби Данаилов?

Знаем ли всичко за него? Не! Не знаем! Макар че вече е заел мястото си в българската енциклопедия със завоюван траен духовен и обществен облик и като политически и обществен функционер, и като борец за правдини и нов свят, и като историк, и като военен педагог, и като деец на българското тракийско движение, и като изследвач в полето на стопанските, икономическите, военните и историческите науки.

Ламби Василев Данаилов е роден на 23 февруари 1905 г. в с. Райково. Основното си образование получава в родното си село. Продължава гимназия пак в Райково — първото средно учебно заведение в Среднородопския край (днешната гимназия „Васил Левски“). Ала не за дълго. За антифашистка дейност той е изключен от гимназията. След едногодишен престой, през есента на 1923 г., продължава своето образование в Казанлъшката педагогическа гимназия. Но и тук Ламби Данаилов не стои мирен. Юношеското му сърце не търпи социални несправди. И не един път е наказван!

През Априлските събития на 1925 г. е арестуван заедно с неговите съграждани Ангел Спасов и Георги Кузманов. С тях е въдворен и бъдещият български писател, тогава също ученик в Казанлък, Кръстю Белев, както и много други младежи.

След 8-месечен престой по затворите на Пловдив и Стара Загора младият Ламби Данаилов е освободен. През есента на 1926 г., след дълги протакания, тогавашното Министерство на просвещението разрешава на Ламби Данаилов да се яви на матура в Казанлъшката гимназия. Макар и с диплом в ръка, но с големи усилия и не без съдействието на благородни люде, Данаилов е назначен за учител в Райково. Но тук не е само учител. Заедно с Ангел Спасов и Георги Кузманов възстановяват прогресивното движение в Смолянския край, което е смазано жестоко след събитията от 1923 г. Тук Ламби Данаилов е активен деец на учителската профопозиция, партийен функционер, изгражда левицата в Тракийската организация.

Естествено, тогавашните власти не му разрешават повече да учителства. Озовава се в София и от есента на 1929 г. е студент във Висшата кооперативна школа, която завършва през 1931 г. Учи и в Сво-

бодния университет. Тук той отново с на своя революционен пост. Изгражда бонсови дружества, а на 30 март 1930 г., на учредителната конференция, е избран за заместник-председател на Централното настоятелство на БОНСС, активно участва в списването на вестник „Студентско знаме“ и сп. „Студентска трибуна“. Поради бързото и масово нарастване на бонсовите организации, на 2 юни същата година ръководството на БОНСС, в т.ч. и Ламби Данаилов, е интернирано. По време на акцията против проф. Александър Цанков през декември 1931 г. Ламби Данаилов е тежко ранен.

Лошото му материално положение, пък и атестацията, която има зад себе си, налагат Ламби Данаилов да напусне София и отново от 1932 г. е учител. Този път в с. Кралев дол, Пернишко. Но за кратко. Защото само след двумесечен престой е уволнен по силата на 33Д. През същата година срещу Данаилов и група тютюноработници от Райково се завежда дело по 33Д за изпратени от него първомайски позиви от София.

От 1927 г. Ламби Данаилов активно се включва в работата на Тракийската левица. При обособяването ѝ отделна организация, Данаилов оглавява централното ръководство. Той е първият редактор на прогресивния в. „Тракийска трибуна“ — изразител на левицата в тракийското революционно движение, чийто първи брой излиза на 12 януари 1932 г. Като ръководител на Тракийската левица Ламби Данаилов участва в подготовката и в провеждането на конгресите на Тракийския младежки съюз. Ратува и работи за съвместни действия с ВМРО(о) и с Добруджанската революционна организация.

И така, до края на 1935 г., когато обстоятелствата налагат Ламби Данаилов да напусне София и да се установи в Банско като директор на Популярната банка, където престоява три години.

„В края на 1938 година — пише сам Ламби Данаилов — беше ми поръчано да се върна в София.“ Тук той постъпва на работа в Осигурително дружество „Задруга“, Съюза на популярните банки и Софийско дружество „Мура“, но заедно с това не се откъсва от борбата за нов свят и нов живот.

През 1941 г. е мобилизиран в армията. За разложителна дейност е осъден на 5,5 години затвор и осем години лишаване от граждански и политически права. „Но след установяване на обстоятелствата — съобщава Ламби Данаилов — делото беше ревизирано и присъдата бе отменена.“

По време на евакуацията през 1943 г. в с. Декъовци, Трънско, Ламби Данаилов е отново на разположение на прогресивните сили. Ятак е на Трънския и Кюстендилския партизански отряд, член е на бойна група. В този нелегален период работи с видни политически функционери като Раденко Видински, Славчо Трънски, Мария Захариева и много други.

Когато българският народ се включи във Втората световна война срещу немско-фашисткия блок през 1945 г., Ламби Данаилов не стои настрана. Като офицер от Българската армия той участва във Втората фаза на войната като инструктор на Първа българска армия. Много години от своя живот Ламби Данаилов отдава за изграждане на Българската армия. През 1944—1947 г. е заместник-началник на Политическото управление на МНО, а последователно след това и до 1961 г. е началник на Мобилизационно-плановия отдел при Министерство на народната отбрана, началник-отдел „Печат“, началник-катедра във Военната академия, заместник-началник на същата, началник на Военноисторическия отдел при МНО. Както виждаме, все отговорни длъжности в Българската армия, и то в нелеките години след 1944 г.

Ламби Данаилов е обществен и политически деец от голям ранг. Нека си припомним Парижката мирна конференция от 1946 г., когато е изпратена народна тракийска делегация, в която е включен и Ламби Данаилов, който със силата на историческите факти и чрез своята ерудиция осветли дипломатическите среди от чужбина за историческите права на България над Тракия и благодарение на това от българската гръд не бяха откъснати български — в т.ч. и родопски земи.

Неговият приятел, изтъкнатият журналист и тракийски деец Петко Караделков — участник в конференцията, си спомня:

„С големия си опит като общественик и борец и със своето лично обаяние Данаилов даде ценен принос за работата на делегацията на Парижката мирна конференция. Той вземаше активно участие при срещите и разговорите с международните делегации. А те — продължава Караделков — се оглавяваха от най-изтъкнати държавници и политици: Вячеслав Молотов — тогава министър на външните работи на СССР, с югославските делегати Моше Пияде и Едуард Кардел, с известната френска журналистка Женевиев Табун и др.“

Или онзи голям факт пак от размирената 1946 г., когато Ламби Данаилов доведе 28 чуждестранни журналисти в Смолянския край, за да се уверят лично, че тук няма друго, освен българско население. Родопчани помнят как бяха посрещнати тези журналисти и са благодарни на Ламби Данаилов за достойната му защита на българската кауза на населението от родната ни Родоп планина.

Активната обществена дейност на Ламби Данаилов продължава и след това. От 1944 е член на ВК, а от 1950 до 1961 г. той е председател на Тракийския научен институт. Цели 11 години (от 1961 до 1972 г.) е несменяем председател на Съюза на тракийските дружества в България и дава осезателен принос за развитието на тракийското движение при тогавашните условия. През този период нараства броят на тракийските дружества, разкрити са нови клубове, изградени са тракийски ансамбли, построени са тракийски домове в Пловдив и Варна, издействани са хиляди пенсии за тракийски поборници и т.н.

Ламби Данаилов беше тясно свързан със своя роден край. Милееше за него и за хората. Той беше нашият, родопският „консул“ в София. Помагаше, не жалеше време и сили да се притече на помощ на всеки нуждаещ се.

Неговото извисяване на българин и човек бе особено ярко видно чрез отношението му към нашите помохамеданчени събратя. Защити от хули и нападки Културно-просветната дружба „Родина“ и на висок глас заяви, че в жилите на тукашното население тече само българска кръв.

Но освен неговата политическа, обществена, трудова, военна дейност Ламби Данаилов е един от известните български журналисти. Със свои публикации активно сътрудничи на множество периодични издания, като списание „Славяни“, вестниците „Работническо дело“, „Народна армия“, „Тракийска дума“, „Земеделско знаме“, „Родопска правда“ и др. В различни години е бил член на редакционните колегии на множество списания и сборници, като сп. „Военна мисъл“, „Военноисторически сборник“, „Известия на Тракийския научен институт“ и др.

Нашият земляк е един от изтъкнатите български учени. От септември 1944 до 1950 г. е хоноруван преподавател във Военната академия „Георги С. Раковски“. От 1951 до 1958 г. е началник-катедра на академията. Едновременно с това от 1948 до 1953 г. чете лекции по

политическа икономия в Политехниката. През 1954—1955 г. е хоноруван преподавател в Икономическия институт в Свищов. От септември 1944 и до 1961 г., т.е. 17 години, е председател на Тракийския научен институт. Дълги години е член на Президиума на Съюза на учените в България и председател на секция „Военна история, икономика и техника“ при Съюза. От 1957 г. е доцент по политическа икономия.

Многобройни са неговите научни статии, студии и монографии. Пъстър е и научният му диапазон. Неговите историко-икономически изследвания за Балканската война, за Втората световна война, за Македоно-Одринските комитети, за четническото движение в Тракия след 1878 г. са изследвания, които остават трайно в нашата научна мисъл. Венец на научноизследователската му дейност е капиталният труд „Националноосвободителното движение в Тракия 1878—1903 г.“.

Неговата интелигентност, безукорна честност, висока ерудиция и култура го правят човек със самостоятелно мислене, независим, не поддаващ се на интригантство и клевети, чужд на конюктурата.

Доцент полковник Ламби Василев Данаилов умира на 12 май 1976 г. в София.

Достойните дела на Ламби Данаилов и на неговата съпруга Евдокия Димитрова от Ловеч се предадоха на техните деца — Росица и Стефан Данаилови, които за нас, родопчани, са свети гордости в българското национално театрално изкуство. Възпитаничка от ВИТИЗ на Стефан Сърчаджиев и Боян Дановски, Росица Данаилова дълги години пресъздава любими образи от театралните сцени на Димитровград, Бургас, Добрич и Сливен, в Държавния сатиричен театър, в Театъра на Народната армия, в Театър „Сълза и смях“, в Националния академичен театър, в Театър 199.

Образите на Гонерила в „Крал Лир“ от Шекспир; на Елена от „Еснафи“ на Максим Горки; на Маги от „След грехопадението“ на Милън; на Евгения от „Хъшове“ на Иван Вазов и много, много други ще се помнят от нашата театрална публика.

Росица Данаилова е доктор на изкуствоведческите науки.

Тъй е и със Стефан Данаилов — любимият за българския зритель и публика филмов и драматичен артист. Завършил актьорско майсторство също във ВИТИЗ като ученик на проф. Анастас Михайлов и Стефан Сърчаджиев, започнал своята кариера в театъра в Пловдив, той преминава през Студията за игрални филми, в Театъра на Народната армия, за да го видим днес и като един от водещите теат-

рални дейци на нашата страна, пресъздал образи в десетки филми, в десетки театрални постановки. Само до 1971 г. Стефан Данаилов е участвал в над 65 филма с основни роли и завидно театрално майсторство. Днес той е професор по актьорско майсторство, виден политик и министър на културата.

Росица и Стефан Данаилови са наша национална гордост. А техният баща доцент полковник Ламби Данаилов е от онези люде, които ни сочи, че трябва да бъдем следовници на хилядите заслужили българи на отечеството. И един от тях е той — Ламби Василев Данаилов. Чрез него ние пречистваме съвестите си, дава ни се кураж в бъдното!

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА

ЧЕСТВАНЕ НА 70-ГОДИШНИЯ ЮБИЛЕЙ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

На 7 февруари 2005 г. в тържествената зала на Централния военен клуб — София, по достоен начин бе отбелязана 70-годишнината на Тракийския научен институт. Присъстваха членовете на института, представители на научни и учебни заведения, много гости от столицата и страната. Тържеството бе почетено и от президента на Република България Георги Първанов.

Председателят на ТНИ проф. Иван Филчев изнесе кратък доклад, свързан с възникването на института и неговото превръщане през годините в светилник, упование и надежда на тракийци. Защото неговата поява бе реакция на забраната на тракийската организация след военнополитическия преврат на 19 май 1934 г. Ръководството на института успя да обедини творческия потенциал на тракийската интелигенция и непрекъснато поддържаше духа и вярата не само на тракийци, но и на цялото общество в тържеството на справедливата българска национална кауза за Тракия. Плод на неуморни усилия са множеството научни изследвания и съответно публикации в областта на историческото минало, етнографията и в художествената литература.

Забележително е, че ръководни дейци на тракийското движение и института се извяват и като автори на ценни изследвания, в това число Христо Караманджуков, Константин Петканов, Иван Орманджиев и Анастас Разбойников, а по-късно Ламби Данаилов, Никола Спиров, Стайко Трифонов и плеяда други творци. В своето битие Тракийският институт наред с отделни книги издаваше библиотека „Тракия“, Тракийски сборници, а в по-късния етап Известия на ТНИ. Това даваше възможност за научни публикации на автори не само от столицата, но и от тракийските региони в страната. Свидетелство за това са и изградените филиали и секции на ТНИ по места.

Една от най-характерните и масови изяви на ТНИ е организирането и участието в честването на забележителни годишнини като: Стогодишнината на Илинденско-Преображенското въстание в Македония и Тракия, 90 години от Балканската война и разорението на тракийските българи, 160-годишнината от рождението на Кап. Петко войвода и т.н. По повод на такива изяви ТНИ поддържа постоянни творчески връзки с Института по история при БАН, Историческия факултет на Софийския университет, Института по балканистика, Македонския научен институт и др.

Имаме основания да се гордеем с миналите постижения на ТНИ. Но с още по-голяма отговорност се изправят пред нас предстоящите задачи, които се очертават в няколко направления.

Първо, да се прегледат основно залежалите в архивите от десетилетия ценни ръкописи на основателите и ветераните на тракийското движение и да се потърсят възможности за тяхното публикуване в отделни трудове или посредством известия на ТНИ.

Второ, да се привлече по-настоятелно вниманието на младите научни работници от различните области на знанието и от различните региони към тракийската проблематика, особено в разработването на съвременни въпроси. А също така тяхното организационно включване в състава на ТНИ. Доколкото засега преобладават представители на по-възрастното поколение, то разширяването на кръга на научните сътрудници и тяхното подмладяване е повече от наложително.

Трето, научноизследователската и издателската дейност са немислими без достатъчна материална осигуреност. Нужно е да се потърсят по-трайни и постоянни финансови ресурси, което ще допринесе за по-реална плановост в работата на ТНИ; по-голяма привлекателност за младите научни сътрудници; по-високо качество и разнообразие в научната продукция.

Опитът на нашите предци в научноизследователската и издателската дейност е поучителен. Но и днес, въпреки превратностите на съдбата, тракийската идея е жива и тя ще се докаже при бъдещите исторически условия, когато ще има свободна размяна на хора, култура и икономически ценности в богатата и просторна тракийска земя.

В тази връзка в научноизследователската работа на Института следва да намерят по-широко място съвременните проблеми на бъдещето на Тракия в рамките на Европейския съюз и интеграцията на Балканите. Необходимо е да се вдъхне повече жизненост в стратегия-

та „Тракия без граници“, да се потърсят практико-политическите проблеми в икономическата интеграция, културните връзки и взаимоотношенията в социално-битовите реалности между населението на трите съставни части на Тракия: българската, гръцката и турската.

На тържественото заседание председателят на СТДВ Костадин Карамитрев връчи на проф. Иван Филчев „Златен медал Кап. Петко войвода“, с който Централното ръководство награждава ТНИ за неговия ценен принос в защита на българската национална кауза за Тракия.

ПРИВЕТСТВИЯ И ПОЗДРАВИТЕЛНИ АДРЕСИ

От Президента на Република България Георги Първанов

Слово на президента Георги Първанов по случай 70 години от създаването на Тракийския научен институт

Уважаеми професор Филчев,
Уважаеми господин Карамитрев,
Уважаеми сътрудници и приятели на Тракийския научен институт,
Колеги,

За мен е чест да бъда тук сред вас по този наистина добър повод — навършването на седемдесет години от създаването на един уважаван и много български научен институт — Тракийския.

Вече чухме доклада на проф. Филчев, който отново ни напомни важните факти от живота на института, неговата трудна и превратна съдба, но също така и сериозните му постижения в събирателската, изследователската и популяризаторската работа.

Историята на института показва, че той има същите здрави и дълбоки корени, каквито има и самото тракийско движение. Иначе нямаше да се роди в едно трудно време, когато на всяка организирана дейност се гледаше с подозрение. Нямаше да преживее десети-

летията след 1977 г., когато бе преустановено самостоятелното му съществуване. И нямаше така впечатляващо да се роди отново.

Впрочем на това събиране можем да отбележим и отминалата десетгодишнина от реалното възстановяване на института и да почетем големите заслуги на рано отишлия си проф. Стайко Трифонов, когото лично аз винаги много съм ценял като мой преподавател и като изключително съвестен изследовател.

Ако Тракийският научен институт нямаше собствена мисия, той нямаше да събира някои от най-добрите български учени и писатели. Много са тези познати имена и те вече прозвучаха в казаното досега. Достатъчно е да споменем Димитър Михалчев, Анастас Разбойников, Иван Орманджиев, Константин Петканов и много други. Изобщо не е никак случайно, че ръководителите на тракийското движение са все хора с висок интелектуален потенциал, с книжни таланти и висока култура

Ако Тракийският научен институт не бе дълбоко вкоренен в нашата историческа съдба, нямаше да ги има тези толкова много изследвания, толкова събрани архиви и спомени. Щяхме да знаем много по-малко за нашата собствена история и за нашите национални герои.

Нямаше да я има тази всеотдайност в продължение на десетилетия, този безкористен труд на много хора в името на една благородна кауза. Примерът на Тракийския научен институт е едно от силните доказателства за твърдението, че когато е налице вътрешна убеденост, когато общото се поставя над частното, когато науката е възприемана като призвание, може да се твори и без „големи пари“. Радвам се, че това се оценява високо и от цялата колегиална общност, за което говорят и приветствията, които току-що чухме от името на авторитетни научни институти и звена, които добре познават постиженията на института.

Уважаеми госпожи и господа, колеги,

Новият живот на Тракийския научен институт доказва и силното чувство за национална история, присъщо на българските граждани. Знаем добре обаче, че то не е предварителна даденост, че за неговото поддържане трябва да се работи непрестанно. Няма съмнение, че именно в това отношение трябва да благодарим на Тракийския научен институт, на всички негови сътрудници.

Впрочем, ще ми се да припомня два особено ярки примера.

През миналата година в цялата страна, а и в чужбина, чествахме 160-годишния юбилей на големия българин и тракиец Капитан Пет-

ко войвода. Тази мащабна програма едва ли ще се реализира с такъв успех, ако ги нямаше десетилетните изследвания на Тракийския научен институт и активното участие на неговите сътрудници в тези прояви.

Благодарен съм също, че Тракийските дружества и институтът бяха едни от първите, които подкрепиха инициативата ми за създаване на Национално движение за съхраняване на културните паметници и аз ще разчитам много на тази подкрепа.

Вие най-добре знаете колко много има да се прави, за да опазим и оползотворим изключително богатото си историческо наследство. Не го ли свършим сега, ще останем длъжници и на сегашните, и на бъдещите поколения.

Уважаеми госпожи и господа,

Позволете ми в заключение да ви честитя още веднъж юбилея. Убеден съм, че пред Тракийския научен институт има добро бъдеще. Има го, защото той събира усилията на много способни хора.

Има го и защото остават много полета за изследователска дейност. Идеята за „Тракия без граници“ очаква своята теоретична разработка.

Много архиви трябва още да се съберат и да се обработят. Личности и събития от национален и местен мащаб тепърва ще получават заслуженото си място в българската история.

Пожелавам ви много сили в тази благородна дейност и не се съмнявам в успехите ви и през следващите десетилетия.

На добър час!

**Поздравление
от Института по история
при Българската академия на науките**

Създаденият преди вече повече от 70 години Тракийски научен институт е нагледно потвърждение за това, как мъдри хора са знаели какво означават в борбата за освобождение непреходната сила на словото и научният авторитет. Не е достатъчно една кауза да бъде права и справедлива, нужно е да се доказва непрестанно и да се брани от злонамарени посегателства. Тракийският научен институт преживява подеми и спадове, успехи и ограничения, но неговото име

трайно се вписва сред постиженията на хуманитарните науки, което му носи академично и обществено признание.

Ползотворното сътрудничество между Българска академия на науките, Института по история и Тракийския научен институт е отдавнашна традиция, проявяваща се в редица съвместни начинания, и тя трябва да продължи да се развива и задълбочава. Нас ни обединява общата задача да изследваме и напомним за славното, но и съдбовно минало, когато българите полагат усилия и дават жертви за изконното си събиране под обща държавна стряха. Ние имаме такава история, каквато са сътворили нашите деди, а и която трябва да заслужим.

Както вървим заедно по общия път на отстояване на историческата истина, нека си пожелаем да бъдем заедно и на паметното тържество по повод 100-годишнината на Тракийския научен институт.

Честит юбилей, скъпи колеги, и за много години!

7 февруари 2005 г.

Чл.-кор. д.и.н. Георги Марков
Директор на
Института по история

**Поздравление от Историческия факултет
на СУ „Св. Климент Охридски“**

Уважаеми госпожи и господа, колеги!

Изпълнявам приятното задължение от името на Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ да ви поздравя с юбилейната 70-годишнина на Тракийския научен институт.

Във ваше лице искам да поздравя на първо място тракийците, които са сред най-изстрадалото българско население, но и с едно от най-силните патриотични чувства. Благодарение на тях, на тяхното желание да не късат връзката си с миналото и да бъдат единни в настоящето, съществуват както Съюзът на тракийските дружества, така и Тракийският научен институт.

Историческият факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ е просветно-научна институция, затова ние най-добре разбираме каузата, на която е служил в продължение на седем десетилетия Тракийският научен институт. Разбираме голямото значение на изследването на миналото, съхраняването на познанието и на спомена за преживяното и най-важното — превръщането им в историческо съзнание на нашите съвременници и на бъдещите поколения българи.

Разбираме и споделяме девиза на тракийци: „Не забравяйте, но не отмъщавайте!“ Защото смисълът на историческото познание не е да се делим, а да се обединяваме, благодарение на мъдростта, почерпана от хубавото и от лошото в миналото.

Ние, вашите колеги от Историческия факултет, винаги сме били съпричастни към усилията ви да изследваме историята, етнографията и културата на тракийските българи. Свидетелство за това беше научният път на нашия колега и бивш председател на Тракийския научен институт проф. д.и.н. Стайко Трифонов, чиято преждевременна загуба все още чувстваме остро всички. Историческият факултет е делегирал в Тракийския научен институт и други свои преподаватели и учени: проф. д.и.н. Величко Георгиев, проф. д.и.н. Петър Ангелов, доц. д-р Таня Бонева. Възпитаници на нашия факултет са и много сътрудници на вашия институт, от които ще спомена само някои, без претенции за изчерпателност: ст.н.с. д.и.н. Светозар Елдъров, ст.н.с. Тодор Петров, ст.н.с. Румен Караганев, д-р Ваня Стоянова.

От името на Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ искам да ви пожелае не само весел празник, но и ползотворна научна и просветна дейност в бъдеще, дейност, благодарение на която в обединяваща се Европа ще бъдат запазени съзнанието и историческият опит и на такава общност като тракийските българи.

Проф. д.и.н. Иван Илчев
Декан на Исторически факултет

Поздравление от Института по балканистика при БАН

Уважаеми проф. И. Филчев,
Уважаеми колеги от Тракийския научен институт,
Уважаемо ръководство и членове на Съюза на тракийските
дружества в България,
Дами и господа,

Както е известно, Берлинският договор реши българския политически въпрос, но постави началото на болезнения национален проблем. Един от неговите аспекти е Тракийският въпрос, който много често оставаше на заден план поради емоционални или поли-

тико-конюктурни подбуди. Организираното тракийско национално движение възниква в края на XIX век със създаването на дружеството „Странджа“. Общите тежнения на македонските и тракийските българи имат за резултат обединението им в единна организация. След злополучния за всички българи Ньойски договор съдбата на Тракия става за първи път приоритетна в политиката на българските правителства. Своя принос за обективното изследване и популяризиране на съдбата на тракийските българи дава и Тракийският научен институт, чиято 70-годишнина чествуваме днес. Макар и създаден в една сложна политическа ситуация, в условията на Деветнадесетомайското управление, той неизменно реализира посочената още при учредяването му цел: да изследва и представя пред българското общество и чуждия свят борбите и страданията на българите от Тракия. И това Институтът го доказва с многобройните издания, в които се изследват и изясняват различните аспекти на Тракийския въпрос.

През тези седем десетилетия Тракийският научен институт се утвърди като сериозно изследователско звено, а неговите сътрудници заеха подобаващо място в българската научна общност. Тъй като Тракийският въпрос е и балкански и неговото осветляване е принос към развитието на балканистичната наука, то Институт по балканистика при Българската академия на науките винаги е бил и е отворен за ползотворно сътрудничество и общи изследвания.

Със своята досегашна дейност Тракийският научен институт доказва, че независимо от политическите промени и превратности на времето, той неотклонно служи на святата си цел — да покаже истината за трагедията, сполетяла тази част от българския народ, която е принудена да напусне своите родни места и да влее енергията си за бъдещето на Майка България!

Събитията от последните десетилетия на XX век показаха, че нито един народ на Балканите не е застрахован от подобни трагедии. Затова е необходимо всички, и най-вече българската научна общност, да работим за „Балкани без граници“, нещо, което при съвременните условия може да се реализира единствено в рамките на Обединена Европа.

7 февруари 2005 г.

Ст.н.с д-р Агоп Гарабедян
Директор на Института
по балканистика при БАН

**Поздравление от
Главно управление на архивите
при Министерския съвет**

Уважаеми професор Филчев,

Седемдесет години Тракийският научен институт изпълнява достойно своята родолюбива задача, свързана с изследването на историята, географията, етнографията, икономиката и националноосвободителните борби на българите, чиито корени са свързани с Източна и Западна Тракия.

В духа на традициите, завещани от основателите, независимо от историческите превратности, няколко поколения изследователи и учени влагат своите усилия за укрепването и развитието на това научно, културно и просветно средище.

Ние, архивистите, сме съпричастни към развитието на Тракийския научен институт и заради грижите, които полагате за съхранението на документалното наследство на българите от Източна и Западна Тракия.

Пожелаваме ви да запазите вечно жив интереса към тази така важна част от нашата история, да отстоявате с патриотизъм настоящето и бъдещето на тракийските българи.

Честит юбилей!

Председател:
Атанас Атанасов

**Поздравителен адрес
от Македонския научен институт**

Ръководството на Македонския научен институт — София, най-сърдечно ви поздравява по случай 70-годишния юбилей на Тракийския научен институт.

Възникнал на основата на родолюбивата дейност на многобройните бежански тракийски дружества, Тракийският научен институт поема делото на тракийската кауза с научни средства.

В своите редици Институтът обединява най-изтъкнатите дейци на тракийското движение като Христо Караманджуков, Иван Орманджиев, проф. Димитър Михалчев, проф. Иван Батаклиев, Анастас Примовски, Стою Шишков, Анастас Разбойников, Никола Спиров и десетки други.

Независимо от превратностите на времето и редица неблагоприятни обстоятелства, Тракийският научен институт достойно защитава справедливото дело на тракийци у нас и пред международната общност. Изследванията в „Тракийски сборник“ и поредицата монографични проучвания разкриват важни страни от историята, етнографията, езика, борбите и трагичната съдба на тракийските българи от един век насам. Тези изследвания са достоен принос в националната ни книжнина и съкровищница.

За членовете на МНИ е особено радостно, че Тракийският научен институт възобнови своята научна дейност в едно трудно време. Неговите сътрудници работят с възрожденско трудолюбие, организирано участват в общонационални и регионални научни прояви, посветени на непреходни събития и дейци на тракийското националноосвободително движение. Ние сме уверени, че съвместната дейност между Македонския научен институт и Тракийския научен институт ще продължи и в идните години, в името на единството на българския народ и неговите вечни национални идеали.

Честит юбилей! Желаям ви здраве и творческо вдъхновение сега и завинаги!

Председател на Македонския научен институт:
Проф. д.и.н. Димитър Гоцев

80 ГОДИНИ АНГОРСКИ ДОГОВОР ОТ 1925 г.

**ДОГОВОР ЗА ПРИЯТЕЛСТВО
между България и Турция**

България, от една страна, и Турция, от друга страна, еднакво и искрено желаят да установят и да затвърдят връзките на искрено приятелство между Царство България и Турската Република и проникнати от еднакво убеждение, че отношенията между двете Държави, веднъж установени, ще послужат за преуспяването и благосъстоянието на техните респективни нации, решиха да сключат един договор за приятелство и за тази цел назначиха за свои пълномощници, както следва:

Негово Величество Царя на Българите: Господин Симеон Радев, Извънреден пратеник и пълномощен министър на България във Вашингтон и Председателя на Турската Република: Тевфик Кямил бей, Държавен Подсекретар на Министерството на Външните работи в Ангора:

Член 1.

Ще съществува ненакърняем мир и искрено и вечно приятелство между Царство България и Турската Република.

Член 2.

Високите Договарящи Страни са съгласни да установят дипломатическите отношения между двете Държави съобразно с принципите на международното право. Те се съгласяват дипломатическите Представители на всяка от тях, при условие на взаимност, да се ползват в територията на другата с третирането, осветено от общите принципи на международното право.

Член 3.

Високите Договарящи Страни са съгласни да сключат една Търговска Конвенция, една Конвенция за установяване и един Договор за арбитраж.

Член 4.

Настоящият договор ще бъде ратифициран и ратификациите ще бъдат разменени в Ангора по възможност по-скоро. Той ще влезе в сила на петнадесетия ден след размяната на ратификациите.

Член 5.

Протоколът, приложен към настоящия Договор, съставлява неразделна част от него.

В удостоверение на което, респективните пълномощници подписаха настоящия договор и сложиха върху него печатите си.

Изготвен в Ангора, в два екземпляра, на 18 октомври 1925 г.

(п.) Симеон Радев
(п.) Тевфик Кямил

Протокол,

приложен към Договора за приятелство, подписан между България и Турция

А.

Двете Правителства се задължават помежду си да осигурят, респективно, на мюсюлманските малцинства в България, ползуването от всички разпореждания за покровителството на малцинствата, уговорени в Ньойския договор и на българските малцинства в Турция — от разпорежданията за покровителството на малцинствата, уговорени в Лозанския договор.

България признава на Турция и Турция признава на България всичките права относно клаузите за малцинствата, дадени на Силиите, подписали Ньойския и Лозанския договори.

Забележка. Считат се като принадлежащи към българското малцинство турските поданици от християнско вероизповедание, чийто матерен език е българският.

Б.

Турското Правителство признава качеството на българските поданици на всички българи, родени върху територията на Турция от 1912 г., които, след като са се изселили в България до подписването на настоящия протокол, са придобили българското поданство въз основа на вътрешното законодателство в сила в Царството.

Българското правителство признава качеството на турски поданици на всички мюсюлмани, родени в границите на България от 1912 год., които, след като са се изселили в Турция до подписването на настоящия протокол, са придобили турското поданство въз основа на вътрешното законодателство в сила в Републиката.

Омъжените жени ще следват поданството на своите съпрузи, а децата, на възраст по-малко от 18 години, това на бащите им.

Разбира се, че турските и българските поданици от двете гореспоменати категории запазват правата на собственост върху имотите си, находящи се респективно в България и Турция, освен категориите, поменати в чл. В.

Ако някои българи, родени върху европейската територия на Турция, изключая Цариград, които, след като са се изселили в България, биха поискали да се установят отново в гореспоменатата територия, Турското Правителство си запазва пълна свобода да даде или да откаже за всеки отделен случай своето съгласие.

Българското Правителство си запазва точно същото право по отношение на мюсюлманите, родени в присъединените към България през 1913 година окръзи и изселили се в Турция, в случай че те биха желали да се установят отново в гореспоменатата територия.

Забележка. За целите на настоящия протокол, под думата Цариград се разбират административните подразделения на Префектурата под това име, тъй както те са определени със закона от 1912 г.

В.

Недвижимите имоти от какъвто и да е вид, принадлежащи на българите от европейската територия на Турската Република, с изключение на Цариград, които са се изселили в България след 5/18 октомври 1912 г. до подписването на настоящия Протокол, както и недвижимите имоти, от какъвто и да е вид, принадлежащи на мюсюлманите от териториите на Отоманската империя, откъснати вследствие на Балканската война, които са се изселили в Турция след 5/18 октомври 1912 г. до подписването на настоящия протокол, ще останат собственост на държавата, в чиято територия те се намират.

Г.

Недвижимите имоти, от какъвто и да е вид, находящи се в България и принадлежащи на турски поданици, или находящи се в Турция и принадлежащи на български поданици, които остават извън приложението на предидущия член, ако законните им собственици не ги владеят понастоящем, ще бъдат върнати на тези последните, на правоимеющите или на техните пълномощници. Всички мерки и изключителни разпореждания, които по каквато и да било причина са били приложени върху тези имоти, ще бъдат отменени веднага след влизането в сила на настоящия Протокол.

Приходите от имотите, които са били секвестирани, ще бъдат изцяло внесени на техните собственици.

В случай че имотите са заети от заселници или от местни жители, на заинтересуваните собственици ще бъде даден един справедлив наем.

Заинтересуваните ще трябва да установят пред надлежните съдебни учреждения на респективните страни, чрез всички законни доказателства, обстоятелството, че са напуснали местопроизхождение-то си преди 5/18 октомври 1912 г.

Разбира се, че горните клаузи според случая, за който се отнасят, се прилагат също и за имотите на лицата, посочени в първите две алинеи на § Б.

Д.

Правата, придобити преди присъединяването на новата българска територия, както и съдебните актове и официални книжа, изходящи от компетентните органи на Отоманската империя, ще бъдат зачитани и ненакърняеми до законно доказване на противното.

Е.

Двете Договарящи Страни са съгласни да считат като престанали да съществуват и изгубили всякаква валидност разпорежданията на Цариградския договор и неговите приложения, освен ония, които определят границата между двете държави.

Ж.

Писмото, отправено от Българския Пълномощник до Турския Пълномощник, досежно начина за прилагане закона за трудовата поземлена собственост спрямо турските поданици в България, съставлява неразделна част от настоящия протокол и ще влезе в сила в същото време като него.

З.

Мънотиите, които биха изникнали по прилагането на настоящия протокол, ще бъдат предмет на дипломатически преговори между двете правителства.

Съставен в Ангора, в двоен екземпляр, на 18 октомври 1925.

(п) Симеон Радев
(п) Тевфик Кямил

КОНВЕНЦИЯ

За установяване между България и Турция

България, от една страна, и Турция, от друга страна, въодушевени от желанието да определят условията за установяване на българските поданици в Турция и на турските поданици в България, решиха да сключат една конвенция и за тази цел назначиха свои пълномощници, а именно:

Негово величество Царя на българите:

Господин Симеон Радев, Извънреден Пратеник и Пълномощен Министър на България във Вашингтон; и Представител на Турската република:

Тевфик Кямил Бей, Държавен Подсекретар при Министерство на външните работи в Ангора; които след като си съобщиха пълномощията, намерени в надлежна и редовна форма, се съгласиха върху следните разпореждания:

Чл. 1.

Поданиците на всяка една от Договарящите Страни ще има право да се установяват и пребивават върху територията на Другата, и ще могат следователно да отиват, да дохождат и свободно да се движат, като се съобразяват със съществуващите в страната закони и правилници.

Чл. 2.

Договарящите Страни приемат, че няма да се прави никаква пречка на доброволно изселване на турците от България и на българите от Турция.

Изселниците ще имат право да отнесат със себе си движимия имот и добитъка си и да ликвидират недвижимите си имоти напълно свободно.

Тези, които не биха искали да ликвидират недвижимите си имоти, преди окончателното им заминаване, ще трябва да го направят в срок до две години от заминаването им.

В едно последващо споразумение между двете Правителства ще се уреди начинът, по който заинтересованите страни ще изнесат полученото от ликвидацията на техните имоти.

Чл. 3.

Поданиците от всяка от Договарящите Страни ще имат върху територията на Другата наравно с местните поданици правото да упражняват всякакъв вид промишленост и търговия и да се отдават на всякакви занаяти и професии, с изключение на тези, които са запазени за местните поданици по силата на съответните закони и правилници, а в Турция — по силата на дълговременен обичай (пристанищни хамали, гемиджии и пр.).

Поданиците на всяка от Договарящите Страни няма да плащат за пребиваването и установяването си върху територията на Другата, както и за упражняването върху тази територия на всякакъв вид търговия, промишленост, занаят или професия никакъв данък, такса или тегоба, от каквото и да било естество, други или по-високи от тези, събирани от местните поданици.

Поданиците на всяка една от Договарящите Страни не ще бъдат подложени, върху територията на Другата, по отношение на личността им, техните имоти, права и интереси, както и по отношение на придобиването, владението и ползването на казаните имоти, или по отношение на тяхното прехвърляне чрез отстъпване, преминаване или наследство на никаква тегоба, такса или данък, пряк или косвен, други или по-високи от ония, които могат да бъдат налагани на местните поданици.

Чл. 4.

В случай че една от Договарящите Страни, било вследствие на законна присъда, било във основа на причина на вътрешна или външна сигурност на Държавата, би изгонила чрез единични мерки поданиците на другата Договаряща Страна, тази последната се задължава да ги приеме. Преводът до границата на изгонените лица ще бъде в тежест на страната, която ги изгонва.

Чл. 5.

Поданиците на всяка една от Договарящите страни, при условие на взаимност, ще имат върху територията на Другата правото да придобиват, владеят и отчуждават всякакъв вид движими и недвижими имоти, с изключение на полските имоти, като се съобразяват със законите и наредбите на страната. Те ще могат да разполагат с тях чрез продажба, размяна, дарение, завещание или по друг някакъв начин, както и да влизат във владение по наследствен ред, по си-

лата на закона или вследствие на разпореждания приживе или по завещание.

Те не ще бъдат облагани в никой от горепосочените случаи с тегиби, такси или данъци, под каквото и да е наименование, други или по-високи от тези, които са или ще бъдат установени за местните поданици.

Чл. 6.

Поданиците на една от Договарящите страни не ще подлежат върху територията на Другата на никаква военна повинност, било в съхопътните или морските войски, било в народната милиция или гвардия, като на някакво задължение или тегиба, заместващи военната повинност.

Те ще бъдат освободени от всякакъв принудителен заем. Те ще бъдат също така освободени от всякакво парично плащане, събирано за военни цели и което ще бъде законно наложено на местните поданици.

Чл. 7.

Дружествата, анонимни и други, търговски и индустриални, които имат дружественото си седалище върху територията на една от Договарящите Страни и които са учредени съгласно със законите на тази страна, ще бъдат признавани също като редовно учредени върху територията на другата страна и тяхната правоспособност и тяхното право да завеждат дела ще бъдат определени съгласно законите на страната, от която произхождат. Те ще имат право при условие на взаимност и като се подчиняват на законите на страната, да се установяват върху територията на другата страна, за да упражняват там всякакъв вид промишленост и търговия и да придобиват всякакъв вид движими имоти, както и недвижими имоти, необходими за функциониране на дружеството, като се подразбира в този случай, че придобиването не е пряката цел на дружеството.

Разбира се, че България ще има право да забранява установяването на дружества, упражняващи някои видове промишленост или търговия, които предвид характера им на обществена полза са или ще бъдат подложени на специални ограничения, прилагани във всички страни. В този случай Турция, предвид на условие на помената взаимност, ще има право да не допуска на своя територия българските дружества, упражняващи същия вид индустрия или търговия.

Дружествата, анонимни или други, търговски и индустриални, на всяка една от Договарящите Страни на територията на другата, с налози, такси, данъци или тегиби под каквото и да е наименование, други или по-високи от тези, които са или ще бъдат изисквани от местните дружества.

Чл. 8.

На поданиците на всяка една от Договарящите Страни не ще могат в територията на Другата да се отчуждават имотите им, нито същи поданици могат да бъдат лишавани, даже временно, от ползването от имотите си, освен по законно призната причина от обществена полза и срещу заплащане на едно справедливо и предварително обезщетение. Никакво отчуждение не може да стане без предварителна разгласа.

Чл. 9.

Поданците на всяка една от Договарящите Страни ще се ползват върху територията на Другата за всичко, което се отнася до съдебното и законното покровителство на тяхната личност и техните имоти, със същото третиране, като местните поданици.

Следователно, те ще имат свободен и лесен достъп пред съдилищата и ще могат да завеждат дела при същите условия, както местните поданици, под резерва на разпорежданията, отнасящи се до обезпечение съдебните разноси и за безплатната съдебна помощ, които ще се определят от местното законодателство до уреждането на тези въпроси чрез една специална конвенция, която ще се сключи между двете Страни.

Чл. 10.

По отношение на личното състояние, т.е. по всички въпроси досежно брака, съпружеската общност, развода, временната раздяла на съпрузите, зестрата, бащинството, произхода, осиновяването, дееспособността на лицата, пълнолетието, настояничеството, опекунството, запрещението; досежно движимостите, правото на наследяване по завещание или по законна подялба и ликвидация; и изобщо по семейното право на поданците на Договарящите Страни, ще бъдат единствени компетентни националните съдилища или други национални власти, установени в страната, от която зависят казаните поданици.

Настоящото разпореждане не накърнява специалните права на консулите по отношение на гражданското състояние, произтичащи от международното право или от частните споразумения, които биха били сключени, нито пък правото на съдилищата на респективните страни да изискват и да получават доказателства относно въпросите, признати по-горе като такива от компетентността на националните съдилища или власти на заинтересуваните страни.

Чл. 11.

Настоящата конвенция ще влезе в сила един месец след датата на размяната на ратификациите и ще трае 4 години. Ако Конвенцията не е денонсирана от едната или другата Високо Договаряща Страна най-малко 6 месеца преди изтичането на казания период от 4 години, тя ще остане в сила, докато бъде денонсирана.

Чл. 12.

Настоящата Конвенция ще бъде ратифицирана и ратификациите ѝ ще бъдат разменени в Ангора, по възможност най-скоро.

В удостоверение на което респективните пълномощници подписаха настоящата конвенция и поставиха върху нея печатите си.

Изготвена в Ангора в двоен екземпляр на 18 октомври 1925 година.

(п) Симеон Радев
(п) Тевфик Кямил

Държавен вестник, бр. 110 от 17 август 1926 г.

БЪЛГАРО-ТУРСКИЯТ ДОГОВОР ЗА ПРИЯТЕЛСТВО

МИХАИЛ ГЕРДЖИКОВ

Веднага след възстановяването на дипломатическите отношения между България и Турция след Международната война се почнаха преговори за сключване на договор за приятелство между двете страни и спогодба за установяване. Тия преговори траяха до октомври 1925 г., като често се прекъсваха. Делегати на България бяха нейният пълномощен министър в Турция — Симеон Радев, и неговият трети секретар — Стефан Бакладжиев. Преговорите се водеха в Ангора и затуй делегати на Турция бяха министърът на външните работи Тефик Руджи бей и двама специалисти по търговските, стопанските и юридическите въпроси. В българската делегация не фигурираха никакви специалисти, навярно защото г-н Симеон Радев е дилетант в дипломатията, а г-н Стефан Бакладжиев е обикновен терджуманин.

Както казахме и по-горе, преговорите продължиха дълго време, минаха през много перипетии и се прекъсваха на няколко пъти. Това се дължеше на обстоятелството, че материята, която третираха, бе извънредно важна и комплицирана, а делегатите на България — съвсем некомпетентни в деликатната мисия, която им бе поверена. Симеон Радев на няколко пъти ходи на инструкции в София, където очевидно не се схващаше голямото значение на разискваните въпроси, защото по него време кабинетът на Борис Трети се занимаваше с избиването на 25 хиляди селяни, работници и интелигенти.

В това време турското правителство бе поверило цялата работа около преговорите в ръцете на специалисти, които основно проучваха третираните въпроси и умело успяха да прокарат в самия договор клаузи, чието огромно значение българските делегати, профани по материята, дори и не подозираха. Едва след подписването на договора и след неговото публикуване, когато съдържанието му стана достояние на по-широк кръг хора, между които и познавачи на третираната материя, едва тогава се видя и с ужас се констатира колосалната грешка, за да не кажем престъпление, която българската делегация е извършила при подписването на договора и спогодбата за

установяване с Туция. Разбра се, като награда за това първият български делегат Симеон Радев биде преместен за дипломатически представител във Вашингтон, а неговият асистент Ст. Бакладжиев — повишен в една по-голяма степен на чиновническата йерархия.

И тъй на 18 октомври 1925 г. се сключи договор за приятелство между България и Турция и спогодба за установяване, а на 17 август 1926 г. договорът и концепцията се напечатаха и станаха задължителни. В чл. 3 обаче на договора за приятелство е казано: „Договарящите страни са съгласни да сключат една търговска конвенция и един договор за арбитраж.“

Търговската конвенция и тая за установяване са сключени и отпечатани. Остава да се сключи само договор за арбитраж. Доколкото се знае, договорът за арбитраж бил вече приготвен. Малки угладания имало да станат в него и скоро щял да бъде подписан и той.

Но нека да видим какви задължения е поела България към Турция с договора за приятелство и какви тежести ще легнат върху гърба на българските данъкоплатци, когато спорните въпроси — а всички ще бъдат спорни — минат през един арбитражен съд.

В договора за приятелство и в протокола към него са приети такива искания на нова Турция, каквито стара Турция не е никога мислила да предяви някога на българите. В него се приема слепешката да се върне историята 50 г. назад и се събуждат, съживяват се измрели поколения, за да отговарят за имотите, придобити от изселените турци, които техни наследници и правоприменици владеят и държат днес.

А защо турците искат и настояват да се сключи арбитражен договор? От договора за приятелство и протокола към него от 1925 г. се вижда следното:

В член Г на протокола е казано: Недвижимите имоти, от какъвто и да е вид, находящи се в България и принадлежащи на турски поданици, или находящи се в Турция и принадлежащи на български поданици, които остават извън приложението на предстоящия член, ако законните им собственици не ги владеят понастоящем, ще бъдат върнати на тези последните, на правоимащите или на техните пълномощници. Всички мерки и изключителни разпореждания, които по каквато и да било причина са били приложени върху тези имоти, ще бъдат отменени веднага след влизането в сила на настоящия протокол. Приходите от имотите, които са били секвестрирани, ще бъдат изцяло внесени на техните собственици. В случай че имотите

са взети от заселници или от местни граждани, на заинтересованите собственици ще бъде даден справедлив наем.“

За кои и за какви имоти се говори в чл. Г на протокола, който даваме по-горе? Това са всички ония големи турски полски и градски имоти, които след Руско-турската война, 50 години по-рано, са били изоставени от турците и които са били завзети от хората, които са ги работили по-рано, или са били придобити с продажби, които турците считат за нередовни. Полските имоти на цели села в Ловешко, в Плевенско, в Софийско и навред в България са били частна собственост на турците — едри земевладелци, които са ги заграбили от населението, а то е работило на изполица, дори на по-лоши условия. След сключването на мир между Русия и Турция много от тия собственици са продали доброволно имотите си, други от тях не са ги върнали и владението е било покрито с давност, трети са се явили, но не са могли да продадат имота си, защото не са могли да влязат отново в неговото владение; 30 до 40 на сто от работната земя, от горите и пасищата е била частна турска собственост, която след войната е преминала в ръцете на българите било по покупка, било по завземане, било по давностно владение. Тия имоти, тая собственост трябва да се плати по чл. Г на протокола на собствениците или на техните правоимащи и пълномощници. Васалното на Турция княжество през цялото си съществуване не признава никакви права на тия собственици, като ги прашаше в български съдилища да търсят и отнемат имотите си, а независимата българска държава, и то при управата на хора, които уж издигат България над всички, остави да се свържат ръцете и да се сложи на шията ѝ нов робски синджир от задължения, които не само днешните, но и далечни поколения ще изплащат.

Арбитражният договор, предвиден в договора за приятелство между България и Турция, ще се сключи скоро. Не само турското правителство настоява за неговото сключване. От милиардите, за които България ще бъде съдена и осъдена от арбитражния съд, са близко заинтересовани финансови среди от Лондон и Париж, които стоят начело на Отоманската банка на турските монополи при султанството. А тия именно финансови среди от Париж и Лондон стоят зад финансовия комитет на Обществото на народите и те сключиха бежанския заем и тъй наречения последен „възстановителен“ заем, като взеха в ръцете си и под властта си финансите на българската държава.

В договора за приятелство с турците България не пое само задължението да плати полските и градските имоти на турците, които са се изселили през Руско-турската война. Тя се е задължила да плати и наема на тия имоти за изтеклите 50 гдини. В договора за приятелство е дадено всичко, каквото турците са искали през изтеклите 50 г. В своята щедрост българите, които са приели, подписали и одобрили този договор, стигнали са до предателство. Там всичко това им се е видяло малко нещо, тъй дребна работа, те са минали и през уредени наскоро други парични спорове, като са се отказали и от редовно сключен договор по тях, за да дадат нови стотици милиони на турското приятелство.

В чл. Е на протокола към договора за приятелство е уговорено следното:

„Двете договарящи страни са се съгласили да считат като престанали да съществуват и изгубили своята валидност разпорежданията на Цариградския договор и неговите приложения, освен ония, които определят границата между двете страни.“

Да се считат като престанали да съществуват, изгубили всякаква валидност разпорежданията на Цариградския договор и неговите приложения, освен ония, които определят границата?

Нека видим това.

Отказването на България от Цариградския договор е свързано с други големи искания на турците, които не стоят нито в чл. В, ни в гл. Г на договора за приятелство.

Какви други въпроси са били уредени с Цариградския договор освен този за границата? Ето как го постановява протокол 5 от този договор, с който се урежда българската сметка за издръжка на пленените войници и за заплатите, дадени на турските офицери пленници през Балканската война, срещу турското искане за изплащане частните вакъфи мюстесна:

„Протокол към Цариградския договор брой 5

В днешното заседание ние, отоманската делегация, направихме на българската делегация следното предложение:

За улеснение сключването на турско-българския договор отоманската делегация има чест да уведоми българската делегация, че ако българското правителство се откаже от всички рекламации за поддържане на военнопленниците и се съгласи да получи само платените от нея заплати на пленниците турски офицери, отоманското правителство ще се откаже от своя страна от претенциите си:

1. От капитализиране на доходите от вакъфите.

2. От своите претенции, за да бъде обезщетено за турските държавни частноправни недвижими имоти, които се намират в отстъпената територия и които се състоят в покрити и непокрити недвижими имоти: земи, езера, риболовни блата и други, предвидени в чл. 12 на договора.

3. От своите претенции за вакъфите мюстесна, със завземането на които са нанесени щети върху частни суверенни права.“

Българската делегация прие това предложение. Освен това уговорено е било между двете делегации, че тоя протокол не ще бъде публикуван преди изтичането на два месеца от подписването му.

Ние няма да се спираме и търсим сумата, която България ще плати на турците по договора за приятелство, ако се съгласи и подпише и договор за арбитраж. Обаче за да може ясно да се види какво тя ще плати на турците за самите имоти, които те търсят, и за наемите им през изтеклите 50 години, нека отбележим само предявената стойност на един частен вакъф в Ихтиманско. А такива частни вакъфи в Южна България имало пет. За ихтиманския вакъф турците са искали 200 000 златни лири, които са равни на 4 600 000 златни лева, или на 130 000 000 книжни лева. Ако останалите четири частни вакъфа имат стойността на ихтиманския, само по протокол брой 5 на Цариградския договор България ще трябва да плати около 700 000 000 лв.

Това е само по чл. Е, с който се отменя Цариградският договор.

Какво ще се плати по чл. Г на договора за приятелство, който обгръща всички полски и градски имоти, които турците са оставили след напушането на България през Руско-турската война, а така също на каква сума ще възлизат наемите на тия имоти в продължение на 50 години, ние се отказваме да пресмятаме.

Ето какво голямо предателство към интересите на своето отечество са извършили без никакво принуждение хора, на които се е дало по-скоро синекура, отколкото пост, отговарящ на компетентността им.

Днес в България всички загрижено се питат: има ли средство, има ли възможност да се поправи сторената грешка и не е ли вече късно? Компетентни хора намират, че има, и то се състои в това: България да се откаже от договора за арбитраж, като с това направи практически неприложим договора за приятелство. Неподписването на договора за арбитраж ще остави въпросите за тия имоти в онова състояние, в което те се намраха преди подписването на дого-

вора. Въпросът за турските частни имоти в България и за българските в Турция не може да се урежда с договора между Турция и България. Заинтересованите могат да търсят правата си, ако имат такива, само в българските и турските съдилища.

Обаче ако българското правителство с тайни конвенции се е задължило пред лондонските и парижките банкери, представлявани от Отоманската банка, да подпише договор за арбитраж с Турция, за да се приложат членовете В, Г и Е от договора за приятелство и приложения към него протокол, то нему остава дилемата или да приеме и подпише тоя договор, като хвърли България окончателно във финансов банкрут и стопанска катастрофа, или да напусне властта, като я отстъпи на хора, които не са поели никакви ангажменти към никого.

Но садистите, които избиха 25 000 свои съотечественици и прогониха още два пъти по толкова по чужбина, за да запазят властта в ръцете си, нима ще имат доблестта да признаят престъпленията си и напуснат тая власт, като поправят една грешка? В престъпление се роди днешната власт в България, в престъпление живее и в престъпление тя ще умре...

В. Тракия, бр. 6/7, 16 април 1992 г.

Ангорският договор от национално гледище

К. Н. Петканов

На 18 октомври 1925 г. се подписа договор за приятелство между България и Турция в столицата на турската република Ангора. Към тоя договор се приложи и един протокол, който съставлява неразделна част от него. С една дума, се извърши един акт от голямо значение, акт, който изважда на показ линиите на една държавна външна политика. На времето си тракийската емиграция се изказа против тоя договор и се бори той да пропадне и да не се ратифицира от българския парламент. За съжаление всички усилия отидоха напразно — ни политици, ни обществено мнение се смутиха, не се замислиха, не прецениха лошите последици от Ангорския договор за българския народ. И това равнодушие, като че ли затвърди убеж-

дението в средите, които го подготвиха и подписаха, че това е държавнически акт, който ще донесе големи и сигурни блага за българската държава. Че това е така, се вижда от мотивите, които са наложили въпросния договор. В тях се казва: „...еднакво и искрено желаючи да установят и да затвърдят връзките на искрено приятелство между царство България и Турската Република, и протикнати от еднаквото убеждение, че отношенията между двете държави, веднаж установени, ще послужат за преуспеването и благосъстоянието на техните респективни нации...“

Всъщност в тия мотиви са казани думи, които нямат никакво реално значение. Говори се за искрено приятелство, а не се пита дали съществуват условията за подобно приятелство. Между двама може да става дума за искрено приятелство, само за самото приятелство, но когато това приятелство засяга народи, които са враждували цели векове, то трябва да има налице много неща, за да може враждата, недоверието да се превърнат в искрено приятелство. За нас, пък и за всеки обективен наблюдател, между България и Турция не съществуват условия за едно приятелство. Освен това България няма никакъв интерес да дири и да се свързва с Турската република с договор за приятелство.

Преди всичко основата на тоя договор е погрешна, фалшива. Двете правителства, чрез своите представители, са отпочнали и привършили една работа, която стои въвн от компетентността им. Защото те са приключили едни преговори, които надхвърлят правото на днешната българска държава, тъй като се туря край на един въпрос, който съществува, откакто съществува българският народ на Балканския полуостров. С една дума, българската държава, без да бъде насилвана от къде то и да било, с подписването на Ангорския договор, доброволно е отказала да следва пътя на народа. Има ли това право българската държава? Колкото и да важи, и да е необходим компромисът в политиката на една държава, то той се налага по-скоро в начините и средствата, отколкото в основните разбирания на една силна икономически и политически държава. Така че тука не се касае за един компромис, а за една рязка и съществена промяна във външната политика на страната, която се гради не на племенни и стопански интереси, а на симпатии и антипатии, на приятелство и на реванш. Мотивите на тоя договор са против действителността, те са извън народните стремежи, те игнорират живота и усилията на десетки поколения. Те не държат сметка за Тракия, зе-

мята, която е легнала на сърцето на българина. Никой не се е запитал: откъде са се взели българите в Тракия? Ако не са знаели, трябвало е да се заинтересуват и да научат. Българските селища в Тракия са много стари — те са се създали сами. Българинът, като трудолюбив, мимо робството, в което е тънал, е проявявал творчески стремежи и когато са се търсили работници из турските чифлици, той е отивал, работил е, пестил е и за да бъде по-близо до земята, която ражда благата, заселвал се е, като е изоставял на западане балканските си гнезда. Други пък българи, стопани на големи стада едър и дребен добитък, като минавали през Тракия за Цариград, толкова харесвали плодородната земя, че и те са напусkali селищата си в Стара планина и са се заселвали в Тракийската равнина, в долините на реките Марица, Тунджа, Еркене и др. Тия българи са отивали в Цариград и са откупвали големи пространства земя, която отпосле са превръщали в плодородни ниви, лозя и градини. На това естествено и постепенно настаняване на българина в равнините на Тракия, султанските правителстваса гледали благосклонно, те са намирали за много законен стремежа на балканското население да търси поминък в равнините. Няма никакви данни, от които да се заключи, че турските власти са препятствали заселването на Тракия от българите. Дори не са правили опити за заселването на тая земя с турско население, нещо, което много по-късно Хамидова Турция се опита да направи, като даде път на турците от Босна и Херцеговина към Тракия. От горните факти може да се заключи с положителност, че дори и за турската държава слизането на българското население в равнините е една необходимост за самото това население, което не е могло да задоволи напълно и в достатъчен размер творческите си сили. Ако тогавашната силна Османска империя не се е противила на българския стремеж към равнините и с нищо не е пречила на това заселване, има ли основание една българска държава да прави това, като подписва договори, които отнемат на българина възможността да живее в равнините? Ние приказваме за културен и стопански напредък, но изглежда, че това са само сухи и празни понятия, щом като българските държавници не могат да разберат, че за да процъфти страната културно и стопански, необходимо е да се използват всички сили на народа, а те могат да се използват само когато за държавата се осигурят най-плодородните земи, най-късите водни и сухоземни пътища. Подобни съображения в мотивите на разглеждания от нас дъговор не личат, дори ни сянка от

тях няма. Щом като българинът чувства с всичките си сили нужда от земята и морето на Тракия, каква основа има приятелството, което българската държава така охотно дава на Турската република? Или и това е някакъв компромис? Или пък се мисли, че турските държавници не знаят какво правят? За съжаление нашите държавници, които имат едно много повърхностно държавническо възпитание, дори не са си задали труд да разберат, защо толкова настойчиво турците искаха подписването на Ангорския договор. В желанието на турското правителство да свърже България с един договор за приятелство има нещо повече от страх за границите в Тракия. Всъщност по-важното е, че Турция, макар и късно, иска да поправи старите грешки, като пресече пътя на българите към Тракия и Бяло море, да ги насочи на запад, за да се изтощат във взаимна вражда най-дееспособните народи на Балканите — двата славянски народа: българи и сърби. А това значи ни по-малко, ни повече: свободен път на възродена Турция на Балканите и здраво засигуряване владичеството ѝ над Проливите.

Чл. 1. „Ще съществува ненакърняем мир и искрено и вечно приятелство между Царство България и Турската Република“.

Със спокойна съвест можем да кажем на авторите на тоя член: ветрогони. Нанстина страшна е нашата действителност! Ние като че ли носим най-нечувствителната душа. Сякаш вековното робство толкова много ни е притъпило, че ни е направило автомати, без национална гордост, без чувство към поколенията, без отговорност пред целокупния народ. И тъй, България най-после е толкова добре и така задоволена, че занаят ще си живее в черупката, и ще се радва на земното си щастие. Ще тури кръст на всички народни стремежи, ще подложи наново робски гръб на турците и ще живее с утехата, че е вярна приятелка на оня народ, който в продължение на векове пролива българската кръв и храни вълците и орлите с месата на българските труженици за народна свобода от Дунав до Бялото море.

А ето какви са последиците от това приятелство. В протокола, приложен към договора, е казано в началото, параграф А: „Двете правителства се задължават помежду си да осигурят, респективно, на мюсюлманските малцинства в България, ползването от всички разпореждания за покровителството на малцинствата, уговорени в Ньойския договор и на българските малцинства в Турция — от разпорежданията за покровителствата на малцинствата, дадени на Силите, подписали Ньойския и Лозанския договор.“

В момента, в който се редактира горният пасаж, в Източна Тракия няма българско малцинство. Всички българи са изгонени от турските власти, като са оставени в Лозенград, Одрин и селото Курфала жалки остатъци от семейства. А това значи, че с тая клауза се защитава правата само на турското малцинство в България. В никой случай не биваше да се приеме подобен пасаж в протокола, тъй като той санкционира добрата воля на Турската република да даде права на българското малцинство, което всъщност не съществува, като с това се хвърля дебело було върху варварската и нечовешка постъпка на турската власт спрямо българското население в Източна Тракия, което бе най-безпощадно ограбено и прогонено. Това доказва и лекомислието на нашите държавници, че те дръзват да подпишат договор, без да знаят истинското положение на турска Тракия, или пък ако са знаели, те са премълчали всичко от нравствена тъпост и от липса на отговорност пред поколение и история. Стотината или двестата български семейства, останали като остатъци от семейства, не могат в никой случай да се приемат като малцинство.

В параграф Б. на протокола, след като се признава качеството на български поданици на всички българи, родени върху територията на Турция от 1912 г. и изселили се в България до подписването на този протокол, в отделна алинея се казва: „Ако някои българи, родени върху европейската територия на Турция, изключая Цариград (административните подразделения на Префектурата), които, след като са се изселили в България, биха искали да се установят отново в гореспоменатата територия. Турското правителство си запазва пълна свобода да даде или да откаже за всеки отделен случай своето съгласие.“ В тая алинея е и най-страшното за българския народ. Какво са разбирали под горното българските държавници, ние не знаем — сигурно не са се замисляли върху това. Но смисълът, който Турската република влага в тия наглед обикновени думи, е голям и фатален за българизма в Източна Тракия. Тоя смисъл е следният: Българската държава в тоя момент е слаба, границите ѝ са незащитени, няма ни военна, ни стопанска мощ, за да представлява опасност за Турската република със стремежите си да си възвърне границата Мидия—Енос и да стане господар на Тракийската равнина. Но има една друга, наглед незначителна, но всъщност много опасна и непреодолима сила, която мимо всички ограничения и препятствия ще намери път да завладее Тракия, и това е мирното проникване в тракийската земя на българския земеделец и скотовъдец.

Турците имат пред себе си миналото, знаят какво може да направи скромния и трудолюбив българин и с един замах правят опит да пресечат пътя му, и то като накарат българската държава да санкционира подобна една мярка. И картината се очертава така: българите, родени в Източна Тракия и изгонени насилствено от турската власт, за да им се заграбят имотите, нямат право да се завръщат в Тракийската равнина и като работници, и като желаещи наново да се настанят върху тая земя. Макар че се казва, че турското правителство ще решава за всеки отделен случай, знае се, че това решение няма да бъде благоприятно за българина. Нова Турция се развива под знака на крайния национализъм, а това значи, че всички блага да се осигурят за турското население. Затова се гонят и гърци, и арменци от територията на днешна републиканска Турция. Освен това имаме и редица данни, които потвърждават горното. Всички ония българи от Източна Тракия, Цагриградската префектура и Мала Азия, които са пожелали да се завърнат, са били възпрепятствани от турските власти.

Дотук всички клаузи в договора за приятелство и в протокола имат една задача — да докажат на българския народ, че всички висящи въпроси с турците са вече благоприятно разрешени и че условията за едно искрено и вечно приятелство са налице. Щом като Източна Тракия е призната за чисто турска провинция, в която българите не ще могат да се заселват наново, като преселници, а не като стопани на богати и обширни имоти в същата земя, тогава българският народ не ще има основание да се противопостави на едно подобно приятелство. След това следват най-варварските и абсурдни клаузи. Така в параграф В се казва: „Недвижимите имоти, от какъвто и да е вид, принадлежащи на българите от европейската територия на Турската Република, с изключение на Цариград (разбирай префектурата), които са се изселили в България след 5 октомври 1912 година до подписването на настоящия протокол, както и недвижимите имоти от какъвто и да е вид, принадлежащи на мюсюлманите от териториите на Отоманската Империя, откъснати вследствие на Балканската война, които са се изселили в Турция след 5 октомври 1912 година до подписването на настоящия протокол, ще останат собственост на държавата, в чиято територия те се намират“.

Узаконен грабеж, това означава тая клауза. Значи всички български семейства, които от векове са владели земите на своите прадеди, деди и бащи, които от векове са влагали труда си в създаване на

културни стопански обекти, в изграждането на къщи, магазини, винарски изби, фурни и разни други сгради, всички тия грамадни богатства само с един лекомислен подпис на един псевдополитик се харизват на Турската република. И за да не прави впечатления на ония, които не познават фактическото положение в Тракия, това харизване се компенсира с турските имоти в България на ония турци, които са се изселили преди 5 октомври 1912 год. Разбира се, всичко става без всякаква сметка, на бърза ръка и най-лекомислено. Никой не се запитва, колко струват имотите на източнотракийските българи и има ли наистина подобни турски имоти в България. За съжаление, ще трябва да отбележим, че българското правителство и тука е било измамено от хитрите и далновидни турски политици. Днес е ясно, а най-много на Външното министерство в България, че турските имоти далеч не могат да компенсират имотите на българите от Източна Тракия, които при днешните цени съставляват едно богатство от пет милиарда лева, когато турските имоти на времето си са били пресметнати от самото Външно министерство на около 700 милиона. А истината е, че голяма част, да не кажем трите четвърти от турските имоти, са възвърнати на собствениците им, които са ликвидирали сами, като са ги продали по законен ред, без да срещнат пречки от българските власти.

По-нататък в параграф Г се казва: „Недвижимите имоти, от какъвто и да е вид, находящи се в България и принадлежащи на турски поданици, или находящи се в Труция и принадлежащи на български поданици, които остават извън приложението на предидущия член, ако законните им собственици не ги владеят понастоящем, ще бъдат върнати на тези последните, на правоимащите, или на техните пълномощници. Всички мерки и изключителни разпореждания, които, по каквато и да било причина, са приложени върху тези имоти, ще бъдат отменени веднага след влизането в сила на настоящия протокол“.

„Приходите от имотите, които са били секвестирани, ще бъдат изцяло внесени на техните собственици“.

„В случай че имотите са заети от заселници или от местни жители, на заинтересуваните собственици ще бъде даден един справедлив наем“.

„Заинтересуваните ще трябва да установят пред надлежните съдебни учреждения на респективните страни, чрез всички законни доказателства, обстоятелството, че са напуснали местопроизхождението си преди 5 октомври 1912 г.“

„Разбира се, че горните клаузи, според случая, за който се отнасят, се прилагат също и за имотите на лицата, посочени в първите две алинеи на § Б.“

Ето един параграф, който изключително е в полза на турците. Подобни имоти на българи в Източна Тракия почти няма, и ако има, те са толкова незначителни, че не заслужават да се уреждат с договори. Истината е, че в България подобни имоти на турски поданици има доста много и че под тоя параграф попадат почти всички ония имоти на турци, срещу които българската държава заложи имотите на източнотракийци. И тук българският делегат е действал в пълна мъгла — не е имал никакви данни налице.

Най-странното в целия протокол е, че той се подписва от българския делегат, ратифицира се от българския парламент, без да се види докъде се простират правата на една свързана, окована българска държава, която няма права да действа в защита на народните интереси, тъй като е победена и унижена чрез Ньойския договор. Каква нужда е имала България да търси приятелството на една държава, която вътрешно не беше още уредена, която стоеше извън ОН и която бе тъй задълбочена във вътрешен реформаторски живот, че нейното влияние на Балканите почти не се чувстваше в тоя момент? Ако Ангорският договор бе наложен от силите победителки, въпросът би бил друг. Но когато тоя договор се явява като доброволен политически акт на българската държава, за нас той е една пакостна стъпка и е лишен от всякакъв смисъл. От национално гледище той си остава една позорна бумага за българските управления и един документ за глупостта и некомпетентността на прехваления и гениален български дипломат Симеон Радев.

Разбира се, не е достатъчно само да хвърлим упрек върху виновника за тоя договор. Макар че по-горе казваме, че Ангорският договор е едно свидетелство за глупостта на българския дипломат, все пак това не е достатъчно, тъй като в случая глупостта се явява умишлена. Защото, ако направим опит да прочетем между редовете, ще се натъкнем на нещо твърде много познато от нашия политически живот, ще видим червената нишка на една политика, която в недалечното минало ни тласна във водите на централните сили и с това ни хвърли в лапите на изпитанията и лишенията.

Ако българската държава с тоя договор осигуряваше известни материални придобивки, с които да облекчи положението на бежанците, все пак бихме намерили някакъв смисъл, макар и незначите-

лен. Но случаят не е такъв. Без някой да те принуждава, даваш си съгласието, подписваш договор, с който се признава правото на Турция да смята Тракия за своя земя. Значи никаква материална нужда не е заставила българската държава да преговаря с Турция, а нещо друго. Какво може да бъде това друго, ако не едно указание за една евентуална ориентация на българската външна политика? И ако в такъв един важен момент нашите дипломати не искат да имат предвид миналото, борбите и катастрофите и от тях да черпят поука, тогава може ли да става дума за добре изпълнен дълг към народа? Може ли и имаме ли право да характеризираме политиката на приятелство с турците като национална политика? Ако въставаме срещу турско-българското приятелство, плод на което е Ангорският договор, ние не правим това от ограниченост, от чувство на привързаност към роден край, а от дълбокото съзнание, че с подобна една насока на външната ни политика се отива срещу историята, срещу интересите и бъдещето на българския народ. Ние днес се чувстваме обградени от всички страни и нямаме достатъчно сила да се пазим от враговете си. И виним за тая наша слабост само нас си. Колкото и да са ясни и определени отговорностите за последните катастрофи и които отговорности лежат на плещите на българските управници, все пак има и друг по-голям виновник за нашето нещастие и тоя виновник е турската държава. Защото, ако тя не беше, ние нямаше да робуваме векове и да бъдем плячка на най-жестоки и животински инстинкти. Българският народ дължи своето късно развитие на турците, които векове наред са го държали в мрак, безправие и насилие. И когато се слагат линиите на една държавна политика, не трябва да се имат само моментните настроения предвид, но трябва да се държи твърде много и на миналите опасности, които много лесно могат да станат и бъдещи. Турската държава е била опасна за българската държава и ще бъде опасна и занапред. Тая опасност иде от апетитите на миналото и главно от съзнанието на турския народ да владее за вечни времена Проливите. Ако светът се крепи на материални, стопански интереси и тия интереси определят и политическите задачи на държавите, то твърде естествено е, че здрави и положителни стопански интереси диктуват на Турция една политика на агресивност в Тракия, която земя, благодарение на богатствата си и на особеното си местоположение е естествен хинтерланд на Цариград и сигурна крепост срещу Проливите. Освен това нима нашите държавници не си спомнят на каква цена получихме подкрепата

на турците в Добруджа през Европейската война? Това показва, че турците си имат своя ясна държавна политика и тая политика никак не е в полза на българската държава. Нима е от малко значение фактът, че турците дият приятелство с гърците? Какво означава задържането на 300-хилядното турско население в Гърция — в Западна Тракия? Не е ли това едно подсказване на намеренията на турците към днешна гръцка Тракия? Наистина, недоумение буди в нас политиката на приятелство с Турция. Векове стоят пред нас и в страниците на тия тъмни години не се вижда нищо друго освен страданието на българския народ от варваризма на турците. Такъв е отпечатъкът на един вековен стремеж и тоя стремеж се е сложил върху гърба на българина като гранитна скала и не му е дал простор за културно, стопанско и национално развитие. Вековна традиция лежи в политиката на Турция и тая традиция най-добре чувствал българинът. И ако е вярно, че политиката е израз на вековни народни възжеления, тогава на какво можем да се надяваме, като туряме начало на едно турско-българско приятелство, и то с цената на пълното пожертвуване интересите на тракийския българин и тия на целокупния народ? Ние може да сме наивници, да не сме и подготвени да схващаме изтънко скритите нишки на политиката, но едно сигурно не сме, а именно — не сме слепци, за да не виждаме, че вълкът козината си мени, но нрава си — не. Вълкът, който дебне българския народ от векове, е турчинът и съзнавайки това, ние тръбим и предупреждаваме да не се допуска вълкът в кошарата. Защото едно приятелство с турците най-зле ще се отрази върху българина, който по природа е доверчив и наивен към чужденците и искрено ще повярва в добрите намерения на турчина и без да разбира какво прави, ще се отдаде на чужди внушения и в края на краищата действително ще помисли, че интересите му са навсякъде другаде, но не и в равнините на Тракия. Българинът няма интерес, нито сили повече да се мотае в тъмнина. Това, което е скрито дълбоко в неговата душа, ще трябва нашите общественици и политици да го извадят на показ и от него да направят, макар и късно, основа на българската държавна политика.

Мнозина след войната се помъчиха да дадат обяснение на негодуванието, което обхвана голяма част от българския народ, като го отдадоха на странични агитации и на предателство. Може да са прави, но онова, което се хвърля на очи, то е, че и народът, който в някой случай не може да се третира като предателски и който винаги се движи от един здрав инстинкт за самосъхранение, се поддаде и

увлече в размириците, които доста затрудниха живота на държавата поради недоволството от воденето на политиката. Това недоволство се изправи срещу Фердинанд, срещу режима на Радославов и ако то се канализира и му се даде партизански оттенък, вината е в българските партии, главно в тяхната безогледна демагогия. Всъщност негодуванието дойде от проиграването на народните интереси, и то схващани тия интереси през призмата на българския земеделец и производител. Ако българският народ престъпи нравствения закон и отиде срещу русите — нашите освободители, то това намираще оправдание в народа само защото Добруджа — плодородната равнина, беше заплашена. Най-голямата нравственост за българина представлява трудът и той има необикновен култ към земята, която става ниви. За другите народи може този процес да не е ясен, но за нас той е напълно естествен, затова не чувстваме и угризение от това, че сме дигнали ръка срещу освободителите си. Вътре в душата на българина не могат да се вместят двете нравствености — тая на българина, която се гради изключително на неговото чувство към земята и която е майка на всички добродетели, защото е първоизточник на труда — и тая на другите народи, които градят своето благо върху нещастията на по-слабите и по-наивни народи. Ето затова и в негодуванието на българския народ играе важна роля недоволството от външната политика на българските правителства. Ония, които искат да имат ясна представа за духа на българския народ след Балканската и Междусъюзническата война, би трябвало да не обръщат особено внимание на партизанските увлечения на народа, а да изучат какво е било настроените на войските, когато са ги дигали от границата Мидия—Енос и са ги насочвали срещу съюзническите войски на Гърция и Сърбия. А това настроение може да се изрази по следния начин: „Къде ни водят? Защо напускаме плодородната земя на Тракия? Ами нали на нас такава земя ни трябва?“ В съзнанието на българския народ дълбоко лежеше мисълта от войната да се извлекат покрай чисто моралните облаги и материални. И като че ли последните осмисляха самата война за българския селянин, който като войник често обичаше да си казва: „Много народ изгина, но поне вземахме хубава, плодородна земя“. И в тия настроения ше трябва да се търсят и причините за обезверяването на българския народ. Много е естествено за един народ, който вижда съдбата си на върха на копралята и в блясъка на палешника, да се вълнува, когато вижда, че водителите на държавата не държат сметка за неговите интимни желания и творчески стремежи.

Че това е тъй, можем да потвърдим и с по-нови данни. Например да видим как се посрещна законът за с. с. н. бежанците? Коя община, кое частно лице не протестираха срещу раздаването на земи им на бежанците? И тук примерите са толкова изобилни, че те могат да се сметнат като характерни за целия народ. И днес се разхожда из страната, главно между селата, легендата, че бежанците взимали най-добрата земя. Плод на тая легенда е и станалата вече популярна саркастична шега: „Македония на македонците, Тракия на тракийците, Добруджа на добруджанците, а Бълария на бежанците“. Във всичко лежи големият интерес, който българинът проявява към земята. На този интерес се дължи и създаването на Земеделския съюз като най-многобройната политическа партия у нас.

Ако направихме това малко отклонение, то бе да характеризираме българина като верен син на земята и че източник на земните му блага и сънища е трудът върху земята. Щом това е така, като напълно естествено се явява българската държавна политика да се сложи на тая основа. В традиция трябва да се превърне стремежът на държавата да осигурява поле за работа на народа. Тая традиция лежи здраво в географското положение на страната и в сърцата на българския земеделец.

Ето това виждат турците и правят всичко възможно да го отстранят. И успяват благодарение на нашето лекомислие, благодарение на нашето повърхностно политическо възпитание, което крие своите корени някъде вън от народните възжеления, в капризите и заблудите на ограничени български синове.

Ангорският договор туря преграда за слизането на българина в Тракия и към Бялото море и затова този договор от национално гледище е фатален и спокойно може да го наречем антинационален. Разбира се, една бумага няма никакво значение за живия и жилав български народ, но нека не се забравя, че тая бумага е предизвикана и създадена от български държавници, чиято умствена уравновесеност може и трябва да се оспорва. И така ще бъде по-добре, защото иначе ще трябва да ги отбележим в историята на българския народ като предатели.

С една реч, Ангорският договор, след като узаконява разграбването от турците на богатите и многобройни имоти на източнотракийци и малоазийци, нанася и смъртен удар на мирното проникване на българския народ към равнините на Тракия и към бреговете на Бялото море. Не стига, че се прогониха всички български семейст-

ва от техните вековни огнища, но се намери и начин българската държава да одобри това нечувано варварско деяние. За сметка на българското население се облагодетелства турското население, онова назадничаво и малокултурно етническо цяло, което е виновно за нашето късно културно и политическо развитие. И тук българският държавник не стои на висотата, на която го поставят интересите и стремежите на българския народ, които недвусмислено се насочват по долните на реките Марица, Места и Струма.

Щетата, която се нанася на българите от Източна Тракия и Мала Азия, е огромна. Но страшното в случая е, че ако за тракиеца тая щета е материална и морална, то за българския народ тя е съдбоносна. Съдбоносна е, защото го отстранява от равнината и от морето веднъж завинаги. А какво значи да лишиш един народ от въздух, хляб и мир? Да си отговорят тия, които не са си задавали тоя въпрос. За тракийския българин отговорът се намира в неговото категорично отричане и непризнаване на Ангорския договор и в крайното му решение да се бори с всички сили за присъединяването на Тракия към България за общо благоденствие на българския народ. С това той изпълнява завета на своите деди и прадеди и става изразител на здравето и смислено тежнение на българския народ винаги да се стреми към равнините и морските пътища за мирно творческо преуспяване и национално обединение.

След всичко гореизложено има ли смисъл да се прилага подобен договор? В интереса на държавата и на българизма ли е да се търсят от страна на българското правителство пътищата на неговото приложение? Естествено е, че приложението на договора и на протокола, приложен към него, трябва да се избегне на всяка цена. България няма нужда от приятелството на турците и не бива в никой случай да се отказва от придобивките, подsigурени за нея от тракийския българин и така трагично и с преданост осветени от героите, загинали в полетата на Тракия. А нищо не задължава тъй, както делото и заветът на ония, които преминаха от живота в смъртта за славата и величието на българския народ.

Съдбата на Ангорския договор трябва да бъде една, среден път няма: — той трябва да се денонсира. Такова е желанието на тракийския българин, пък и интересите на целокупния народ го налагат.

Тракийски сборник кн. 3, 1932 г.

КНИГОПИС, ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

СТО ГОДИНИ ОТ ИЛИНДЕНСКО- ПРЕОБРАЖЕНСКОТО ВЪСТАНИЕ. СБОРНИК ДОКЛАДИ ОТ МЕЖДУНАРОДНАТА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ – СОФИЯ 26–27 СЕПТЕМВРИ 2003 г.

Н.с. д-р ВАНЯ ПЕТРОВА

Две години след тържественото честване на стогодишния юбилей на Илинденско-Преображенското въстание, след речите, концертите, откритите паметници и огласените от песни събори дойде ред на читателя спокойно да вземе в ръце сборника с доклади от проведената на 26–27 септември 2003 г. в София международна научна конференция. За академичните изследователи юбилеят е само повод да огласят резултатите от дългогодишните си изследвания, правени в неюбилейни години, или да се опитат да поставят в друга рамка и подредба известните им вече събития, факти и образи. А за читателите, както и за авторите, двегодишното чакане, поне на пръв поглед, е заслужено — резултатът от труда на редакторския и издателския екип (от Института по история при БАН и издателство „Парадигма“) е един солиден, луксозно издаден том в обем от 612 страници — нещо рядко за българските научни издания в последните години.

Съдържанието на сборника впечатлява не по-малко с броя на авторите и с многообразието от теми и подходи към отбелязаното събитие. В научната конференция участват с доклади и изказвания 42 учени от България и 12 гости и изследователи от чужбина (Велико-

британия, Франция, САЩ, Германия, Полша, Чехия, Румъния, Гърция, Турция и Република Македония). Българските участници представят целия спектър от научни центрове в страната — сред тях има изследователи от БАН, университетски преподаватели, музейни работници, архивисти, учители.

Тематичните кръгове, очертани от изнесените доклади и съобщения, представят както класическия събитиеен подход към подготовката и провеждането на въстанието с неговата организация, ангажирани военни сили и проведени сражения, революционни дейци, идейни течения и сблъсъци, с полагащия им се анализ на причини и следствия, така и вкус към теоретични и политологични разсъждения върху историческата приемственост българския национализъм, зависимостта между наука и политика във възпоменателната традиция за Илинден и Преображение. В историко-географско отношение авторите покриват цялата въстаническа територия в Македония и Одринско. Някои от докладите са посветени на международната обстановка, дипломацията и външния отклик на въстанието, други се вглеждат в политиката на България и отзвук от битките и разгрома му сред българското обществено мнение в страната и българските емигрантски общности зад Океана. Едни от авторите въвеждат модерната и недостатъчно изследвана тема за жените в националните борби, други провокират с необичайния поглед към темата за насилието. Някои от докладите са „чисто исторически“ в традиционния смисъл, други могат да се поставят в полето на етнографията, антропологията или архивистиката. Заедно с известните исторически фигури в част от докладите читателят може да срещне непознати досега личности, през чийто поглед историческите събития получават човешки измерения.

Посочените теми съвсем не изчерпват мозайката от образи, проблеми и гледни точки, подредена от авторите на сборника. За тракийската публика особен интерес биха предизвикали докладите на Иван Филчев „Героичният подвиг на тракийци 1903 г.“; „Масовото въстание на българите от Одринския вилает в Преображенското въстание през 1903 г.“ на Панайот Маджаров; „Второто народно-либерално правителство и беженците в Княжество България след Илинденско-Преображенското въстание“ на Румяна Оманова; „Пловдивският конгрес на Одринския революционен окръг през 1902 г.“ на Стефан Шивачев; „Тайната кореспонденция на ВМОРО в

Ахъчелебийския революционен окръг (1899—1903)“ на Таня Марева — това са само част от акцентите в историческата картина на въстанието.

Конференцията, а и издаденият след нея сборник показват, че за Илинденско-Преображенското въстание в архивите все още могат да бъдат направени открития, че величието на едно събитие може да се измери с отзвук, който години по-късно то продължава да предизвиква в умовете и чувствата на поколенията, а величието на една нация да се открие в зрелостта и мъдростта, с която осмисля победите и се учи от пораженията си. Настоящият сборник е част от това общо усилие.

СЪДЪРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТИИ

- Георги Първанов — Да прочетем големите уроци на тракийското движение / 5
- Иван Филчев — Одринският окръжен революционен комитет — ръководител на революционните борби на тракийските българи / 9
- Ваня Стоянова — Българските духовни и просветни институции в Турция (1913—1945) / 40
- Румен Караганев — Беломорската тема на конференцията в Генуа (1922 г.) / 56
- Димо Чанков — Учители и свещеници — апостоли и революционери в Ивайловградския край / 66
- Емилия-Боряна Славкова — Българо-турската вътрешна тракийска революционна организация (БТВТРО) и четническата дейност / 93
- Калина Пеева — Пътят към анкарските спогодби, или за основите на българо-турското приятелство (1920—1925) / 117
- Папани Козарова — Ангорските протоколи и бежанците (Юбилейна проверка) / 144
- Никола Инджов — Тракия без граници / 157
- Петко Тотев — Роден край без граници / 171
- Еню Димитров — Проект за програма / 183
- Красимира Узунова — Разселването на тракийските бежанци в Хасковския район и мерките на местните и държавните власти за тяхното настаняване / 190
- Елеонора Чолакова — За периодичния печат и изданията на тракийските организации и тракийските бежанци до Втората световна война / 212

ДЕЙЦИ НА ТРАКИЙСКОТО ДВИЖЕНИЕ

А н д р е й П е ч и л к о в — Ламби Данаилов (По случай 100 години от рождението му) / 239

ДОКУМЕНТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА

Честване на 70-годишния юбилей на Тракийския научен институт/ 248
80 години Ангорски договор от 1925 г. / 257

КНИГОПИС, ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

В а н я П е т р о в а — Сто години от Илинденско-Преображенското въстание. Сборник доклади от международната научна конференция — София, 26—27 септември 2003 г. / 285

ИЗВЕСТИЯ НА ТРАКИЙСКИЯ НАУЧЕН ИНСТИТУТ

КНИГА ШЕСТА

Редактор *Валентина Минчева*
Технически редактор *Росица Асова*
Коректор *Мариана Видулова*

Издателски индекс 644
Формат 60×84/16 Печатни коли 18,25

Печатница на Академично издателство „Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5
Поръчка № 2179

ISSN 1312-6741